

WIDENER

HN YRYQ W

BETHLEN-FÖTANODA

TÖRTÉNETE.

Educ
5285.
42

HARVARD COLLEGE
LIBRARY

FROM THE FUND GIVEN
IN MEMORY OF
GEORGE SILSBEE HALE
AND
ELLEN SEVER HALE

INCZE ELEK
KÖNYVSZETE
PÁRT

A GYULAFEHÉRVÁR-NAGYENYEDI

BETHLEN-FŐTANODA

T Ö R T É N E T E.

IRTA

P. SZATHMÁRY KÁROLY,

A NAGYENYEDI FŐTANODÁBAN TÖRTÉNELEM ÉS NEMZETI IRODALOM NY. R. TANÁRA.

NAGY-ENYED, 1868.

S Z E R Z Ő S A J Á T J A.

Educ 5285.42
✓

Hal

HIDVÉGI

GRÓF MIKÓ IMRE ÚR

Ő NAGYMÉLTÓSÁGÁNAK,

AZ ERDÉLYI REF. EGYHÁZ ÉS A NAGY-ENYEDI FŐTANODA FŐGONDNOKÁNAK,
AZ „ERDÉLYI MUZEUM“ ALAPÍTÓJÁNAK, A MAGYAR TUDOM. AKADÉMIA T.
TAGJÁNAK, A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ELNÖKÉNEK,
MAGYARORSZÁG KÖZLEKEDÉSÜGYI
MINISZTERÉNEK S A T.

A J Á N L V A.

**Nagyméltóságú Gróf ur,
Kegyelmes uram!**

Hol keressek ez igénytelen mű számára méltányosabb, sőt elnézőbb olvasót, mint Nagyméltóságod, ki azon tanintézetnek, melyről e sorok beszélnek, egykori növénydéke lévén: soha meg nem szünő kegyelettel viseltetik a nagy Bethlen Gábor neve és ezen századokra kiható alapítványa iránt? Mint Nagyméltóságod, ki ismeri ezen tanintézet hatását Erdély általános míveltségére nézve; ki ismeri annak multját, mely egyik alapját képezi alkotmányos életfejlésünknek; ki látta ez intézet virágzását; megsiratta soha helyre nem hozható veszteségeit; s végül vezérelte, gyámolítá, midőn sírjából feltámadott?

Mint ezen főiskola tanára, nem fordulhattam soraimmal méltóbbhoz, mint Ahhoz, ki Főgondnokságát nem névleg viselte, hanem tettek által tanusítá, midőn lanckadatlan ügybuzgalmán kívül, saját kézi-könyvtárát is megrabolván, ezreket érő könyv- és éremgyűjtemény ajándékozása által mutatta ki tanintézetünk legérezhetőbb hiányát, legsajgóbb sebét: gyűjteményei tökéletes megsemmisítését.

Mint ezen szerény történelmi kísérlet írója ujra nem kereshettem fel mást, mint azt, ki az „Erdélyi

muzeum-egyesület“ bőkezű megalapítása — az „Erdélyi történelmi adatok“ megindítása, s végre a „Magyar történelmi társulat“ vezérlete által, a közelebbi sötét korszakban legtöbbet tett nemzetünk általános műveltsége — különösen történetirodalmának emelése, kifejtése érdekében.

De nem akarom Nagyméltóságod szerénységét érdemei elősorolásával sérteni; a fennebbi két szempont is eléggé bizonyítja, hogy midőn e művecske előlapját Nagyméltóságod országszerte tisztelt nevével diszitem: nem bársonyfoltot keresek hiányai elfedésére, hanem egy közintézet hálájának csekély részét róván le, mulaszthatlan, bár egyszersmind kellemes kötelességet teljesítek.

Hasznos munkát tettem-e? Itélje meg az olvasó közönség; én természetesen, csakis azon meggyőződésben irhattam. De kötelességemnek tartom elmondani, miért valék s vagyok e meggyőződésben; miért nem műveltem e fáradalmas monográfia helyett inkább a szépirodalom ugyis kopár, de a szerzőre nézve hálásabb mezejét? . . . Azért —

— mert az enyedi főiskola története igen tekintélyes darabját képezi Erdély műveltségtörténetének; és így amazt irván, csaknem lehetetlen, hogy erre nézve is ne nyujtsak néhány használható adatot;

— mivel iskolánk mint egyike a műveltség védbátyáinak kelet felé, már három ízben volt fenyegetve teljes megsemmisítéssel, s mindannyiszor a történelmi adattait képező iratok is veszélyben lévén, sőt részint elpusztítatván: nagy ideje, hogy legalább a megmaradott Sybilla-könyvek felhasználtassanak;

— mert hazánk műveltségtörténete még nincs megírva; pedig ennek minden egyes adata becsesebbnek tűnik fel előttem, mint a harcok vagy családi viszályok összes történelme;

— mert a történelem mulaszthatlan kötelességének tartom, hogy azok nevének, kik nemzetünket a tudatlanság vak éjjelébe süllyedni nem engedték, ép oly hervadhatlan koszorút nyujtson, — a mily szigorral kell, hogy vesszót törjön azok felett, kik a haza legszentebb kincsét: a nemzet művelésére szánt közvagyonot megrabolták, vagy idegen célokra elvonni törekedtek. És végre

— mivel el akartam mondani ország hallatára: „Ime kedves hazámfiain, egy sokat szenvedett, majdnem három százados közintézete hazánknak, mely fennállása óta soha a való műveltség, haza és nemzet céljait el nem téveszté; ellenkezőleg, többször kiölt vidékén, a nemzeti szellemet és erőt újból feltámasztá; mely ma is ezernél több növendéket tanít, növel s mondhatnám fed és táplál: azonban anyagi erői, — korábbi áldástalan kormányok idejében rendszeresen fosztogatva, s három országos csapás (1658, 1704, 1849) által, melyek közül csak az utóbbi által 300,000 forintra becsülhető kárt szenvedve: — méltányos-e, hogy most, midőn nem hogy gyűjteményeit kellő lábra állithatná, sőt — nagyobbára segélytelen növendékeinek — elegendő fedelet sem nyujthat, a nemzet méltányérzetéhez és rokonszenvéhez forduljon?

Ime Nagyméltóságú Fő-Gondnok és Miniszter ur, azon okok, melyek engemet a n.-enyedi főiskola történetének összeállítására ösztönöztek; s miután tudom, hogy Nagyméltóságod ez okok helyességére nézve véleményemben osztozni méltóztatik: többé nem e mű írá-

sáért, hanem annak hiányaiért kell kegyes elnézését kikérem.

Mely kérelmem mellett, legmélyebb tisztelettel maradtam

Nagyméltóságodnak

N.-Enyeden, sept. 1-én 1867.

alázatos szolgája

P. Szathmáry Károly.

ELŐSZÓ.

Lehetnek, kik e művecske czimét megpillantván, érdekek nélkül forgatnak végig lapjain; mert hiszen — szerintök — kit érdekelne egy iskola története mást, mint legfőlebb azon szakférfiakat, kiket a sors a jövő nemzedék növelésére hívott, vagy kárhóztatott?

Az ilyenek számára nem is irtam. Hasonlitanak ezek azon éretlen ifjuhoz, kinek roszul esik, ha gyermekkoráról beszélünk, ki szégyenli a bölcsőt, melyben csecsemő vala, s pirulva, talán boszusággal tekint azon épületre, melyben — saját kedve ellenére — évekig törették vele a tudományoknak, előtte nagyon is rögös pályáját.

Ámde a dolgok mélyére tekintő hazafi, a történetkedvelő és az államférfiu az iskolát más szemmel tekinti. Mint a természettudós a rügyben, s a mikroszkop alá tett tojáskában már a levelet és virágot vagy az állati élet leendő műszereit felismeri: a bölcs, az államférfiu és történész, vagy — mint lenni kellene — mindhárom egy személyben — nagyon is jól tudja, hogy az iskola azon alapkő, melyen az államok politikai és társadalmi élete épül; az iskolai élet azon termő föld, melynek vegyi tulajdonaitól leginkább függ, milyenné növi ki magát azon növényzet, mely a jövőndő reményzöldjét képviseli.

Az iskola az életnek nevel s így kétségtelen ennek visszahatása amarra: de elég szomorú jelenség korunkban, hogy több államban az élet feltétlenül átvette a parancsoló szerepet s nem a morál örök törvényei, hanem a létezők, a „tények logikája“ parancsol a tanító és nevelőnek; utját vágva gyakran egy szebb, magasabb jövődőnek.

Nem azt akarjuk ezzel mondani, hogy az iskola izolálja magát a külvilágtól s nem gondolva arra, saját elvont elmélete szerint növeljen és tanítson; de kétségtelen, hogy a kettőnek kölcsönhatása, oly formán, hogy az iskola — a szó legnemesebb értelmében — embert növeljen, mely egykor az államot egy-egy lépéssel előbbre vigye; s a társadalom az iskolától viszont oly polgárt követeljen, mely legmagasabb céljainak gyakorlatilag is megfelelni tudjon: — ez azon eszménykép, mely felé törekednünk kell.

Szóval, az iskolának többnek kell lennie, mint az államcéllok csemetés-kertjének, még akkor is, ha ez a legmagasabb cél tízte maga elébe, s arra a kellő eszközöket megtalálta.

Igy felismerve azon közvetlenséget, mely társadalom, állam- és iskola között létezik; annak kiváló fontossága, hogy az iskola amazokkal nem csak lépést haladjon, sőt miután a „jövőnek“ nevel, néhány lépéssel megis előzze, könnyen belátható.

De lehet-e reform a multak ismerete nélkül? Lehet-e valaki politikus, törvényhozó, történeti ismeretek nélkül? Építhetünk-e emeletet, mielőtt az alapot vagy földszintet ismernők? . . . Azt hiszem könnyű reá a felelet.

Iskolai életünk nemzetünk szükségleteiből fejlődött ki. Ha e sorokért tett tanulmányaim folytán erről meg nem győződöm: e történelmi vázlat soha sem született

volna meg. Mert hiszen Európa akadémiainak, kis egyetemének, fejedelmi és polgári kollegiumainak és alsóbb tanintézeteinek története már egész könyvtárat tesz, s ismertetésül elég lett volna a sok jeles mű egyikét vagy másikat nyelvünkre áttennem.

A mi protestans tanintézeteink azonban, mind az alapítás céljára és körülményeire, mind belfejlődésükre és az alkalmazott nevelési és tanítási elvek nyomán létrejött testületi szelleméletükre nézve, minden általam eddig elő, akár saját közvetlen tapasztalásaim — akár a különböző leírásokból vett ismeretem nyomán, a külföldi, még legközelebb álló egyetemek és kollegiumokétól is annyira különböző képet nyújtanak: hogy meg vagyok győződve, miszerint, ha ezek egyikének, és pedig az eredetiségre nézve mintául szolgálható gyulafehérvár-enyedinek, csak megközelítőleg is hű képét adhatom, — fáradságom sem a szakférfiak, sem a nagy közönségre nézve nem leendő elveszettnek mondható.

A gyulafehérvár-enyedi ref. kollegiumnak — fájdalom — kultörténete is oly változatos, viszontagságteljes, hogy krónikája — lehet mondani — iverit tölti be e sokat szenvedett kis haza történetének; alig harmadfél százados életén keresztül három oly csapás érte, mely mondhatni teljes megsemmisítéssel fenyegetvén, nagyon is erős korpontokul (aera) szolgál: még sem e külső történetek és változások azok, melyek e munkálat alapjául szolgálnak. A tan- és nevelési mód- és rendszer változásai, az ezekből kifejtett tanodai belélet és közszellem az, mely engemet kiválóan érdekeltvén, azon meggyőződésre jutottam, hogy ennek, habár tökéletlen vázlatával is, több hasznot teszek, mint bármily ékes nyelven előadott, érdekes krónikával.

E mellett azonban párhuzamosan jónak láttam a megszerezhetett adatok után, a tanoda kultörténetét is híven ecsetelni; kapcsolatban a tanárok időszerinti sorozatát, s az intézetre nagyobb befolyást gyakoroltaknak rövid életrajzát is.

Forrásaimról részint a szöveg közben, részint e történet végén fogok megemlékezni.

Mind a mellett, hogy a nagy-enyedi ref. kollegium könyv- és levéltára 1848/49-ben nem annyira lángok, mint kirablás martalékai lőnek: a rendelkezéseimre álló eredeti oklevelek és források száma nem csekély.

A tanoda régibb tanárai közül többen foglalkoztak annak krónikája megírásával, melyek mint töredékek is, igen becses adalékokul szolgáltak.

A tanoda magán-levéltára, a legbecsesebb alapítványi okleveleket tartalmazó, az előjáróság egy nehélynének gondossága folytán szintén megmaradott.

Vége Erdély a XVII-ik század óta oly gazdag, különösen reformált vallásu krónisták, napló- és önéletírókban, hogy miután ezek legtöbbje saját nevelési és tanítási körülményeire is kiterjeszkedik: alig van iskolánknak oly évtizede, melynek változásairól, vagy mi-benlétéről adatokat ne nyerhetnénk.

Összehasonlításul a külföld hasonnemű intézeteivel saját uti jegyzeteimet, és az erre vonatkozó legjelesebb műveket, mint Meinerét, Raumerét, Schmidtét*) használtam, melyeknek részletes felhozatalát utólag sem tartom szükségesnek.

*) Meiners „Geschichte der Entstehung und Entwicklung der hohen Schulen“, 4 Bände. Göttingen, 1802—5.

Dr. Carl Schmidt: „Die Geschichte der Pädagogik“ Cöthen, 1861. 4 Bände.

Carl von Raumer: „Geschichte der Pädagogik.“ Stuttgart, 1854.

Mindezen források — és a tőlem kitelhető utánjárás daczára, kétségtelen, hogy e monographiának sok hiánya lesz. A kollegiumnak elpusztított gazdag könyv- és levéltára kétségtelenül nagyobb eredményhez juttatott volna. Az sem lehetlen, hogy később előkerülendő okiratok nyomán e művecskén magam, vagy mások által javítások fognak történni. Én, a mi csekély erőmtől telt, megtettem.

A

BETHLEN-FÖTANODA

TÖRTÉNETE.

Történeti előzmények.

Hogy azon vidéken, melyen haladni akarunk, tájékozhatassuk magunkat, szükséges a láthatáron körültekintnünk.

Kivül esnék munkánk körén, nemzetünknek legrégebbi műveltségtörténetéből az első korszakok részleteit kiemelhünk: elég legyen másokra hivatkozva *) megemlítenünk, hogy Magyarországon a tanodai mozgalmak a keresztyénséggel egyszerre kezdődtek s a fára — vagy elemi — lelkészi, kolostori és püspökszéki iskolák a külföldiekkel párhuzamosan fejlődtek ki. Sőt a legfelsőbb fokú tanintézetek is, mint az egyetemek, egyszerre, sőt némely adatok szerint a külföldiek legtöbbször megelőzve, keletkeznek hazánkban. Így a veszprémi legbiztosabb adatok 1276-ban már megalapultnak, tehát a prágait (1347—8) mint legrégebbi középeurópaiat megelőzőt „studium generale“-nak hirdetik okmányaink; a pécsi 1367-ben, tehát csak pár évvel keletkezik a bécsi után, s a Vitéz által épen egy századdal később alapított pozsonyi (Akademia istropolitana) s Mátyás 40,000 tanulóra alapított, bár teljesen soha létre nem jött budai egyeteme, a világ az idő szerinti első rendű tanintézeteivel a versenyt pirulás nélkül kiállhatják.

*) Különösen Vass József hazai és külföldi iskolázás az Árpádok alatt, Toldi F. Irod. tört., Kerékgyártó stb. műveikre utalva.

A zárdai nevelést nálunk épen úgy, mint külföldön a lovagi ellensulyozá, míg ebből később, épen ugy mint amott, a független városi iskolák keletkeztek.

Mindezen intézetek kétségtelenül befolytak később keletkezett tanintézeteinkre: de ha ezek tanmód- és rendszerét, bel- és küléletét akarnók tárgyalni, kötetekre terjedő munkát irnánk, felülmulót saját erőinket s jóval szerényebb körű törekvésünket.

E helyen tehát a tudványokat a már említett hazai és külföldi forrásokra utalva, csupán azon közvetlenül megelőző és szomszédos intézeteket vesszük szorosabb szemlénk alá, melyek itt tárgyalandó tanintézetünkre vagy közvetlen hatást gyakoroltak, vagy ennek méltányolhatása szempontjából, elkerülhetetlenül ismertetendők. Ilyenek a Bethlen Gábor alapítványát közvetlenül megelőzőtt s vele egykoru jézsuita-intézetek, a hazai nagyobb városi iskolák s végre azon külföldi egyetemek, melyekből az új intézet első tanerőit meríté.

I. A jézsuiták iskolái.

A XVI-ik sőt XVII-ik század uralkodó eszméi is a vallás körül csoportosultak.

Másodszor emelkedett hatalomra a birodalmakat rendítő „egy akol és egy pásztor“ eszméje; de mely a XI-ik és XII-ik században egész Európát egy nagy szövetségbe tömbíté, most az egész mívelt világ erkölcsi és politikai életét látszott fenyegetni.

Mint akkor, úgy most is áthatotta az emberi társadalom minden institutióit és minden rétegetét a legmagasabb politikától a legbelsőbb családéletig; a fejedelmi palotáktól, le az utolsó kunyhóig.

A reformatio férjfiái tanaik jövőjét az új nemzedék felvilágosító nevelésétől függeszték fel; s a humán és keresztyén nevelés egyik alapjául a klasszikus nyelvek gyökeresebb tanulmányozását tevék, mint a mely által az első keresztyén egyházak hittani forrásai a magok eredeti egyszerűségében tanulmányozhatók; kigúnyolva azon konyhalatinságot, mely az őket közvetlenül megelőző korszakban elterjedt volt *). Ezen kívül, különösen Zvingli és Kalvin a nép morális nevelésére fektettek tulsulyt, mintegy az eredményben (tettekben) kívánván felmutatni hitelveik helyes voltát. E törekvés, meg kell vallani, gyakran a puritanismus erőszakáig és a pedánteria szélsőségéig emelkedett.

De a másik fél sem nézte hitelvei megtámadását összedugott kézzel. A legtítkosabb politikán elkezdve, a fegyverek minden nemével védte Róma hármaskoronáját; s ezek között bizonyosan nem legkisebb hatású volt azon szellemi erő kifejtés, melyre a Jézus-szerzetebeliek látták magokat hivatva.

Az ifjúság növelését minden fenyegetett helyen magokhoz ragadván, kétségtelenül a legügyesebben választott eszközöket vették kezökbe: a klassziczizmussal szemben és mellett a nemzeti visszahatást, a pedánteria szögletességével szemben ügyes világfiak — államférfiak s hatalmas vitázók (dialektikusok), szónokok képzését.

1540-ben erősíti meg e szerzetet a pápa s néhány évtized alatt már saját litteraturát, nevelési rend- és módszert teremt az magának.

300 jézsuita irt grammatikákat és elemi tankönyveket s a szerzet 95-féle nyelven tanított. 1600-ban már 200 jézsuita-iskola van, mely szám egy század alatt

*) Lásd „Epistolae obscurorum virorum“.

600 kollegiumra és majd 2000 elemi iskolára emelkedik! *)

Már Loyola meghatározza, minő terjedelemben s mely írók, tankönyvek szerint történjék a tanítás. Gondoskodik az iskolai fenyítékről és beléletről is.

Ő az eddigi trivium és quadrivium körét kiterjeszti s tantárgyait megtoldja. Ékesszólás, költészet és historián kívül, követeli a latin, görög, zsidó nyelvet, sőt ha lehet és szükséges, az arabot és chaldeait is. Mathézis, fizika, bölcsészet és theologia szintén ide tartoztak. A bölcsészet alapjául Aristoteles — a hittanéul Aquinói Tamás műveit rendeli. A kijelelt könyveken kívül másokat tanítani nem szabad.

A fenyíték bőjt, imák sőt testi büntetésből is állhat, de ritkán alkalmazva. A tanítványok keveset érintkeznek a külvilággal.

Loyola „constitutioi“-n Aquaviva „Ratio studiorum“-a is keveset változtat.

Minden kollegium mellett seminarium is létezik a rend számára „convictorium alumnorum“ név alatt. Ezek növelésére, mint a rend jövőjére, vala a legnagyobb gond.

Maga az iskola két fő részre oszlott; alsóra: mely állott a három grammatikából (alsó-rudimenta, közép- és felső grammatika vagy syntaxis) s a humanitás és rhetorika klasszisból. Tehát öt évfolyamból; és felsőre, mely 2—3 évi bölcsészeti és 4 évi hittani tanfolyamból állott.

Az alsóbb grammatikai tudományoknál fő dolog: a folyvást beszélni tudás; a latinban Cicero beszédmódjának elsajátítása, a hellénben szintén folyékonyság. Virgil verseiből új költeményeket kellett összeállítani s görög

*) Schmidt: „Geschichte der Pädagogik“ III. Band 199.

nyelven, de nem görög klasszikusok, hanem önkészítette drámai műveket adni elő. A külső héj minden, a tartalomra nincs figyelem, az önokoskodás ki van zárva; hit és bölcelemben a positiv dogmák feltétlen elfogadása parancsoltatik.

A nyelvek begyakorlása végett mindig latin vagy görög beszéd foly; az ez ellen vétő gúnyjelet (signum) hord.

De nem az elmondottak azok, melyek a jézsuita rend növelésének fényes, legalább tetszőleg fényes eredményeit születték.

A tanítás módja s azon moralis hatás, melylyel tanítványaikra hatni tudtak, emelék intézeteiket a megelőzők és kortársaik fölé. E módszer eszközei voltak:

A tanítványok lélektani ismerete s ezen ismeretnek felhasználni tudása. A tanár előtt tanítványának egyetlen lélekmozzanata sem volt titok. Ezek vagy mestereik vagy a melléjük állandóan adott társaik felügyelete alatt állottak, kiknek kötelességök volt annak viseletéről számot adni. A gyónás az ifju keblek legtitkosabb redőit is feltörte előttök s mit a tanítvány itt elhallgatott, megmondá a kémül használt s jutalmakkal kecségetett, vagy büntetésekkel fenyegetett tanuló- és vetélytárs. Második eszköz volt:

A vetélyvágy felgerjesztése. Ez a legszélsőbb végletekig ment. Minden egyes tanítványnak állandó vetélytársa volt, ki csaknem minden lecke-órán provokálta. Az osztályozások, érdemsorozatok, az úgynevezett szegyen- vagy számárpád jézsuita találmány. A kitünő dicsérettel, jutalommal halmoztatott, az első az iskola falán kívül is előlmentek; az elmésebbek nevei és mondasai érdemlapra vagy könybe irattak.

Hogy mindez mennyire emelte e fiatalokban a dicsvágyat, könnyű elképzelni. Hogy más nemes érzelmeket mennyire nyomott el, — az náluk nem jött tekintetbe. Harmadik eszköz:

A szinpad. Ennek, mely a jézuita kollegiumoknál elmaradhatlan vala, a külső magaviseletre, ügyességre, vitázási és szónoki tehetség fejlesztésére kellett hatnia. És e czélokát el is érte. Magok a tanárok, néha a tanítványok készítettek szinműveket, melyekben minél több volt a másoktól vett frázis, annál kitünőbbnek tartattak.

Hiányos lenne képünk, ha a gyakori imát, gyónásokat, egyházi szertartások gyakorlását stb. elhallgatnók, melyeknek ellentétéül az eretnekek elleni gyűlölség a lehető legmagasabbra fokoztaték, s hogy ezekben emberek ne lássanak, az autodafék, kivégzések s kínzások érdekes látványokul szolgáltak. Báthori Zsigmond nevelésénél hazánk históriája is említi e nevelési eszköz alkalmazását.

E nevelésnek eredménye: a „római anyaszentegyházhoz“ testtel lélekkel hív, érzelmein uralkodni tudó ügyes szónoki tehetséggel s nyelvjártassággal — bár nem nagy klassziczizmussal — bíró ifjuság lön, mely az eléje tűzött czélokért, minden földi köteléket széttépni kész s mely azok elérésére minden rendelkezésére álló természeti adományt fel birt és tudott használni.

A világ legelső gondolkozó fői: egy Chateaubriand, Verulami Baco és Des Cartes dicsérőleg nyilatkoztak a jézusrendiek tanítási modora felől. Leghatalmasabban nyilatkozott azonban mellettök az idő, mely bár elveiket elvetette, eszközeik nagy részét a mai időkig megtartá.

II. Városi iskoláink a XVII-ik század elején.

Az erdélyi művelődés középpontja a magyar keresztény világ első századaiban kétségtelenül az erdélyi püspökség székhelye Gyula-Fehérvár volt.

Az itteni püspöki iskoláról szólhatott adatokat ugyan az annyi rendbeli török, tatár, szász, oláh, német és magyar pusztítások, melyeknek mind a püspöki egyház, mind a káptalan kitéve vala, hihetőleg örökre a feledség éjébe temették; legalább Szeredai Antal *) és gróf Kemény Józsefnek **) a gyulafehérvári káptalant illető közleményeikben arról nagyon keveset találtam: de miután be van bizonyítva, hogy e püspökség már I. István király által alapított; az általa és idétte alapított püspökségek mellett pedig máshol, mint például Esztergamban, Székesfehérvártn, Veszprémben nevezetes és a püspökségek tekintélyéhez és gazdagságához méltó, csaknem egyetemeknek nevezhető tanodák keletkeztek: ***) képtelenség lenne azt hinni, hogy az erdélyi, talán mindenek felett gazdagon dotált püspökség, melynek birtokeihez annyi sok más között az abrudi aranybányák, a thordai és marosujvári só-aknák s mondhatni a mai Alsó-Fehérmegye felerésze tartozott, †) tekintélyesebb tanintézetet nélkülözött volna.

E mellett egészen a reformatióig a közneveléssel, az egyes községi iskolákon kívül, azon szerzetes kolostorok

*) „Notitia veteris et novi capituli albensis.“ 1791. 1. 2. kötet.

***) Notitia historico-diplomatica archivi et litteralium capituli albensis Transsylvaniae. 1836. 1. 2. kötet.

***)) Lásd Vass József fennebb említett munkáját.

†) Lásd Szeredai fennebb idézett munkáját.

fáradoztak, melyek nélkül alig volt akkoriban Erdélynek egy-egy kis megyényi helye.

Mily szerkezetűek voltak e püspöki, kolostori és fárái iskolák? Arra nézve mint fennebb is, legyen elég az illető forrásokra utalnom.

Miután a reformatio, mely kivált a százszokhoz mindjárt első éveiben eljutott, oly nagy kiterjedést nyert, hogy végre maga a fejedelem János Zsigmond is áttért reá: 1556—57-ben a fehérvári káptalan, kolozsmonostori konvent saecularisáltatnak s a kolostorok legtöbbje, a mellettök levő iskolákkal, protestans, — többnyire unitarius — kezekre megyen át.

Ez átmenet nem volt rendkívül erőszakos; a különböző felekezetűek egymás iránt elnézők, türelmesek voltak. A vallási türelem Erdélynek régi és egész mostanig tartó erénye.

Az 1557-iki thordai országgyűlés egy törvénczikke így szól: „Quoniam nos (Isabella) filiusque noster Serenissimus, ad instantissimam supplicationem Dominorum Regnicolarum, clementer concessimus, ut quisque teneat eam fidem, quam vellet, cum novis et antiquis ceremoniis“ etc.

Az 1564-iki segesvári gyűlésben pedig Karánsebesre nézve az határoztatik, hogy egyik napon a katolikusok, másikon a protestansok tartsák isteni tiszteletöket ugyanazon egyházban.

Legszerencsésebbek voltak mégis azon helyek, hol a lakosság tömegesen egy vagy más felekezethez csatlakozott, mint például a százszoknál.

Ezek azonnal be is rendezkedtek; tanintézeteiket organizálták s különösen az elemi iskolákat nagy erélylyel kezelték. De felsőbb tanintézeteiket sem hanyagolták el, melyek között kitűnnek a brassai, szebeni, segesvári stb.

A megyéken alapult nagyobb iskolák közül a fehérvárin kívül a kolozsvári, vásárhelyi, enyedi*), nagyvárad, thordai, dézsi, radnóthi stb. említettnek.

De ezek beállításáról azon rövid időszak alatt, mely János Zsigmond áttérése és Báthori István uralma között van, keveset tudhatunk. Hihetőleg csak tankönyveikre s a tanerőkre nézve változtak azok, szerkezetükre nézve az előbbieket maradván.

Azon hittani vitatkozásvágyból következően, mely magára a vallási vita-gyűléseken elnöklő fejedelmekre is elragadt, következőt lehet, hogy e tanodák már ekkor felvették s élesen kifejezték azon protestans színezetet, mely a külföldi hasonló intézeteket jellemzi.

1557-ben Fehérvárott a korábban dömések kezén lévő, nem rég lerontott kis templom melletti kolostorban először reformatusok nyitottak iskolát, hova János Zsigmond a híres Rámus Pétert hívta meg külföldről. De már 1567-ben az unitariusok kezében van az, s tanítókul említettnek: 1567—79-ig Gyulai Pál, Óvári Benedek, egy Simándy nevű lelkész és Wagner György.**)

1579-ben Báthori Kristóf alatt jézsuiták veszik át s birják 1599-ig, midőn Mihály vajda csapatai által egyebekkel együtt ez is feldulatott. Ilyen sorsa volt az enyedi és vásárhelyi iskolának is.

*) Az 1568-iki fehérvári egyházi vetély alkalmára enyedi unit. iskolaigazgató (rektor) Hunyadi Demeter, a fehérvári fő-rektor Gyulai Pál, a váradai részéről ref. rektor Károli Péter. Lásd Ar. Rákosi Székely Sándor „Unit. vallás története“.

**) Herepei Károly volt enyedi tanár kézírata, Benkő és Ar. Rákosi Székely Sándor szerint Gyulai nem Pál, hanem István.

Báthori Kristófnak magának is már jézsuita udvari lelkésze és házi nevelője van pater Leleszi személyében.

1579. júniusában, mintegy előjelül megejtik a híres unitarius hitszónokot és superintendenst Dávid Ferenczet s már ez év őszén Kolozsvártt volt a lengyel király Báthori Istvántól beküldött 12 jézsuita, elfoglalván belső farkas-utczában, a mai ref. collegium helyén állott Seraphin-apáczák kolostorát s megajándékozatva a fejedelem által a hajdani monostori konvent javai egy részével.

Ettől kezdve a katolikus nevelést itt és Váradon ők vezették.

A protestansok szintén gondoskodtak magokról.

De a halál angyala Báthori Zsigmond személyében megjelent Erdély felett.

A thordai 1579-iki gyűlés hasztalanul határozta, hogy a jézsuiták, ha már benn vannak, „a nevelésen és tanításon kívül egyébbe ne elegyedjenek“. Ennek daczára 1590-ben már benn volt a pápai követ Carilli Alfons, kinek azon nevezetes szerep jutott, hogy Zsigmondot a török szövetségtől elvonja s a német császár részére megnyerje.

Mellesleg talán vallásos missiója is lehetett; legalább a törökpárti Kendiek lefejezésekor Zsigmond hagyományos gúnyhahotájában aligha nincs része az eretnekek halála feletti örömnök is.

Iszonyu korszak állott bé, melyet minden téren csak halál, erkölcsi, vagy természetes halál és sülyedés követ.

Egy rövid évtized alatt 1596—1606-ig Erdély nemessége vérpadon és csatamezőn, majdnem utolsóig elhull; egész országban alig marad város, mely Mihály vajda, Básta hadaitól ki ne raboltassék; az egyhá-

zak, iskolák égett gerendákkal, kormos falakkal merednek ég felé.

A véres párttusáknak a kolozsvári jézsuiták is áldozatul estek: a felbőszült nép, mely őket az országra tolult csapások okául tekinti, véres fejjel kergeti ki őket városa határaitól 1603-ban.

Ily korszak nem lehetett kedvező a protestans iskoláknak sem. Sőt midőn már a megsemmisítő veszélyeken túl is haladt az ország: — még mind nem tudtak csak hajdani helyzetükre is visszaemelkedni.

E szomorú idők utáni korból azonban, mégis több iskoláról van határozott tudomásunk, bár kevés örvendétes vonást mutathatunk fel rólok.

Többnyire egy mester (rektor) vesződött a nagyobb népességű városok iskoláival és e mellé csak ritkán járult egy almeister (korrektor) vagy praeceptor, s ezek oktatták az összes fiatalságot úgy az elemiekben, mint a három éves humaniórákban.

A mesterek fizetése, valamint a szegényebb tanulóké csak természetnyekben állott, melyeket magoknak kellett a patronusoktól összeszedni.

Ily kevés erő a nagy számmal nem birhatott; némely mester iskoláját még osztályokra sem osztotta s rendszeres tanórákat sem tartott; a rendetlenségek egymást érték, mi az egyházi hatóság, praesbiterium és a mester között éles vitákra adott alkalmat.

Az alsóbb osztályokban írni, olvasni, énekelni, szent historiákat s a latin nyelvtan elemeit taníták; a felsőkben valamit az ékesszólás és költészetből. De mindezt, a csekély anyagi és szellemi erők miatt, igen gyarló módon.

Kezünknel van a m.-vásárhelyi iskolának egy érdekes irata, mely egy 1652-iki; tehát Erdély aranykora utáni időről kél, egy a városi hatóság és tanítók közötti egyezményt tárgyazó, mely a városi vagy egyházi iskolák beléletéből érdekes momentumokat mutat fel.

A pacificationnak mindjárt első pontja ekként szól: „a tanítás dolgában bizonyos leczkéi legyenek a rektornak, melyek subordináltassanak a kollegiumnak (érti a fehérvárit), hogy a midőn innen valamely deák a kollegiomba menend, akadály nélkül tudhassák meg az kollegiom moderatori melyik klassisban kellessék ott állatni; mind azon által az jó ingeniomokat (a tehetségesebb tanulókat) taníthatja itt is az iskolamester az feljebb való disciplinákra is (felsőbb tudományokra).“

Az V. pont:

„A bor, búza és egyéb dézmából való patrociniumot ne egyszersmind (egyszerre) tékozollyák el a deákok, hanem mikor azok ide Maros-Vásárhelyre szállítatnak, az itt való pásztorok, mester, egyházfiak és a scholába való két officiálisok szokotállyák meg (oláh szó = vegyék számba) és mind bort, buzát tizenkét részre osztván, egyegy hónapra a mi jut, csak annyit osszanak fel a deákok benne, akár borul, akár búzául vagy pénzül.“

A X-ik:

„A borból, búzából, lisztből vagy egyéb eledeből; mikor a deákoknak praebendát osztanak, akkor a mesternek azokból két annyit adgyanak, mint egy deáknak jut.“

A XII-ik:

„A scholában se szekérrel se lóval ne szálljanak.“*)

A köziskolák ily hiányos voltán őseink tehetősbbjei, gondosabbjai három uton segítettek:

- magántanítók alkalmazása által;
- külföldi egyetemekre küldés, s végre
- fejedelmi vagy főuri udvarokba adás, vagyis a voltaképi lovagi nevelés által, midőn a növendék főmestere a legigazabb és legtanulságosabb tanító vala: maga az élet.

III. Házi és udvari vagy lovagi nevelés.

Mi a házi magán-nevelést illeti, ez nem lehetett a Bethlen-korszakot megelőző időkben igen kitünő.

A harczias idők folytán magok a szülők elszoktak a szelidebb foglalkozásoktól s a tudományos nevelést harmad- vagy negyed rangú dolognak tartották; a családtagok száma egy-kettőre apadván, az atyák csak nevének és harczyi híróknak, legfőlebb vagyonuknak fenntartására gondoltak.

Igy például Kemény János önélet-iratában panaszol, hogy miután egy székely diákkal a grammatikáig tanították: béadták ugyan a fehérvári scholába, „de — folytatja — az ott való lakást és tanulást kevés ideig continuálhattam, ugy hogy tizenöt esztendőben járó koromba hadtam el a scholát; még az alatt is sok időt vesztettek el velem haszontalanul.“ Ismét odább: „az fejedelem Bethlen Gábor maga

*) Kéziratban a maros-vásárhelyi ref. collegium könyvtárába a „Leges scholae maros-vásárhelyinae“-hez kötve.

parancsolta az atyámnak, adjon udvarában, mert látta, hogy már a scholát is nem continuáltatta velem“ stb.

Ismét másutt: „melyekhez képest nem csuda, ha jó deákká nem lettem, hanem inkább csoda, hogy csak ez kevés is ragadhatott reám; ugy is vagyom, hogy noha az fundamentomot vettem ugyan fel az scholában, de azután való experientiákból tanultam többet.“ *)

És ez, Erdély első családai egyikének reményteljes csemetéjéről szól, ki később főispán, tanácsos, fejedelmi követ, hadvezér- s végre fejedelemmé lön.

Milyen lehetett a közép-nemesség s az alsóbb sor-suak nevelése? . . .

Az udvari- vagy a lovagi növelés Erdélyben egész a XVIII-ik századig divatozik.

Bethlen és I. Rákóczy György alatt valódi lovagi kar is volt „nemesi társaság“ név alatt, melynek szabályait Rummy már közölte s melyre még visszaterünk. **)

Ugyanezt II. Rákóczy Ferencz is megújítja, melynek szabályzatát a Kemény-féle fejedelmi levéltár maradványa között feltalálván, közelebből magam közlém a győri „Régészeti füzetekben“.

A nemesi társulat, mintegy fejedelmi testőrcsapat volt ugyan, de miután csak a legelőkelőbb s erkölcsi és tudományos tekintetben képzett ifjak lehettek és voltak tagjai, kik innen nevezetes udvari vagy országos hivatalokra léptek ki: úgy tekintethető, mint az udvari vagy lovagi nevelés tetőzete.

*) L. Szalay László „Magyar tört. emlékek“ Kemény önéletírása 43—44. l.

**) Thaly Kálmán szerint a szabályzat hibásan van korábbi korra téve Rákóczi F.-énél.

Minő fokozatokon kellett az előkelő származásu ifjunak idáig jutni, Kemény János, bátyjáról Péterről szólván, híven előadja:

„Pétert a bátyámat — írja — Báthori Gábor fejedelem idejében adta volt (kimaradt: az atyám) Bethlen Gábor udvarába(n), ki akkor generalisa és udvari kapitánya is volt. De Báthori Gábor insolentiája és fondorló hamis emberek miatt halálára való igyekezetit és ártalmas practicáit megértvén az fejedelemnek, elkelletett volt szaladni és török közé futni Bethlen Gábornak, feleségét Déva várában hagyván, bátyámat is ott hadta. Dévát obsideáltatván az fejedelem, gyermekes állapotjában is azon bátyám, ki akkor *csak inassa* volt, kicsatáztván, többekkel együtt vitézül emberkedett és még akkor jó hirt nevet kapott. Megjövén Bethlen Gábor, lött *étekfogójává* azután *fő ember szolgájává*“ stb. *)

Az inas megfelel a frank és német lovagvilág „garçonának“ vagy „page“-ának s kötelességei is ugyanazok. Ura és úrnője pillantásait lesi; követi őket utazásaikban, vadászatukon; kiszolgálja a legalábbvaló és prózaibb apróságokig. Tartja urának és úrnőjének a kengyelt fel- és leszálláskor s küldöncz-szolgálatokat, kisebb követségeket teljesít. Kemény életiratában élénk képét adja ezen szolgálati helyzetének, hol a legaljasabb szolgálatokat is tennie kell, az az előtt néha elkényeztetett urficskának, míg a bizalom, még most, csak az agarak és kopók étetéséig vagy ura legyezéséig terjed. E közben azonban gondoskodva van tanulásuk és iskolázatásukról.

*) Az előbbi említett kiadás 8. lap.

Az étekfogó, bejáró, vagy apród már a középkori Knappe (Knabe), vagy Junker szerepét viszi. Felváltva öröködik ura vagy úrnője álmainál, azok előszobáiban; szolgál asztalok körül s már több bizalommal és tennivalóval látják el; lóháton nagyobb távolságokra is küldik s külföldi követségek mellé adják. Többé nem gyalog, vagy ura hintójának ablakában ülve, hanem lóháton jár s minden külső szolgálatot azon teljesít. A testi fenyték alól ki van véve s az inasok közül egy rendelkezésére áll. De fegyelme szigorú s kivált azon időben, melyről beszélünk, vallásos és erkölcsi magaviseletére nagy gond van.

Ezen időszak alatt a „hét szabadművészetten“ kívül a hét „nemes szenvedélyt“ is (lovaglás, úszás, vívás, vadászat, sakkjáték, zene és verselés) el kell sajátítania. Ura, kivált jeles fejedelmek udvarában, sok olyast tanul, mi későbbi előmenetelére szolgál.

Bethlen Gáborról például a krónika ezt írja: „gyönyörködött igen abban, az mely hazafiában jó indulatot látott; bezzeg valóba apjuk is volt, nem különben tanítván szegény bennünket, mint jó atya fiait; látni hallani örömet küldözött, segített maga költségén; ha mikor követségek érkeztek, annak hallgatásában adhibealt; néha titkos követségeket, titkos helyekről hallgattata közölünk némelyekkel.“ *)

Vége kora, vagy valamely kitünő szolgálata a csatáren, hova urát követni szokta — bár különben személy szerint csatába nem igen eresztették — a legfelső fokra, —

*) Kemény: Szalay kiad. 69. l.

— lovaggá vagy mint Erdélyben nevezve volt, főember-szolgává emeli, kinek kötelessége a fejedelemhez kihallgatásra jövőköt mulattatni, nevezetes követségek mellett vagy magán küldetésekben eljárni; a bejáróktól „illendő respectusok lévén“, uraik asztalához való leülésre méltattatnak *).

Innen, kifejtett tehetsége szerint, már vagy közhivatalokra, vagy katonai rangra lép.

Kemény például „fő-innyaadóból“ 19 éves korában előbb a fejedelem zászlótartójává lesz, s miután itt hűségét és ügyességét bemutató, Német-, Lengyelországba s végre a török portára is küldetett követek mellett a fejedelem által. E helyzetéből egyenesen fogarasi alkapitányságra emeltetik, melyben atyja halálával, mint fő-kapitány s mint Brandenburi Katalin udvarmestere („komornyikja“) marad; 25 éves korában pedig már fehérvári fő-ispány és első rendü tanácsúr.

Ekként vezette be a magyar lovagi nevelés őseit a nyilvános életbe.

IV. Külföldi egyetemek a XVII-ik század közepén.

A Bethlen Gábor által alapított fehérvári kollegium létrejöttét és fejlődését akarván vázolni: az egykoru külföldi egyetemek több okból igénylik figyelmünket; és pedig

— mivel a Bethlen-féle kollegium első tanárait ezekből vette;

— mivel ugyanezek későbbi időkben is úgy tekintettek, mint a kollegiumi nevelés betetőzői;

*) Lásd: I. Rákóczi György aulica instructióját. Romy: Monumenta hungarica I. kötet 192 stb. lap.

— hogy összehasonlítások alkalmával ne kelljen ugyanazon dolgokat több ízben ismételnünk;

— s végre mivel a „kollegium Bethlenianum“ fél-egyetem lévén, több tekintetben ezeket vette mintául.

Természetes azonban, hogy művünk csekély terjedelménél fogva részletekbe csak is annyira ereszkedhetünk, mennyi tanintézetünk méltánylatára elégséges.

A német egyetemek általában a párizsit vették mintául s vázlatukban a jelen korig alig változtak valamit.

Az alapító megerősítést nyervén a pápától, császártól, tanárokat hívott meg, kiknek hallgatására aztán, hírok nagysága szerint, özönlött a tanuló sereg.

Közönségesen négy nemzetre (natio) osztattak, melyek mindenike élén egy procurator (magister artium) állott. Rudolf herczeg a bécsi egyetem alapításakor (1365) az egyetemet a következő négy nemzetre osztja: „australis, saxonica, bohemica, hungarica“. Ezek az egyetem ügyeiben egyenlő szavazattal bírtak.

E nemzeti felosztáson kívül, szintén párizsi minta után, bejött a négy tudományágra osztás (facultates), ezek: facultas artium vel philosophiae, theologiae, juris és medicinae (bölcseleti, hittani, jogi és gyógyászati), élükön egy-egy dékánal.

Az egész egyetem élén a rektor (igazgató) áll, ki a nemzetek mestereinek (magister) szavazata által választott; eleinte a bölcsészeti szakbeli mesterek közül, később mindenikből rendre.

A rektor feje és képviselője az egyetemnek s az egyetemi törvények értelmében s különösen mesterekből alkotott tanács (consilium universitatis) hozzájárultával, vezeti a tan- és fegyelmi ügyeket.

A kanczellár közönségesen a pápától, később a fejedelmektől kijelelt egyházi férfiú, ki különösen a mes-

teri és a felszabadítottak (licenciati) vizsgájára ügyelt s az előadásokra engedélyt osztogatott.

Az egyes facultások mesterei dékánjaik elnöklete alatt, szaktanácsot (consilium facultatis) alkottak.

Ebben csak előadó mesterek (magister actu regens) vehettek részt.

Előadni (pronuntiare) csak mesternek (magister), felszabadítottaknak (licenciati) volt szabad.

A mesterek saját műveiket olvashatták; a borostyánosok csak kitünő írók műveit, vagy a bévett s előre megválasztott könyveket (librum ordinarium) adhatták elő, melyeknek bevégzésére magokat kötelezték is.

A tanítás toll alá mondásból (ad pennam dare), ismétlésekből, vizsgákból, szombaton délutánonként vitákból; Melanchton óta a protestans egyetemeken, szavalati gyakorlatokból állott.

Miután a Bethlen-kollegium, mint főlebb említők, fél egyetemnek tekinthető: hogy célunkhoz közelebb jussunk, csak is az ennek alkotó részeivel egybevigókat (a bölcsészeti és hittani) vesszük tantárgyaira nézve, szorosabb figyelmünkre.

A bölcsészeti szakhoz tartozott a hét szabad művészet: a trivium: nyelvtan, szavalattan, vitatkozástan, grammatica, rhetorica, dialectica, s a quadrivium: szám-tan, zenészet, mértan és csillagászat (arithmetica, musica, geometria, astronomia), a hittani szak a reformatió előtt nagyon gyöngén állítottott bé a bölcsészetihez képest, melynek harmincz tantárgya volt. Itt csak Petrus Lombardus dogmaticája „Libri scientiarum“ adattak elő. A biblia is csak két baccalaureus által olvastatott, kik a fontosabb helyeket magyarázták. Ide járultak aztán a viták, melyek mégis némi élénkséget adtak, bár a használt sophismák miatt czélt tévesztettek is — vala-

mely feladott tárgy felett pro et contra kellett tudni vitázni.

Minő tankönyvek s mely modorban tanítottak a régebbi egyetemeken, itt feleslegesnek látom elmondani: csak a wittenbergit veszem fel a XVI-ik században, mint mely a korszakunkbeli német egyetemek mintájául szolgálhat.

A „hét szabad művészet“ itt is megmaradt az egy zenén kívül. Megmaradt a facultásokra való osztás is; tehát a külső, a forma.

De a lényeg gyökeres változáson ment keresztül.

A 11-ik, 12-ik és 13-ik század nagy scholastikusai, egy Baco és Aquinói Tamás nyomába, nyomorult külkérgen rágódók léptek volt, kikről látni lehetett, hogy tengő életöket nem fogják sokáig fenntartani.

És csakugyan egy új iskola: a klasszika emelkedett fel, mely az artistákkal (igy nevezték a régi iskola embereit, míg emezek poétáknak mondtak) kemény harczott vívott; előbb kevés sikerrel, mignem végre az 1502-ben alapított Wittenbergben állandó nyugpontot és otthonos hazát talált.

A nagy reformator, az augusztinianus Luther itt kezdett erkölcs- és vitatant tanítani s Melanchtonnal káröltve, csakhamar egészen más szellemet lehelltek az északi német egyetemek-, különösen Wittenberg életébe.

Először is a theologiai karban tettek nagy változást. Az előbbi egyetemek két borostyánosa helyett, két „doctor“ tartott felolvasásokat az ó; — kettő az új testamentum felett; Petrus Lombardus „sententiái“ helyett Melanchton „locusait“ olvasván.

A bölcsészeti karnál az eddigi tankönyvek csupán az astronomiára (Sacra Bosco, Theoria planetarum Ptolemeus stb.) és geometriára (Euclides, Johannes Pisanus) nézve maradtak meg.

Az éltető szellem itt kiválóan Melanchton volt, ki rendkívüli klasszikai ismeretekkel bírván, az eddigi hiányos kivonatok helyett vagy magát az eredeti szerzőt (Aristotelest) vétette és vette fel, vagy finom megválasztással és ügyességgel készült tankönyveit hozta be a szónoklat — vita-természet — és erkölcsstanra nézve.

E mellett a szónoklattant a dialectica fölé emelte; különösen Cicero és Quintilian felvétele által szombatnapi declamatiókkal a gyakorlati részt nagyon támogatván.

Ezt később a jézsuiták mohón átvették a reformatoroktól.

A grammatikai studiumok is nagy változáson mentek át. Az „Epistolae obsc. virorum“ által kigúnyolt konyhalatinságot Melanchton ügyesen szerkesztett grammatikája s a latin és görög klasszikusoknak ezelőtt elhallgatott olvasásával teljesen kiszorítá. Látható e szerint, hogy a klassziczizmus és ezzel egyidejű reformatio az északi német s ezek által a középeurópai egyetemek tantárgyaira nézve csak jótékony hatással volt.

V. A külföldi (németországi) egyetemek erkölcsi élete.

Úgy látszik, az emberiség minden nagy és igaz vezéreszméjének három stádiumon kell átmennie: megjelenni egyszerű fenségekben; félre értetvén, egy vagy más irányban szélsőségek tévelyeibe vesznek; s végre lecsillapodva, közelednek rendeltetésök céljához. Hasonlit sorsuk a nemes szőlőnedvéhez, mely édes egyszerűségben kerül ki sajtó alól; majd erős vegyforráson megy át, színét és ízét vesztvén undorítóvá válik; s végre arany színű borrá ülepszik.

Ez történt a kereszténység eszméjével, melyből keleten udvari fényüzési czikk, majd annyi izben politikai aljas czélok szemfedele lett; ez a hitszabadsággal,

mely mielőtt áldásait meghozná, több századig tartó véres polgárháborukat szült s Közép-Európa műveltségét évtizedeken át teljes megsemmisítéssel fenyegette.

Az eszmék ezen salakos forrongásának, mely történetünk korában (a 30 éves háboru alatt) még mind tartott, lehetetlen volt a tanintézetekre is károsan nem hatni vissza; habár ezek élén a legjelesebb, erélyesebb férfiak állottak is.

Igaz, hogy valamint az utczai hírnek, úgy a krónikának is meg van az a szokása, hogy a rosszat örömeztőbb adja tovább, mint a jót: de ha a világ legelső egyetemeinek emlékkönyveiben följegyzett eseteknek csak tizedrészét, vagy törvényeiknek szellemét tekintjük, már meg kell győződnünk, hogy ez intézetek erkölcsi élete kezdet óta kritikán alóli vala.

A világ minden részéről összefutott nagy számu ifjuság, mely sokszor az ötven hatvan ezeret is meghaladta*), kivált a kisebb városok nyárspolgáiraival szemben, nem csoda, hogy magát igen is nagy úrnak érezte s a városi hatóság intézkedéseit még kevésbé vette számba az egyetemi törvényeknél, melyek már csak azért sem voltak életre valók, mert nem volt végrehajtási hatalom, mely foganatosítsa.

A párizsi egyetem ifjusága több ízben rendszeres harcztot folytat a papság vazalljaival; tanleczkéiről, hol a padokon mászva, koczkázás közben**) hallgat is, nem is a tanításra, kivont karddal rohan ki; úgy hogy a megremült polgárság ugyancsak siet ablakait és ajtait elzárni a mindent összerontó áradat előtt.

*) Prágát a Hussz-féle zavarok alkalmával, csak egyszerre 36,000 tanuló hagyta el.

**) Még az oltáron is koczkáznak, miért a pápától testületileg kiátkoztatnak 1276-ban.

A német egyetemek semmivel sem adnak vigasztalóbb képet; s a legszomorubb korszak épen azon időre esik, melyben a gyulafehérvári iskola létezését nyere (1610—1660). A folytonos harcok, melyek Németországot már egy század óta dulták, a kedélyeket elvadíták s az egyetemeknek épen céljaikkal ellenkező színezetet adnak; úgy hogy a fehérvári iskola elrendezésénél való eljárást Bethlen s Rákóczy alatt ezek ellenében valóságos reakciónak kell tekintenünk.

Egyidejű szemtanu*) ezen időről a német egyetemi ifjuság gyűlhelyeinek következő képét adja:

„Az előkelőbbek asztal körül ültek és egymást leinni igyekeztek, leszúrt borjukéhoz hasonló felfordult szemeket forgatván egymásra. Az egyik tállal köszöntött fel a másikra, a másik csizmából iszik, a harmadik poharat eszik, a negyedik sarat, míg egy más oly edényből szürcsöl, melyben mindenféle étel van, úgy hogy az ember még a nézésétől is roszul lesz.“

„Egyik kezét nyujt a másiknak s neve után tudakozódik; ekkor örök barátságot és testvériséget fogadnak, ezen szokásos záradékkal: „Teszem mi neked kedves, kerülöm mi ellenedre van,“ s ekkor az egyik öltönyéből egy darab rongyot a másikéra tűz. De ha a másik fél nem akar barátkozni, örültekhez, ördögökhöz hasonlókká lesznek, mérgökben felugrálnak s hajokat tépik e gyalázat megboszulásának kívánása miatt; az üvegeket egymás szeme közé vágják s kardjokat kirántva addig verekednek, míg végre valamelyik a földön hever. És ily harcot láttam a legjobb barátok között is, ördögi tombolás és düh között lefolyni“ stb.

*) Phylander von Sittewald, Raumernél IV. kötet 50. lap.

Már a szelid Melanchton is többször kifakad e nagy erkölcsi süllyedés felett:

„Ha megtekintem — mondja egy rectori beszédében — mily alásüllyedt mai időben a fegyelem, mily uralomra jutott a szemtelenség, — mély fájdalom fog el. Soha sem volt az ifjuság törvénytenségre hajlóbb... Isten és a törvények szavára ily süket.“

Az 1546-ki törvények keményen kikelnek azon ifjak ellen, „kik azt hiszik, az egyetemeken zabolátlan szabadoság uralkodik, kik rossz példaadások által sokakat elrontanak, a nyugalmat és szorgalmat gátolják, a rectoriak nem engedelmessé válnak; az egyházat nem látogatják, éjjel nappal tekeregnek, csoportokat képeznek, házakat rohan meg, kerteket pusztítanak el, tolvajlanak s másokat megsértének és sebesítenek,“ stb. Máshol az egyetemi tanulók erkölcstelen nőszemélyekkel közös szállodákat tartanak, kik arczátlanul, piaczi gúnyt szórva, kiabálnak egy-egy csábjaiknak ellentálló tanuló után.

És mégis ezen kicsapongásoknak okai részben az egyetemek szerkezetében, a párizsinak szolgálai majmolásában s a tanulóknak éles rangfokozatokra elkülönzésében rejlenek. Ez tartotta meg a tanulóknak elavult nevetéses felvételi szertartásait az úgy nevezett Depositiót, s ez szülte az akkori egyetemek két legnagyobb erkölcsi szörnyetegét: a beanismust és pennalismust.

A depositio alatt oly szertartás értetett, melylyel az ujjoncz tanulók (Beani, bec jaune, Gelbschnabel) vagy „sárgacsőrűek“ (nálunk subscribendusok) az egyetem tagjaiul felvétettek.

A depositor, — egyike a tanároknak — összegyűjti a felveendő ifjuságot, békeneti orczáikat korommal; számfületeket, szarvakat aggattat fejökre; szájokba sertés agyarakat rakat s fekete köpenyekbe burkoltatja.

Az így elferdítetteket felhajtja, mint barmokat a depositióra szánt terembe; ott kérdéseket tesz hozzájuk, melyekre, miután a fogakat kihullatni nem szabad, felelni nem tudnak, erre aztán sertéseknek, szamaraknak nevezi őket, minden lehető gúnyt reájok halmozván. Végre erre alkalmazni szokott horgot vesz elő, melyet mindeniknek nyakába akasztván, addig rázza, míg a sertésagyarak kihullanak; majd a szarvakat tépi le s miután az megtörtént, a tanulókat mind négy oldalon meggyalultatja s vizet öntetvén reájok, durva törővel letörölteti. E közben beszédet tart, melyben ezen jelképek elvetésének allegóriáját: az állatiasság, miveletlenség levetkezését stb. adja elő s az eddiginél erkölcsösebb és miveltebb viseletre inti őket.

Innen a philosophia dékánjához vitetnek, ki miután kikérdezte, sőt, a tudománynak jelképét, tesz szájokba s bort, mint a beániától megszabadítót, önt fejökre; ezzel egyetemi tagokká vannak avatva.

Ezen ügyetlen majmolást még Luther is védelmezi.

Azonban ez csak előjátéka volt az ifjakra nézve egy évi boszantásnak és szenvedésnek.

A depositio által letették a beániát és váltak pennalisokká, mely név a mi „bagolydiák“ gúnynevünknek felel meg.

E gúnynév vagy a poenától, minthogy egy évi büntetést kellett kiállniok, vagy a pennaltól (tolltartótól) származott, minthogy ezek tolltartóikat magokkal hordák s a leczkéken még szorgalmasan jegyezgettek.

A pennalis egy félévig fekete köpenyt visel s egy évig az idősb deákoknak iskolán belől és kívül gúnytárgyak, inasok, mondhatni rabszolgájok, kin ügyetlen élezeiket s úrhatnámságokat gyakorolják.

Az idősebb diákok (schoristen, absoluti) gondoskodtak, hogy az ujan érkező beanust megkerítsék; neki barát-

ságot szinleljenek, melynek tisztességére ennek lakomát kellett rendeznie. Ezen aztán a kihágások minden neme, a részegségtől a gyilkolásig elkövetett s a pennalis benn volt azon tévkörben, melyből egy év előtt nincsen szabadulás, szolgálul, mulattatóul, betegápolóul, fegyverhordozóul, postául (10—20 mérföldnyire is) végre gúnyai és kedvtöltései czéltáblájául szolgálván az absolutusnak, kin rosز kedvében boszuját, jó kedvében szeszélyeit úzi.

Ez elől nincs menekvés, hallgatást kell fogadnia s a feljelentő keservesen (néha életével) lakol.

Összeesküvése volt ez az erőseknek a gyengék ellen, s ha az illető tovább szökött, az üldöző démon minden egyetemen feltalálta.

Év végén az absolutio újra vendégséggel ültetett meg s a hosszú évig szenvedett, jogositottnak érezte magát más évben a pennálisokkal ugyanazt és legalább annyit éreztetni, mit és mennyit ő szenvedett*).

Ez utálatos, demoralisáló szokás, mely nélkül Németországban egy universitás sem volt, teljes félszázadig (1610—1660) tartott s nemcsak az egyetemi hatóságoknak, de magoknak a kormányoknak is csak nagy küzdelemmel sikerült azt mérsékelni s végre kiirtani.

A beanismus az egyetemi hatóságok hibája volt; a pennalismus főként ennek kinövése. E rövid vázlatban nem hogy élesebben kívántuk volna e súlyedést ecsetelni; sőt forrásainkat nagy mértékben szelidítettük, csak is annyit hozván fel, mennyi a velünk összeköttetésben volt egyetemek beléletének ismeretére mulhatlanul megkívántatott. Ki többet és sötétebbet akar látni, utaljuk forrásainkra.

*) Kicsinyben láttunk hasonló példát gymnasiumainkban is, hol a két human osztály együtt tanult, s a veteranok a novitiusokat ugyan csak kényszergették.

ELSŐ KORSZAK.

A z alapítás kora (1622—1658).

I. Bethlen Gábor mint alapító.

Magyarországon a reformatio első évtizedei, a Mohácsnál szenvedett, csaknem megsemmisítő nemzeti csapás s ezt követő török inváziók miatt csaknem zavartalanul folytak le.

Midőn végre a harcias idők némileg lecsillapultak; jobban mondva, megszokottá váltak: Erdélyben úgy, mint Magyarországon hatalmas vitairodalom keletkezett.

E vitairodalomból, mint az arany csinálásból a porcellán készítés, tehát némileg öntudatlanul és akaratlanul — a nemzeti litteratura nyert emelkedést; mondhatni eredetet. Azt is említettük, mennyire fontosnak tartották e reformatorok a nevelés- és tanügyet s mily hévvel igyekeztek a protestans szellemet az új nemzedéknek már sarjában meggyökereztetni.

Ez volt a második versenytér, melyen megjeleni és küzdeni mindkét fél kötelességének, dicsőségének tartá.

Nem lehet vita tárgya, hogy egész a XVII-ik századig, azaz Pázmány koráig, az előny mindkét téren a protestantismust illeti.

Magyarországon egy Erdősinek, egy Batizinak, dévai Biró Mátyásnak és Meliusnak, Erdélyben egy

Dávid Ferencznek, Károlinak, Heltainak épen nem voltak méltó ellenlábasaik.

A XVI-ik század végén s a XVII-ik elején egyszerre megváltoznak a viszonyok.

Báthori Zsigmondnak, — ki az erdélyi törökpárti urakban egyszersmind a legelső és legtehetősebb protestánsokat végezteti ki — ingatagsága miatt Erdély végső örvény szélére jut; nemességének színe, értelmisége a szebeni, bárzasági és miriszlói csatákban; a vad Mihály és Básta pallosa alatt vérzik el; városai s ezekben iskolái elpusztulnak; tudósai kiirtatnak. A derék Bocskai pár évi, és Báthori Gábor hosszabb uralma sem elég arra, hogy a romok felépüljenek s az új házak ereszére a béke fecskéje fészket rakjon; annyival kevésbé, hogy a tudomány muzsája állandó lakást verjen bennök.

E nemzeti csapások idejében, melyek egyszerre vallásiak és tudományosak voltak, a váradi iskola egy kitűnő növendéket nevel, ki kétségtelenül, minden előde és utóda között leginkább volt születve arra, hogy e tabula rázára a régi szabályokat kemény tollal felírja s lángszónoklata s lassanként nyert hatalma erejével, akaratát ha kell parancsá is tudja emelni.

Panaszi Pázmány Péter volt ez (szül. 1570-ben), kit a jézsuiták már mint 16 éves ifjonzot kath. hitre térítnek s ki mint tanár és szónok egyaránt kitűnik. Hatalmas műveivel épen azon korszakban (1601) lép fel, midőn Magyarország, mint Erdély Rudolf császár túlbuzgó vezéreinek vaspálczája alatt nyög.

Bocskai felkelése (1603) nem keveset tágit ugyan a kettős: vallási és politikai lánczokon; még nem látszott megszületni azon férfiú, ki egy Pázmánynak és iskolájának, mely soraiban egy Zrínyit és Eszterházyt

számított, a más oldalon hasonló erélyt, ügyszeretetet és hatalmat állítson szembe.

Végre azonban a protestánsoknak kedvező sors Bethlen Gábort emeli Erdély fejedelmi székére, melyre ő már kétszer emelt maga helyett másokat; s a szellemi és anyagi egyensúlyt ez egyetlen férfi helyreállítja.

Bethlen Gábor (sz. 1580) a hazája védelmében nyert sebekkel gazdagon, mint évtizedeken át szerzett tapasztalásai által, kész hadvezér és államférfiu lép Erdély trónjára; melynek előde (Báthori Gábor) még azon részét (a szász földet) is kifosztotta, melyet korábban egy Básta és Mihály megkiméltek.

Bethlenről ellenei is megvallják, hogy másfél évtizedi (1613—29) uralkodása alatt mindent megtett, mi az övéihez hasonló körülmények között emberi erővel tehető vala.

Valódi mintaképe a fejedelmeknek. Megőrizte és visszazerezte saját jogait; nem bántotta a másokéit. Figyelmét, nemzete jövőjének megalapítására, a kormányzat egy ága sem kerülte ki.

Rendbe szedte a zilált pénzügyet; oly serget teremtett, minő Erdélynek addig soha sem volt; a végvárakat megerősítette; a törvénykezés folyamába rendet hozott; utakat készítettett; a kereskedelemnek tágasb mezőt nyitott s a vallás ügyeit megállapodott rendszerbe üttette.

Természetes, hogy ezek között a nevelés-ügy sem kerülhette ki figyelmét; sőt ha lehet e nagy férfi mindenre kiterjedő érdektségét fokozatokra helyezni, azt mondhatnók, hogy a vallás- és nevelésügy nála, tolerantiája mellett is, a legfelső polcot foglalta el.

Már uralkodása elején (1614 aug. 10) a székelyföldi reformált és unitarius lelkészeknek nevezetes kiváltságokat

ad; *) 1620—21-ki dicskoszoruzott hadjárata után pedig, midőn választott királysága örömére még Szeben is „Te Deum“-ot ül, a koronát elutaló fejedelem, a nagylelkű alapító, Erdély Matyásának borostyánait köríti homloka körül.

A kolozsvári májusi gyűlésen a rendek megegyezését kívánja a gyulafehérvári iskolának akademikum kollegiummá alakítására. A rendek szívesen járulnak a megegyezéssel, de a megalapítás dicsőségét egészen a fejedelemnek hagyják.

Bethlen tehát megkezdi a nagy munkát; meg a nemes versenyt s míg egyfelől akkoriban ritka türelmességgel a jézsuita Káldyt gyámolítja irodalmi törekvéseiben: saját hitfelekezete tudományos emelésére annyit teszen, hogy vele a bécsi pazmaneumot (1623) s nagyszombati főiskolát (1635) alapító Pázmány a versenyt ki nem állhatja.

Már korábban is mindent megtett ő a honi tudomány és nevelés előmozdítására s a meddig karja ért, addig ért teremtő szelleme. Így, diadalmas hadjárata közben, még Nagy-Szombatot sem hagyta ki tervéből, melyet pedig Pázmány már korábban magyar Rómává jelölt ki. 24 kegyeletest (alumnus) állított itt be országos költségre, míg a pataki, váradi s debreczeni iskolával nagylelkűségét hasonló mértékben érezteti.

Erdélyre nézve a rendek szabad választására hagyták, hogy akár a kolozsvári farkasutczai apácza-kolos-

*) Nyomatva többek között Salamon József: „de statu Ecclesiae ev. reformatae in transylvania commentatio.“ 18—22. lap. A szilágysági lelkészeknek adott armalis eredetiben Zilahon az egyházmegye levéltárában.

tort építtesse meg s emelje kollegiumná, akár a fehér-
várit*).

Bethlen rendre, úgy látszik, mindkettőt akarta; de
rövid uralkodása és annyi teendője mellett csak egyikre
maradt ideje.

A keze ügyében lévő gyulafehérvári iskola már
korábban is kegyence volt a fejedelemnek; több mint
valószínű, hogy első tanulmányait ő maga is itt nyerte
a derék Ilosvai Benedek (1580—90) vagy ennek utóda
Kassai Dávid idejében, kik az unitariustól átvett
középiskolát oly hirre emelték volt, hogy különösen az
utóbbi idejében a nemzet minden előkelője örömmel adá
kezeik alá gyermekeit. És Bod Péter tanusága szerint
Kendyek, Csákyak, Zsomboriak, Kovachócziak,
Telegdiak stb. voltak a jeles tanár (rector) keze alatt,
ki már korábban Frank- és Olaszországban viselt rektor-
ságot**).

Ez iskola felemelését tűzte most Bethlen élte egyik
legnevezetesebb feladatává.

Mindenek előtt helyiségről kellett gondoskodnia, mert
az eddigi kolostorféle épület nagyobb tanintézet beállí-
tására elégtelen volt.

A fejedelem, hogy a hiányon segítsen, magánosok-
tól telkeket vásárolt s a fő kaputól jobbra maig is fenn-
álló kettős udvaru hosszas-négyszög, emeletes épületnek
alapját veté.

Az egész országnak részt kell vennie most a nemes
munkában s többek közt Zetelakát oly feltétellel emeli

*) Az approbatában így áll, de Szilágyi Sándor szerint (lásd
Erdély irod. története a „Budapesti Szemlé“-ben) csak a kolozsváriról
van szó.

***) Lásd: Bod „Magyar Athenását“ az illető nevek alatt.

a privilegizált városok sorába, ha évenként 100,000 zsin-delyt szállit Fehérvárra *).

Az épület-anyaggal egyszerre gyűjti a szellemi erőket is.

Először is a hazában tekint körül, s még 1621-ben meghivja a derék Kereszturi Pált, ki Bód szerint apostoli férfinak tartatott Erdélyben; akkoriban bámulatot gerjesztett tanmodoráról alább lesz szó. A jeles Gelei Katona Istvánt, kit 1619-ben öcscsével együtt külyegyetemekre küldött, most ujra maga mellé vette; udvari lelkészül s egyszersmind tanáru is alkalmazá **). A tudományos készütségéről hires Csulai Györgyöt is felkereste a fejedelmi figyelem, de ő ez úttal kevés ideig maradhatott a fehérvári iskola tanárságában, miután 1623-ban már esperesté lett.

E hazai erők nem látszottak elegendőnek a fehérvári iskola jövendőjére nézve: ezért a fejedelem a külföld első rendü tudósaihoz fordult s mivel a meghivottaknak oly tiszteletdíjt ajánlott, mely akkor, sőt mondhatnám ma is — Európában példa nélküli — ***) a meghivottak mind annyian vállalkoztak.

Igy kerültek Gyulafehérvárra:

*) Kemény József diplom. VII. 313. Kővárinál (Erdély történelme) IV. kötet 228. lap.

***) Kemény János egyiktől, Geleitől tanult.

***) Ezer imperialis tallért, lakást, élelmi szereket. Herepei Károly kézírata s Almásy emlékbészéde szerint, kik adataikat az iskolának még egészen meglevő levéltárából meríték. E mennyiség, tekintve, hogy a Bethlen Gábor által Ugocsa megye részére kiadott limitatio szerint, mely hű másolatban nálam is meg van, az ökör párja (bokra) 35 frt, egy tehéné 7 forint s egy csizmáé 1 frt; mai szemmel legalább is 10,000 forinttal egyértékű. Egy tallér = 1½ frt. Egy arany = 2 tallér.

Alsted János Henrik, e mint író és tanár egyiránt hirneves férfit, a herborni academicum kollegiumból, hol theológiát és philosophiát tanított;

Bisterfeld Henrik (Joannes Henricus Bisterfeldius), egyike Németország e kori legjelesb természet-tudósainak.

Opicz Márton (Martinus Opicz de Boberfeld), akkoriban Németország első költője s két századon át a klaszika iskola feje, s végre

Piskator (Fischer) Lajos (Marcus, Philippus Ludovicus Piscator), ki a heidelbergi egyetemnek volt első rendü tanára, hova később vissza is tért.

E tanárokhoz még három segédtanár (collaborator) járult s a tantárgyak beosztatván, a tanítás megkezdett*);

*) Kővári azon állítása (Erd. tört. IV. kötet 249. lap), hogy a gyulafehérvári iskola csak Bethlen élte utolsó éveiben (1629) Opicz és Gelei vezetése alatt nyílt meg, több rendbeli tévedést foglal magában. Mert a fehérvári iskola, mint gymnasium, már előbb is virágzott; mert Opicz már 1625-ben nincs Erdélyben, hanem Bécsben van, hol II. Ferdinánd költővé koszoruzza s végre, mert ha adataink határozottan nem mondanák is, szinte lehetetlen képzelni, hogy a meghívott tanárok, kik közül Opicz már 1622-ben lejött (Heinrich Kurz „Geschichte der deutschen Literatur“) hét éven keresztül összedugott kézzel ültek volna Fehérvárrt, s lehetetlen, mit Benkő „Transilvaniá“-jában bizonyosan hiteles adatok után állit, hogy innen még a fejedelem életében 40 végzett ifju kerüljön ki (II. kötet 253. l.). De leginkább megozafolja K. állítását magának Bethlen Gábornak Alvinczi kassai lelkészhez írott levele, mely a fehérvári Battyáneumban ma is meg van s melyet közelebbről Szilágyi Sándor közölt az ez évi hazánkban. E levél elején mindjárt ez olvasható: „A mi fehérvári scolánk, mely szépen kezdett légyen florealni, ha kegyelmed egyebektől nem hallotta, ez mi levelünkől bizonyosan értheti: jó reménységü ifjak nevelkednek tudományokban, felesedni (szaporodni) is kezdettek; vagynak öreg deákok, reméljük 75, avagy talán 80 is stb.“ E levél kél 1628. mart. 8-án, s már akkor felsőbb egyetemi tanfolyam s idősebb deákok is vannak.

eleinte csak a zárda szűk helyiségeiben, később a gyorsan épülő tanoda egy részében is*).

Mind e nevezetes kezdeményezés azonban csak muló tünemény lesz vala hazai tanügyünk egén, ha a nagy alapító, művének nem csak kezdetéről, de örök fennmaradásáról is nem gondoskodott volna.

De ugyanaz a fejedelem, ki több rendbeli szerencsés hadjárata mellett is, a rom állapotban átvett országnak minden határvárát, fejedelmi kastélyát, egyházát és palotáját megépíté; ki végrendeletében még hajdani ellenségeit is ezrekre menő ajándékokkal tiszteli meg s az országpénztárában mégis egy millió forintnál többet hagy: ez édes gyermekéről sem feledkezett meg; sőt oly királyilag dotálta ezt, hogy ha a Rákóczyak kapzsisága s a fiskusnak a leopoldi kötlevel daczára elkövetett erőszakoskodásai, melyekről alább többet látunk — e királyi adományokat egy hatodra nem szállítják, ma nem egy, hanem két akademiát lehetne ez alapítvány jövedelméből eltartani.

A negyvenkét csatában részt vett s még csak 49 éves, erős férfiú az 1629. év őszén egészsége hanyatlását érezvén, sietett az előtte oly szent hazáról és annak jövőjéről gondoskodni.

Különösen szeptember első és azt követő napjai azok, melyeken adománylevelei kelnek és így ezeket lehet a gyulafehérvári iskola voltaképi megalapítási napjaiul tekinteni.

A kezemnél lévő eredeti okmányok elseje**) (főtanodai levéltár, 5-ik szám, eredeti) 20,000 forintról

*) Herepei K. kézírata.

**) A később csak szám szerint idézendő okmányok az általam ez évben rendezett főtanodai levéltár sorszámjaira vonatkoznak.

szól, melyet lengyel és cseh ezüst garasokban öcsse, Bethlen István által, tizes kamatra tőkésíttetni rendel, meghagyván, hogy kamatja a kollegiumnak évenként pontosan fizettség. Az alapító levél irálya szép és eszméi, mint mindeniknek, a legnemesebb lélekre mutatók. Kél Gyulafehérvártt a fejedelem sajátkezü és Kovacsóczy István kancellár aláírásával.

A többi adománylevél: és pedig a tokaji „Hétszöllőről“ (főtan. lev. 6. sz. er.); az enyedi dominiumról s Enyed 200 forintnyi dézmájáról (főtan. lev. 8. sz. capit. trans.) s debreczeni évenkénti 2000 frt taxáról (főtanod. levélt. 66-ik szám, hiteles másolatban) az elsőhöz hasonló aláírásokkal s ugyan csak Gyulafehérvártt másnap (sept. 2-án) kelnek.

Ezeken kívül általános végrendeletében a kollegium még félben lévő részének megépítésére 6000 forintot rendel s emlékül az iskolának saját, gyémántokkal körülakott medályképét hagyja *).

Hogy a tett adományozás nagyságáról fogalmunk legyen, tudnunk kell, hogy csak a tokaji „Hétszöllő“ azon időben is 90,000 forintra becsültetett**); az enyedi uradalmat pedig tették Enyeden kívül, Miriszló, Fel-Enyed, Murczina (akkor, ma Muzsina), Hidas és Décse egész falvak s a henningfalvi és bessenyői rész-birtokok nagyobb részint a Maros termékeny völgyén, majdnem mindannyian egymás mellett fekvők s

*) Kővári L. fennidézett műve IV-ik kötetének 248-ik lapján a gróf Kemény József-féle gyűjteményre hivatkozva, valamint Szilágyi Sándor is a „Budapesti Szemlében“ közölt „Erdély irodalom történetében“, még 74,000 tallérről beszélnek; ez tévedés lesz, miután én ezt sem ott, sem máshol meg nem találtam.

***) Herepei Károly kézírata nyomán.

egy több ezer holdnyit tevő erdőség, mely Közép-Erdélynek ma már egyik nevezetes kincsét képezi *).

Még valamit ez alapítványozás szelleméről.

Főlebb mondám, hogy kollegiumunk alapítási körülményeire nézve is eltér a külföld hasonló intézeteitől.

A külföldi intézetek, egyetemek alkotásánál tisztán csak tudományos célok szerepelnek. A nagy fejedelem széles láthatárra kiható figyelme azonban alapítványához nemzeti és közcélokat is kötött.

Ugyanez évben július 13-án Erdély összes lelkészi és tanítói karát megneemesíti örök időkre, fiaik és leányaikban; erről valóságos alakhú czimer-levelet (armalist) adván ki **).

A fehérvári iskolában pedig 40 alumnusra tesz alapítványt, kiknek ez idő szerint nem csak ingyen taníttatásokról, hanem élelmökről is gondoskodik.

Könnyű ezekből felismerni a fejedelem bölcs és előrelátó célzatait.

A nemessége nagyobb részéből kipusztított ország regenerációja vala ez; a legnemesebb — mert szellemi tulajdonokon alapuló — ujjonczozás által.

És valóban Erdélynek nyugoti része, mely leginkább ki vala téve az ellenség dúlásainak, az idegenek által

*) E dominium a tizennegyedik század óta a fehérvári káptalané volt; János Zsigmond által securalizáltatott, s ettől kezdve többnyire fiskalis kézen volt. Bethlen Gábor előbb, 1614-ben, nejének, Károli Zsuzsánnának adta volt. E szép adománylevél maig is meg van levéltárunkban (3. szám alatt).

**) Nyomatásban Salamon József már említett műve 26—28-ik lapján.

uj benépesülést nyert és nyer maig is, — és pedig Erdély legősibb törzséből: a székelységből.

Ez és a későbbi nagylelkű alapítók tették a gyulafehérvár-enyedi kollegiumot azzá, mi külföldi társaitól annyira megkülönbözteti: szegény ifjak táp- és tanintézetévé; mert míg a külföldi egyetemen drága pénzen veszi a tanuló tudományát; sőt ez időben többnyire — s gyakran külön alku útján — a tanárnak fizet: addig a fehérvár-enyedi kollegium növendékeit kenyérrel s pénzbeli segélylyel látta és látja el.

A kollegium kormányzati beállítása szintén sok eredetiséget tár fel.

Fő felügyelője az „orthodoxus fejedelem“, ki nem csak a tanárokkal, hanem, mint alább látni fogjuk, még az iskolának — tanulók sorából választott — tisztviselőjével, a seniorral is egyenes közlekedésben áll.

Az iskola javait az ország tanácsosaiból kinevezett curatorok (gondnokok) és magok a tanárok kezelik, kiknek kivált eleinte maga a fiatalság is szorgalmas segédkezet nyújt.

Az ifjuság saját kebeléből választott tisztviselői által kormányoztatik, kik kötelmeik s az iskolai törvények megtartására esküvel kötelezik magokat s az ifjuság fiatalabb tagjaira felügyelnek.

Eként az alkotmányos életnek már a tanodában alapja van vetve, hol megtanulja, hozzá hasonlói által kormányoztatván, azokban kis országa törvényeinek megszemélyesítőit tisztelni.

Ily nagy hatású szellemi és anyagi ajándékokkal vesz búcsut kegyenczétől a fejedelem, melyek után méltán kívánható: „ut.. ejusdem pietatis nostrae erga Dei optimi maximi gloriam, monumenta, posteris etiam ipsis testata reddi possent, ampliori benignitatis nostrae testimonio uti,

liberalitatisque et munificentia signa declaranda clementer volumus“ *).

Századok multak el, mióta a nagy fejedelem hamvai dulongó csordák által szélnek szóráttak (1658); túlvitt és elfogult vallásos fanatizmus még sirkövét — a tatárok által megkiméltet — sem tűrte meg azon egyház falai között, melyet ő emelt ki hamvaiból: de az általa alapított tanintézet annyi kiállott csapás daczára, mai napig él s évenként kegyeletesen ünnepegi alapítójának s egyszerűsmind Erdély legnagyobb fejedelmének emlékét.

II. A „Collegium Bethlenianum.“

A Bethlen által ekként alapított tanintézet három tanárral (mert Opicz csak pár évig volt itt), kik a felsőbb tudományokat — s három collaboratorral, kik három latin osztályt (rudimenta, syntactica, poetica) tanították, még azonnal a tanárok leérkezte után, meg kezdé működését.

A tanárok tanítandó tantárgyaikon következőleg osztóznak meg:

Alsted tanította a bölcsészeti tudományokat;

Piscator (Fischer) a hittanra vonatkozókat;

Bisterfeld mathematicát és természettant.

Az új tanintézet vezérszelleme, úgy látszik, Alsted volt, kinek tanrendszerét követte a collegium mind a bölcsészetre, mind a hittanra nézve.

E nagy híru tudós rendszere hátrahagyott műveiből eléggé ismeretes: „Cursus philosophici encyclopaedia“ címü munkájában (Herborn 1620) a bölcsészetet három folyamra

*) Az enyedi uradalom adomány-levelében.

(valószínűleg egy-egy évre) osztja. Az elsőben tanítja a négy előismereti ágat (praecognita philosophica) archeológiát, hexológiát, technológiát és didacticát; a másodikban a 11 elméleti bölcsészettant: metaphisikát, pneumatikát, physikát, arithmetikát, geometriát, kosmografiát, uranoskopiát, geografiát, optikát, muzsikát, architectonikát; a harmadikban az öt gyakorlati bölcsészettudományt: éthikát, oekonomiát, politikát, scholastikát és hisztóriát.

A hittan felosztása az általa kiadott „Encyclopedia septem tomis distincta“ szerint következő: a) theologia naturalis, b) katheketika, c) didactika, d) polemika, e) theologia casuum, f) theologia prophetika (homiletika) és g) theologia moralis.

Alsted azon átmeneti korszakba tartozó philosoph, midőn a bölcelet lerázta már ugyan az elfajult scholasticizmus nyügét, de a keresztyén kétely kritikájáig még nem emelkedett.

René Des Cartes (Cartesius) élt ugyan már (szül. 1596), de csak mint dicsőség után törekvő katona Tilly táborában.

Alsted dogmatikus bölcselme még nem meri áttörni a hitcikkelyek sorompóit.

Nevelési elveire nézve humaniszta s egyszersmind azon enciklopediszták sorába tartozik, kik a tudomány összes ágait, még a muzsikát, gazdaságtant sőt dohánytant is (tabacologia) felölelik.

Természetes azonban, hogy e nagy tudomány-összevetet, melyek azonban még később is nagyon dióhéjba szoritva adattak elő, egy maga nem taníthatá.

A theológiát, mely még folyvást a Melanchton-féle exegesis alapján állott, szaporodva azon részzel (polemica), melyet a kifejlődött hittani viták eredményeztek s

mely e szaknak sajátos szint és modort adott, a szép tehetségü Piscator adta elő.

Bár nálunk a polemica még ez időben nem érte el épen tetőpontját (1630—60); a theologiai iskolák már is vitázók képzésére törekednek, mit — nem kevés kárára a többi ágnek — az ellenfél modora (a jézsuitáké) kényszerit reájok.

A leendő lelkésznek temérdek szentirási „locust“ kell könyv nélkül bétanulnia, hogy viták alkalmával minden kérdés befelelésére készen álljon. Kezemben van Alsted egyik theologiai műve „*Distinctiones per universam theologiam*“ czimü (Francof. 1630), mely különböző bölcsészeti is hittani fogalmakra vonatkozólag több ezer ily locust tartalmaz.

A disputatiok és szavalatok, úgy látszik a fehérvári iskolánál is divatoztak, valamint a színi előadások is, melyekről alább többet.

Végre a természettudományokat s mathesist, bár azok, mint látjuk, a philosophia tantárgyai közé voltak osztva, Bisterfeld uram adta elő.

Ezek is nevezetes forrási ponton állottak akkor, közel azon stadiumhoz, hol a tudomány a titkolózó tudákosság álarczát elveszti, de még nem egészen menten a nyegleségtől.

Az astronomia mellett astrologiát; a fisika mellett mágiát tanitnak; még a későbbi, különben igen derék Commén is igen örömet foglalkozik a prófétiákkal és hiszen a somnambulák jóslataiban; Bisterfeld uram is szívesen látta azt a szent borzalmat, melylyel tanítványai s a laikusok tekintették, mi aztán tekintélyét később lejobb szállitá s rövid időn „ördögös“ melléknevet adott neki.

Ily nagy hirű mesterek daczára is, a fehérvári Bethlen-kollegium első éveiben csak virágházi étellel dicsek-

hetik. Köre is szűk s úgy látszik, hogy egyelőre célja csak is egyházi férfiak képezése.

Lehet, hogy a helyiség szűk volta is okozá ezt, de sokkal nagyobb szerepe látszik benne a tanárok idegen nyelvének.

Erdélyben ugyanis már jóval e korszak előtt magyarul folyt a törvénykezés; ez volt a diplomatikus nyelv még a portával s havasalföldi vajdákkal is, kik többnyire beszélték a magyar nyelvet. Ez időben pedig a latin nyelv épen el volt hanyagolva, mit Kemény János fennemlített példája eléggé bizonyít.

Ezen kívül a külsőleg is különöz magaviseletű tudós urak sötét taláraikban és túl a rendén tisztos kalapjaikban, inkább ijesztőleg mint vonzólag hatottak a tömegre.

Ezek lehetnek az okok, hogy Opicz egyik költeményében elmenetelének az idegen, elütő erkölcsöket, embereket is adja okul s hogy a jöttek közül csak ketten honosulnak meg állandóan az új hazában.

De épen a tanítványok kisebb száma, az emelkedő pietizmus s a fejedelem közelléte, szoros, csaknem zárdai fegyelmet hoz bé. „Et iam adhuc vivente principe — írja Benkő — 40 erant s. ministerii candidati, quibus de vestimentis, talaribus uniformibus, deque victu, egregie erat prospectum.“ *)

Tehát tökéletes jézsuita convictus, hol az együttétkezés és egyházi formaruha is megvan s hol bár egyes jeles tehetségek fejlődhettek s fejlődtek is, de részint a csekély szám, részint az idegen elemek s végre az idő rövidsége miatt testületi szellem még nem jött létre.

*) Transylvania auct. Jos. Benkő Claudiopoli 1833. II. kötet 253. lap. Fennebb láttuk, hogy Bethlen az idősb diákok számát 75—80-ra teszi.

A mag ugyan meg volt e szerint, de a növény még nem acclimatizálta magát a honi levegőhöz: s így lön, hogy a Bethlenianum kollegium mellett, nagy hírű tanárai daczára, egy második világiasabb s liberalisabb szellemű intézet támad.

III. Kereszturi Pál magán növeldéje, az úgynevezett „aulicum collegium“.

I-ső Rákóczi György fiait a fejedelemsége előtti időkben a sárospataki iskolában taníttatá, melynek, neje Lorándffi Zsuzsánna után, fő védurává leve. A buzgó fejedelemnek de különösen nejének e tanintézet úgy látszik épen oly kegyencze volt, mint Bethlen Gábornak a fehérvári. Fiai: György és Zsigmond számára még külön lakrészt is építtetett, mely a pataki kollegiumban korunkig épen fennmaradt.

De a fehérvári iskola nem öröklé ily nagy mértékben a fejedelmi kegyet; sőt a Bethlen István által támogatott tanintézet ellen már ekkor némi ellenzék látszik kifejlenni.

Ennek legvilágosabb jele az, hogy Rákóczy nem adja bé fiait a Bethlen-féle kollegiumba, hanem néhány, nagyobb részint Magyarországból behozott úrfival együtt, kik között Országgh, Nyári, Perényi, Úsz, Debreczeni, fiakat; erdélyiek közül: Bethlent, Lázárt, Bédlyt; s talán a verseny emelése végett egy pár alsóbb sorsu, jelesebb tanulót látunk összeszedve: kitünő magyar mesterek keze alatt, egy kis magánynevelőintézetet alkot, melynek neve „aulicum collegium“ s mely a hires külföldi mesterekkel ellátott Bethlen-féle intézettel bátran sikra száll.

Ez udvari növelde éltető szelleme Kereszturi Pál volt.

Kereszturit, mint említettük, még Bethlen Gábor hívta meg külakadémiai vándorlása után fehérvári tanárnak, melyből a külföldi tudósok megérkezése alkalmával collaboratori rangra szállott alá. Ez okozhatta, hogy Rákóczy fejedelemségre jöttével a kollegiumot elhagyta s a fejedelem udvari lelkészévé s fiainak nevelőjökké lett.

Tanítási modoráról már korábban el volt híresedve, melyről Alstedék is csak dicsérheték, valamint irodalmi kitünőségéről is; a mint hogy általában, mig Alsted élt, a Bethlen-kollegium tanárai tekintélyöket fenn tudák tartani s némi mellőzésökhöz elég bölcssek voltak jó képet mutatni; az aulicum collegium vizsgáin, productióin magok is jelen voltak s annak kiadványait dicsérő beszédekkel kísérték *).

Kereszturi tan- és nevelésmodorát gróf Bethlen Miklós, ki igen kedves tanítványa volt, életrajzában hosszasan ismerteti **). Nem tartom elveszett fáradságnak ennek főbb elveit itt röviden előadni.

Ezek:

1) Az akkoriban ritka human bánásmód, mely mind fenytékeiben, mind a tanítványai iránt való különös szeretetben nyilatkozott.

2) Az anyanyelvet vette a tanítás alapjául, ez által az eddigi szokás ellenére a gyermeki felfogást igen könnyítvén. Ezt Apáczai is tőle vette át, mint kinek valószínűen épen tanítványa volt.

*) Lásd Kereszturi „Tsetsemő keresztyénét“; nyomt. Kolozsvárott 1636.

***) Szalay kiadása: „Magyar tört. emlékek“ II. kötet 217 s következő lap.

3) A rendszeres osztályzathoz magát nem tartotta, hanem a gyermek változó kedve és elméje szerint, most e, majd ama tudományt vette elő.

4) Olvasni és írni egyszerre tanította.

5) Az akkori szokás ellenére a frázisokat nem könyv nélkülöztette, hanem a magyar felét eltakartatta kézzel s így kellett mondani a latint vagy görögöt, és viszont; ugyan ezt tette a bibliai locusokkal is, egy akkor nagy jelentőségűnek tartott tanulmányal, melyhez száz aranyért az „ars lullianát“ is hozzá adta, mely a mnemonikának egy neme volt; a megtanulandókat a gyorsabb felfogás s hivebb emlékezetben tartás véget nevetséges torzképekhez kötvén.

6) Nyelvtanításban a teoriára keveset adott; a gyakorlat volt nála minden, mihelyt a fennebbi eltakarási methoduson pár ezer szót betanított, azonnal gyakorlatok írására fogta tanítványait, s azok javitgatása által fejtette őket tovább.

7) A tárgyakat nem együtt és egymás mellett, hanem egymás után tanította; szintigy a nyelveket is. Így tanította Bethlent egymás után oláhul, lengyelül, francziául, németül és törökül; — tanítványával maga is együtt tanulván az az azelőtt általa sem birt nyelveket.

8) Először real-ismereteket s anyag-halmazt igyekezett tanítványával szereztetni: azután azok feldolgozását foganatba venni, — s végre

9) Mindenben, még a felsőbb tudományokat sem véve ki, socratica methodust követett; az egész tan lényegét kérdések és feleletekbe foglalván.

Ezen felül szokása volt tanítványait egymással taníttatni: versenyre, vitára állítani s végre a dialectika gyakorlására nyilvános vitákat, sőt szindarabokat, jobban mondva színre alkalmazott párbeszédet is adatott elő,

különösen examenek alkalmával, melyeken a fejedelem s egész udvara jelen volt.

Képzeltetni, hogy e modernak, melynek legtöbb elvét ma is minden nevelő aláírja, s mely korát legalább egy századdal megelőzte, — bámulandó eredménye volt.

Figyelmes szemlélő észreveheti, mi volt ezekben a jézsuita iskolákból átvett és mi saját találmány vagy átalakítás, melynek elévülését, kivált miután I. Rákóczy György a külföldi akadémiákra kimehetést betiltá s fia alatt Erdély békéje feldúlatott, az erdélyi tudományosság méltán siratta.

Apáczai fellépése nem volt egyéb mint Kereszturi modorának általánosabb alkalmazása és iskolai rendszerbe olvasztása.

Kereszturi még Arisztotelesz philosophiáját s ennek átdolgozását Keckerman és Tenplertől és Ursinus Zachariás kathekesisét tanította.

Examenei valóságos diadalünnepek voltak.

Kezemen van Rákóczy mindkét fiának berekesztő vizsgája, mely a tudományok kikérdezése után az egész udvar, sőt Zsigmondnál (1640) a lengyel követ jelenlétében színjátékkal rekesztetik be*).

Györggyel úgy látszik kevésbé dicsekhetik, de Zsigmond ott helyben ezer bibliai locusra tudott hivatkozni, oly módon, hogy a szöveget tanítója tette fel s ő arra a helyet idézte, mi kétségtelenül hatalmas emlékező tehetségre s a tanító ügyes modorára mutat.

*) „Schola triumphata per ill. et magnif. dominum D. Georgium Rákóczy etc. 1638. és „Pallas Dacica“, quam ill. dom. dm. Sigismundus Rákóczy etc. corona praestitit 1640. Meg van a kolozsvári ref. kollegium könyvtárában.

Most természetesen másképen ítél a kor, de akkor divat és pedig szükségén alapuló divat volt ez.

Bethlen Gábor huszonhatszor, Rákóczy harminczkétszer olvasta át a bibliát. Ez nem történt ok nélkül. A politika vezére a vallás volt s ugyancsak ennek stabilismusától függött sokszor a belbéke.

A theologiai viták (bibliai alapon) egymást érték; melyekben nem egyszer a fejedelemnek kellett bírónak lenni. Szégyen lett volna, hogy ott csak néma tanuként (mutus regius) szerepeljen.

Kereszturi kétségtelenül nevezetes jelenség Erdély tanodai történetében, kit hatására nézve csak Apáczai ér el, vagy mul felül.

Nevezetes érdeme mindkettőnek, hogy a tantárgyak halmaza mellett is, soha túl nem terhelt tanítványaikban oly határtalan tudvágyat gerjesztenek, hogy például egy Bethlen Miklós annyi theologiai és bölcselmi tanulmány és annyi nyelven (a fennebbieken kívül görög és héber) kívül, melyeket Kereszturitól és Apáczaitól tanul, még Németország és Anglia egyetemait is a legfényesebb sikerrel látogatja s oly műveltségre tesz szert, mely összehasonlítva Kemény Jánoséval, ki majdnem kortársa és szintén gondolkodó fej volt; amazt egy századdal, ha nem többel előzi meg s Európa első rendü diplomatái, sőt tudósai között méltó helyet foglalhat.

IV. Basire és Apáczai.

Az Aulicum Collegium Rákóczy fiainak felnövekedtével szűkebb körre szorul, s bár Kereszturi magántanításai folynak, újra a Bethlen-féle — most már a felépítés után — hizelgésből „Bethleniano-Rákocianum Collegium“ lép előtérbe.

Ezt azonban Alsted halálával (1638) pótolhatlan veszteség éri. Bisterfeld ugyan maga is széles ismerettel dicsekvő férfiú, de tekintélyre és mérsékletre nézve amazzal nem vetekedhetik; még I. Rákóczy György halála előtt (1648) Piscator is visszatér Heidelbergába, kinek helyét ugyan újra egy külföldi tudós, Crispin János (Johannes Crispinus), foglalja el, de ez a mellett hogy nem sok ideig foglalkozik, nem is pótolja teljesen az elvesztett erőket.

Midőn így, maga is már idős, egyedül küzd a felsőbb tudományok terheivel, egyszerre egy nagy tehetségű tanítványa tűnik fel, ki hazája tudományos életének megalapítására érezvén magát hivatottnak, nem fogadja el az utrechti akadémia tanszékére való meghívást, hogy gazdag tanulmányainak egész tárházát s életének minden percét szeretett hazájának szentelhesse.

Ez Apáczai Cséri János*), ki a külföldi egyetemek doctori kalapjával, s mint már több koszoruzott mű szerzője tér vissza, hogy honában (született a Barczaságon, Apácán 1625) a tehetségeihez mért teret elfoglalja.

De vagy az egykori tanítvány lenézése; egy kis külföldi gőg, mely a magyar tudóstól keveset várt; talán némi kenyér-irigység, mely az ifjabb doktor szerzett koszoruit és hírét illette, Bisterfeld uramat lehangolák iránta s a helyett, hogy felsőbb tudományokat bizna reá, csak a költészeti osztályba (classis poetica), a most már négy latin osztály másodikába (syntactica, poetica, rhetorica, logica) teszi tanítónak.

*) „Johannes Chierj Apacius S. S. Theologiae Doctor, ejusdemque et p. t. Philosophiae naturalis, itemque linguae sanctae professor.“ Így áll sajátkezű beírása a kolozsvári ev. ref. kollegium tanári emlékkönyvében.

Ez az akkori közvéleménnyel is találkozott, mert mint Bethlen írja: „abban az időben a szegény magyarok kivált Erdélyben úgy hitték, hogy ha nem német s a plundrában nem jár, nem lehet tudós ember; professori nevet, theologiae, philosophiae vagy medicinae doctori titulust felvenni sacrilegium lett volna“*).

Ez azonban a szerény tudóst nem hozza ki sodrából 1653. novemberében tartott beköszöntő beszédében**); tanítási elveit kifejti, s bár ezek, melyekben a hazai tanítás alapját a nemzeti nyelven való előadásban, a real-tudományok terjedelmesebb felvételében; más oldalról a klasszika litteratura emelésében keresi — még most általános viszhangra nem találnak: munkához fog s csakhamar megmutatja, hogy kisebb helyen is tud alkotni.

Apáczai Commen János pataki javításait azonnal béveszi s az ő sürgetésére megtörténik azon nevezetes változtatás, hogy a gymnasialis tanfolyam — ne csak az eddigi három vagy négy, hanem hat osztályból álljon. És így megtörtént az a nevezetes átalakítás, mely az erdélyi tanodákban, csekély módosítással, csaknem korunkig lejött.

Commen János Ámos (Johannes Amos Comenius)***) Morvaországban született 1592-ben. Csak 16 éves korában kezdette a latin nyelvet tanulni s iskoláit több helyen, ezek között Hernbornban is folytatá, hol a mi

*) Bethlen főlebb említett kiadása 239. lap.

***) Lásd: „Johannis Apáczai Oratio de studio sapientiae.“ Ultrajecti, 1655.

***) Commenről, e nevezetes tudósról, itt helyszűke miatt keveset szólhatunk ugyan; de miután iskoláink életére oly nagy befolyása volt, egészen sem mellőzhetjük.

Alstedünk nevezetes hatással volt reá. 1614-ben pre-raui rektor, 1618-ban fulneki lelkész lett, mely város akkor a cseh-morva testvérek fő gyűlhelye volt. Innen 1622-ben menekülnie kellett. S midőn a császári parancs 1624-ben minden prot. lelkészt száműz, a cseh hegyek közé vonul. Itt mint magánnevelő már is egy methodologiát ír.

Midőn egy más, keményebb parancs minden protestánt kitilt az országból: a 30,000 kivándorló cseh-morva családdal Commén is elhagyja hazáját s Lissába menekül, hol 1631-ben megírja hires „Janua linguarum reservata“-ját, mely neki világhirt szerezt, nemcsak latin, görög, cseh, lengyel, német, svéd, hollandi, angol, frank, spanyol, oláh és magyar, — hanem arab, török, persa, sőt mongol nyelvekre is lefordítván.

Előbb a svédek (1638), majd az angolok (1641) is meghívják iskoláik rendezésére. Végre miután a vesztfáli béke után (1648.) elkiáltja Európa fejedelmeinek, hogy „ti, kik annyit romboltatok, építetek is, kövessétek azt, ki titeket földi helytartóivá emelt, s ki csak azért rombol, hogy építsen, azért gyomlál, hogy vessen!“: 1650-ben Lorántffy Zsuzsánna meghívására Patakra jön, s négy évig marad itt, az iskola organisatióját befejezván.

1654-ben visszatér Lissába s itt van 1656-ig, midőn a város a lengyelektől elégettétvén, most másodszer égnék el jegyzetei. Maga előbb Sléziába, Brandenburgba, Hamburgba, végre Amsterdamba menekül s itt is hal meg 1671-ben nov. 15-én. — Commén nem csak korát előzte meg, hanem, ha igazat akarunk mondani, iskoláink máig sem érték el azon magaslatot, melyet ő eszményképül felállított. Különösebben Erasmus, Campanella, de főként Baco hatottak reá.

Miután Alsted, Commén mestere, Kereszturi és Apáczai pedig mondhatnám iskolatársai, nem tartjuk feleslegesnek, tanítási elveiből néhány nevezetes tételt itt felhozni.

„A tanítás azonnal könnyü lesz, mihelyt természetes utat követ. Minden természetes magától jó létre.

„Helytelenül tanítanak az iskolák előbb nyelveket s azután tárgyakat. Elvégre is a tárgy a lényeg s a szó csak járulék; a dolog a test, a szó csak ruha. Tárgy és szó e szerint együtt tanítandók; de a tárgy legyen az értelem és beszéd valódi célja.

A nyelvet hibásan kezdik nyelvtanon (grammatikán) a helyett, hogy szótárat vagy szerzőt (auctort) adnának kézbe. Mindenütt az anyagnak kell megelőznie az alakot.

„Nem kell egyszerre sok tárgyat felvenni: hanem rendre, egymás után.

„Először Enzyklopédiát kell a tanuló kezébe adni, mely minden tudomány és művészet alapjait, körrajzát foglalja magában, s az így nyert ismeretet lassanként bővíteni.

„A legtöbb tanító mag helyett növényt vet. Egyszerü elvekből kiindulás helyett a tanítványt egyszerre könyvek tömkelegébe taszítja.

„Valamely idegen nyelv tanának mindig az anyanyelven kell alapulnia; mivel különböző nyelvek ugyan ahhoz különböző viszonyban állanak.

„Először a legközelebbi dolgokat kell tanítani; azután a távolabbiakat.

„Előbb az érzékeket, azután az emlékezetet, majd az értelmet s végre az ítélő tehetséget kell képezni.

„A tanuló soha se tanuljon olyasvalamit könyv nélkül, a mit meg nem értett. — És soha se olyat, mi ezen, vagy a jövő életre nem szükséges.

„Ne csak megérteni, de a megértettet kimondani és cselekedni is tanítsuk.

„Nem a tárgyak árnyékát, hanem magát a tárgyat kell a tanuló elé tennünk.

Csak az érzékileg felfogott marad igazán emlékezetben.

A tárgy először teljességében felveendő; azután jöjjenek a részletek, melyeknél a rokon-tárgyaktól való különbségek felfejtésére kell figyelni.

Első az anyanyelv tanítása; azután egy szomszéd népé s azután jöhet a latin, görög. Csak az anyanyelv s még a latin az, minek tökéletes megtanulása szükséges.

Ez elvekből is láthatja az olvasó, mennyit vettek át ezekből Kereszturi és Apáczai. Egy Jászberényi nevű hazánkfia Angolhonban ezen módszerrel nagy hirt szerzett magának.

Ezen módszer fogantatására négy iskolát ajánl Commén: 1. Az anya iskolát (*scola materna*). 2. Az anyanyelv iskoláját vagy német iskolát (*scola vernacula*). 3. A gymnasiumot (*scola latina*). 4. Az egyetemet (*universitas*). Az anyaiskolában legyen a gyermek 6 éves koráig; 6—12-ig a németben; 12—15-ig a gymnasiumban; 18—24-ig egyetemen.

A gymnasium szerinte a következő 6 osztályra oszlik: grammatika, physika, matematika, ethica, dialectika, rhetorika.

Azon tantervét, melyet S.-Patak számára készített, „*Scholae pansophicae delineatio*“-nak nevezte. — Itt a három alsó osztályban tanítani kell a terv szerint, a „*Vestibulum*“-ot, „*Januat*“ és „*Atriumot*“ az ő ezen osztályok számára irt tankönyveit. Ezekután jó a más négy osztály; philosophika, logika, politika, theologika.

Ezeket 10—17-ig kell elvégezni a tanulónak. A 4-ik osztályban jó a görög; ekkor a latin elmarad s csak az 5-ikben kapnak auctorokat gyakorlat végett a tanítványok.

Zene és ének tanítás alól senki sincsen kivéve; a férfias játékok nem hogy tiltva, sőt ajánlva vannak; ugy szintén a drámai előadások is. A versengő tanulók a verseny végén egymást megcsókolják.

A tanterem falai az ott tanuló osztály tantárgyainak ábráival, képeivel legyenek béaggatva.

Az egész tanoda egy kis köztársaságot alkot annak tanácsával, consula- és praetorával.

Három tanóra van délelőtt, ugyanannyi délután; minden két tanóra közé egy félórai szünet jöhet.

E hét osztályu iskola azonban a magyar nemesség ellenzése miatt teljesen létre nem jöhetett. Csak a 3 alsó lón így beállitva.

Legyen ennyi elég Commén méltatására, rend és módszerének elődei és utódaiéval való összehasonlítására.

Vajha nevelés- és tanítás-ügyünk oly óriási lépéssel haladott volna párhuzamban az idővel egész máig, mint az ujjászületés ezen első évtizedében!

E közben meghal Bisterfeld is (1655) s Apáczai még sem nyerheti el a tanári czimet és szószerket.

II. Rákóczi Györgynek, ugy látszik, nem nagy rokonszenve volt Apáczai iránt; sőt állitják, hogy egy izben ugy nyilatkozott felőle: „megérdemelné, hogy a toronyból vessék le“*), minek oka alább eléfordul.

*) Szilágyi S. „Erdély irodalom történetében“ épen azt állítja, hogy Rákóczi a fehérvári toronyból le akarta vettetni, de ez már csak azért sem valószínű, mert ezen büntetéssel a kolozsvári tanárságra küldés nem igen egyenértékű.

Ezért tehát örült Barcsai Ákos tudósításának, ki mint portai követ tudatja vele, hogy Basire Izsák (Isacus Basirius), a kivégzett I. Károly angol király bujdosó udvari lelkésze, ott van s tanáruul könnyen megnyerhető. Azonnal meghívja és pedig az Alstedek 1000 talléros fizetésére. E szerint Apáczeit most már másod izben mellőzik. Basire Apáczaival már teljességgel nem mérkőzhetik. Még csak héberül és görögül sem tud jól, mi az akkori theologiae doctornak egyik első kívánalma. Bethlen M. legalább így jellemzi:

„Erről a Basiriusról ezt írhatom: jámbor, mértékletes, józan életü ember, tisztességes magaviselő, affabilis jó conservativus, latinus is jó, kivált a szóllásban, promptus, tersus, cum pronuntiatione gallica, theologus mediocris, et in aliis etiam praeter mathesim, tinctus magis, quam solide eruditus, zsidót, görögöt is igen gyengén tudott, noha tanítani akarta.“ — Alább: „derék emberek és az ő maga tanítványi ítéletek szerint is: nem volt elégséges arra a provinciára és fizetésre.“ Ily férfival szembe most már Apáczeit is elhagyta türelme. S most egyszerre betiltott módszere alkalmazásához fog; magyarul kezd tanítani és pedig úgy, hogy Virgilius magyarázatába földrajzot, természettudományokat, bölcseszetet stb. sző, és pedig az akkori legelső szerzők és bölcselők nyomán.

Itt már Aristoteles helyett Des Cartes, vagy mint akkor hívták, Cartesius és Copernicus szerepelnek; a természetrajziakban Regius Scribonius stb. *).

Hire futamodik Apáczai leczkéinek a kollegiumban s az ő hallgatótermei mind inkább telnek, mig Basiréi üresen maradnak.

*) Lásd a magyar encyclopaedia latin előbeszédét.

Erre Basire is kitör és bevádolja Apáczeit, mint a ki hitelvei dolgában praesbyteriánus, s bölcsészetére nézve Cartesianus philosophus! Presbyterianus theologus! Cartesianus philosophus!

Ezek azon időben az ó világ emberei előtt szörnyűséges eretnekek voltak. Hogyis ne, midőn ezek az eddigi dogmatica philosophia elvei helyére a „de omnibus dubitandum“-ot veszik alapul; kik még az ember saját létét is csak azért engedik meg, mert gondolkodik (cogito, ergo sum), és kik (horrendum dictu) a föld plánetaságát is erősítik!

Nem kevésbé veszélyesek a presbyterianus theologusok. Ezek késeiket egyenesen az egyház keblére szögzik, annak kormányzatában a világiaknak, és mi több, minden aristokratikus elkülönzés nélkül, az egyszerű öreg polgároknak, földműveseknek is részt követelvén! Két szörnyű vétek egyetlen emberben, melynek elsőjéről a marburgi státusok már 1653-ban kimondák: „jene Philosophie, die von Cartesius den Namen hat, und an alles zu zweifeln befielt, weder selbst zu billigen, noch der Jugend zu lehren.“ S másodikáról még Tolnai fellépése alkalmával, az 1646-ki szathmári gyűlésen eldörgék a visszavonhatlan „vétkest“; ez elvek vallóit még hivatalaiktól is megfosztván, mind addig, „mig megtérésöknek világos jelét nem adnák“*).

Apáczi tehát a kor felfogása szerint roppant bűnös volt; de ez legnagyobb dicsérete. Egy pár évtized, legalább a főbekre nézve, Erdélyben is igazságot szolgáltatott neki.

A visszahatás és ellenszenv nagy volt. Az özvegy fejedelemné ugyan maga is presbyteriana volt, de ő már

*) Lásd Bodnál Gelei életrajzában az Athenás 8-ik lapján.

Patakon lakott s Rákóczi és udvara épiskopalisok voltak, mit a papok tekintély féltése még tüzelt és hatalmasan ellenőrzött.

Rákóczi oláhországi győzelme után 1655. sept. 24-én Basire a fejedelem jelenlétében vitaeszónoklatot nyitott az independensek ellen: „intve őt, a főurakat, püspököt s másokat, nehogy az angol király sorsára jussanak.“

Rákóczi felkiált: ha a tanítók között independents van, czáfolja meg nyilvánosan.

Basire kétszintűleg tagadja, hogy ilyenek lennének. „De én tudom, hogy vannak“ mond Rákóczi.

Ekkor Apáczai nyíltan bevallja, hogy ő presbiteri.

„De ez egyenes ut az independentismusra!“ dörghi a fejedelem.

„Csak úgy mondják! kegyelmes uram“ felel Apáczai.

Most Basire a presbiteriek ellen fordul, s gyenge megtámadása Apáczait szólásra kényszeríti; mire a fejedelem szabatos védbeszédre kényszeríti.

Hasztalan mentegetődzik készületlenségével: a védbeszédnek meg kell lenni s ez ellenfelét halálos ellenségévé teszi; nemkülönben Rákóczit is, kit alig leheté iránta kiengesztelni.

Apáczain talán valami középkori igazságtétel történhetik, ha egykori mestere, az agg Kereszturi, ki tanítványára büszke volt, meg nem menti; ennek tanácsára, kire Rákóczi még mindig sokat hajtott, Apáczait Kolozsvárra teszik át.

Ezzel szent lett volna a béke, de most az akkori kollegiumok vándorszelleme szerint, a híres tanítót tanítványai közül sokan követik; s a fehérvári iskola csak tengődik, szellemileg előbb összeomolván, mielőtt még a tatárok anyagilag semmivé tették volna. Még pár évig

tengeté annak életét Basire, míg végre az 1658-ki lengyel beütés hírére az egész feloszlik.

V. Erkölcsi élet és fegyelem.

A Bethlen idejebeli vallásos melegség I. Rákóczi György alatt mondhatni puritan pietismus határaiba vág.

Bár maga Rákóczi is ascetai szigoruságu életet folytat: különösen neje az, ki udvarába csaknem zárdai életmódot hoz be.

A papság befolyása az udvar körében túlnyomó s ez a légkör ad életet azon fennkölt szellemű lelkészeknek, kik még egy fél századdal később is, elég nemesen bírtak a visszaéléseket a legelső főuraknak, sőt magának a fejedelmi családnak is szemére lobbantani.

Hogy állításomat történeti tanúsággal is támogassam: legyen elég itt Megyesi Pál udvari lelkésznek I. Rákóczi György felett mondott halotti beszédéből csak e néhány sort idéznem: „Mely szorgalmasan gyakorolta az szent gyülekezeteket, mind könyörgésekkor, mind midőn prédikációk löttének! Im szintén tizenegyedik esztendeje lenne, miólta méltatlanságom szerint udvari prédikátorságban szolgálom, de alig tudom ha jó egészséges állapotjában, helyben létében, mulatta-e 11-szer el az isteni közönséges szolgálatot. Még utjában is nem volt soha e nélkül, hanem ha mikor mi nem érkeztünk vele lenni. Nappalt ha nem várhatott, éjjélben három, négy óraker és estve későn, gyertyánál is meg kellett annak lenni. De alázatos, buzgó, becsületes magaviselete az isteni szolgálat közben forog leginkább elmémben. Nagy tisztességtétellel, magának a porig megalázásával jött a szent gyülekezetben, még nem is jutván olyankor fejedelmi méltó-

sága eszében; hanem mint igen megvettetett alázatos teremtetett állat isten előtt (a mint illik is) úgy jelent meg. Nagy figyelmetességgel hallgatta még csak a legkissebb tanítónak is a tanítását: nem hallotta senki ő tőle, hogy valamelyiket megguggolta (talán gúnyolta) volna vékony tanításáért: maga (bárha) nyilván, volt volna itéleti hozzá. Szamadással kellett mulatni*), szolgálai közül, ha ki a tanításokon véle együtt jelen nem volt. Az intésekre figyelmező, a feddésekre töredelmes lelkű, az ingatásokra gerjedező, a vigasztalásokra tapasztalhatóan megelégedő volt. Nem tudom soha (noha számtalanszor kedvezés nélkül megfeddtem, s sokszor ország hallatára is) hogy szemben szökött volna velem; ámbár a dorgálás méltatlannak tetszett is előtte.“**)

Könnyű elképzelni, hogy ily időben és körben, a fejedelem közvetlen közelében és pátronátusa alatt vezetve; felügyelve oly tanárok által, kik magok is buzgó lelkészek s szigorú erkölcsű férfiak voltak, mily egyszerű és zárdai lehetett e többnyire úgy is lelkészekké nevelt s egyházi öltönyben járatott kollegiumi ifjuság vallás-erkölcsei élete; mennyire üthetett el a külföldi egyetemek rakoncátlan s dicsőségét kicsapongásokban kereső fiatalságától.

Egy nagy francia historikus azt mondja: „ha valamely nemzetet valamely korban megakarunk ismerni, tekintsük meg törvényeit.“ E szabály kétségtelenül áll iskoláink életére nézve is. Nagy örömemre szolgált volna ha itt a gyulafehérvári kollegium szabályait idézhetném:

*) Mentetetni.

***) „Erdély s egész magyar nép . . . hármassal jaja.“ Siratta és sirattatta Megyesi Pál. Várad, 1653. 1-ső prédikáció, 21. oldal. Meg van az enyedi ref. kollegium könyvtárában.

de azok — bár egész a 48-iki katasztróf előtti időkig meg voltak levéltárunkban, — onnan még 48 előtt elvitettek valaki által s kevés reményem van hozzá, hogy valaha előkerüljenek.

E hiányt azonban némileg pótolhatónak hiszem a patak-, később fehérvár-, még később maros-vásárhelyi iskolának majdnem egy idejű szabályai ismertetésével, melyeket Gidofalvi Balázs az iskola rektora által 1674-ben irt ugyan le, de egy régibb szabály-könyvből, melyet megelőzői valószínűleg Fehérvárról vagy Patakról hoztak át*). Azon szoros viszony, mely I. Rákóczi-nak idejében S.-Patak és Gyulafehérvár között van, s az egyenlő szellem mellett, azt hiszem, következtetésünk a Bethlen-kollegiumra nézve épen nem lesz kockáztatott. De ha egy évtizedben csalódnánk is, Erdélynek ezen már most kétségtelentül legrégebb**) ref. tanodai törvénykönyvének ismertetése nem lenne tanulság nélkül.

Mindjárt első pillanatra meglepő e törvénykönyvben azon human hang, mely minden során előmlik s mely ellenkezőleg a németországi egyetemek ekkori törvényeivel, mutatja, hogy e szabályok nem elkövetett vétségek miatti kényszerből, hanem inkább csak mihez tartás végett vannak írva. „Ab omnibus reipublicae hujus nostrae civibus et alumnis... így szól az első szabály: diligenter et serio requirimus, ut pietatis ante omnia Deo debitae memores, semper et ubique ita vitam suam et actiones instituant,

*) Nunc denuo a plurimis quibus scatebat, mendis orthographiacis, quantumpote repurgatae et descriptae... Anno 1674. A maros-vásárhelyi ref. collegium könyvtárában.

**) A kolozsvári ref. collegiumnak Apáczai idejebeli szabálykönyve ezzel csak egyidejű lehet.

ut Dei honorem et gloriam sibi propositam semper habeant stb.“

A következő négy szabály az egyházi szertartások mikénti végzéséről szól; az 5-ik pedig így kezdődik:

„Sed et externa conversatio professioni nostrae respondere debet, hoc est, sit pia sancta, modesta et casta ubique; maxime autem in oppido, ubi tot sunt censores, quot spectatores morum et conversationis nostrae.“

A hatodik és hetedik szabály a leczkék járásáról, az iskolában folytatandó életről szól; ez utóbbi már némileg emlékeztet a németországi képre, midőn így szól: absint computationes, praesertim nocturnae, clamores cyclopici, jurgia, lites et controversiae etc. De ez nem lehet feltűnő oly időben, midőn a tanulók és mesterek alumniáit borban fizetik be; midőn egy-egy fő ur (lásd Haller Gábor naplója) itinerariumában majd minden második, harmadik napon ott áll a „részeg“ s maga Apaffi uram is megiszsza „az ő veder borát“. Szomorú divat, de hiában, általános volt akkor. Lehet, sok volt a búsulni való.

A nyolczadik szabály már az egymás közötti viszonyról szól s határozott éles kifejezése az antijézsuitismusnak: „det unusquisque operam, ne odia et simultates alendo et fovendo erga fratrem suum locum det diabolo.“

Nevezetes a 10-ik, mely már a magántanítók kötelességeiről szól:

„Si quibus puerorum et adolescentum cura demandata est, meminerint, eam operam, quam in eos insumunt, Dei acceptissimam esse... singulis diebus quatuor ob eis repetitiones exigant; in castigandis eis mediocrem observant ordinem.“

A 12-ben szintén érdekes hely: „neve alter alteri calumniis, convitiis, denominationibus iniquis apud praeceptorem delationibus molestus esse pergat.

Általában a jézuita intézetekben oly divatos feladások (delatiók) intézeteinkben a fiatalság legnagyobb ellenszenvével találkoztak; de méltán is, miután önkormányzatuk lévén, illető officialisaiknak hatalmokban állott inteni, javítani és büntetni.

E szabályokat a büntetések követik, melyekben az áthágók pénzbírsággal s nagyobb vétség esetére kizárással fenyegettetnek.

Ezek közül csak a 8, 9 és 10-ik van a német universitások szabályainak szellemében írva, különösen a 8-ik, mely így szól:

„A furtis, rapinis, incendiis, lusibus musicis, vociferationibus immodestis, aliorum studia turbantibus, hortorum et vinearum depopulationibus, commessationibus nocturnis, maxime extraneis, destructionibus aedificiorum scholae, deambulationibus in oppido ex quibus magna plerumque eveniunt mala, quivis abstinet. Contemptor absque ulla spe veniae, digna et commerita poena multabitur.“

Ez így elég keményen hangzik ugyan, de sem belsem külső krónikáink nem mutatják, hogy ily törvény hozatala szükségből fejlett volna ki. A mi tanulóink nem gyujtogattak soha, sőt dicsőségöknek tartották a polgárok égő házát megoltani. Ez tehát csak valami külországi akadémiai törvénykönyv excerptája vagy csak ijesztésképen igtattatott a törvénykönyvbe; valamint a nálunk soha sem divatozott párbajok elleni szabályzat is. Volt nálunk elég nemesebb alkalom és hely, hol a fiatalság ne egymás, hanem a haza ellenei vérét ontsa.

Kollegiumunk belkormányzatáról azon helyen fogok szólni, hol az állandóbb alakot nyer: A paffi fejedelem idejében*).

VI. A tanoda kültörténete.

Mi a tanoda ezen korszak alatti kültörténetét illeti, mondvá volt, hogy annak számára egy négyszögű és kétudvaru emeletes épület építését még Bethlen Gábor megkezdette; halálakor azonban ez még nem volt teljesen készen, miért 6000 forintot hagy az építés befejezésére.

Az építést I. Rákóczi György is elég lelkiismeretesen folytatja; sőt a hagyomány szerint még hintós lovait sem kiméli meg az anyagok hordásától.

De úgy látszik mind ebben több volt a valóságnál a látszat; miután a birtokon szerfelett kapó fejedelem, Bethlen Gábor legnevezetesebb hagyományait kezéhez keríti, melyek aztán, akarva-e vagy nem, csak az isteni mindentudóság határozhatja meg, kezei között szétporlanak.

Ez történik először is a tokaji „Hét-szólló“-vel, melyet azon való, vagy költött ürügy alatt, mintha Brandenburgi Katalin a jézsuitáknak akarná átjatszani, lefoglaltat, s többé sem ő, sem utódai kezökből ki nem bocsátnak.

Hasonló sorsban részesül az iskolának idősb Bethlen Istvántól mint gondnoktól átvett 20,000 forintja, melynek átvételéről 1636-ban valóságos kötelezvényt ad (főtanodai levélt. 12-ik szám. Eredeti), igérvén: „hogy az mostan serkedező és kezdetetni láttató zürzavarokat és háborgást Isten kegyelmessége által

*) Hallottam hírét maga a nagy fejedelem, Bethlen Gábor tanodai útásításának is; de ez ideig nem akadhattam nyomába. P. Sz. K.

megcsendesítvén és leszállítván ... avagy készpénzzel megadja avagy állandó örökös jószágot ad érte ... addig minden esztendőben másfél ezer készpénzt ad és fizet interessére.“ Ez már maga is leszállítás volt, a mennyiben akkor a szokásos tiz száz-tólinál kevesebbet fizetett*). Nagyobb baj, hogy a mit befizetett is, később Csulai kezén elporlott. Egy kezünk-nél lévő okmány arra mutat, hogy ez öszveg vég törlesztésére Rákóczi Kis- és Felső-Orbó egész- s a miklóslaki s felgyógyi rész jószágokat inscribálta 4000 forintban s Bessenyőt ezer tallérban. (Főtanodai levélt. 13-ik szám. Eredeti.)

Van ugyan még egy kis adományocskája I. Rákóczi Györgynek az enyedi jószághoz tartozó falvak fiscalis- méz, és bárány-dézmájáról, de ez oly csekélység, hogy a felvett nagy öszvegnek még kamatául sem tekinthető.

Még szembeszökőbb a Bethlen-féle 9000 tallérra becsült gyémántos médálj**) eltulajdonítása, melynek még nyoma is végképen elvész.

Nem lehetetlen azonban, hogy a fejedelem mindezeket nem eltulajdonítási szándékkal, hanem megőrzés végett vette kezeihez: elég, hogy sem végrendeletileg, sem halála után az többé az iskola kezeibe vissza nem került, mi annál csodálatosabb, mivel e kegyes alapítványoknak — fájdalom csak egy ideig — oly hatalmas őre volt, mint Gelei Katona István, ki az iskolának és superintendentiának Bethlen által együttesen hagyott pénzt kezelvén és forgatván, azt haláláig oly szép öszveggé

*) Maga a fejedelem végrendeletében 10%-re kívánja kiosztatni.

**) Szilágyi S. helytelenül beszél pénzgyűjteményről. A fejedelem miniatúr-arcsképe volt ez, gyémántokkal körülakva.

emelte, hogy halála előtt kevéssel, utódának Csulai György püspöknek egy csomó arany és ezüst edényen kívül 74,000 forintot adott át*).

E tekintélyes özvegnék sem lett jobb sorsa; Gelei utóda, Csulai püspök, kiról már Bod megmondja, hogy: „kevesebb gondot tartott az ecclésiákra mint maga maradványira“, azon nagy zavar alkalmával, melyet 1658-ban a tatárok beütése s iszonyu dulása okozott, e temérdek kincset vagy magának tartotta, vagy veszni engedte, — a vétek mindkét esetben őt terhelvén.

Ezért utódai később perbe is fogatnak s a kollegium részére, a még Barcsai Ákos fejedelemtől, mint egykori tanítványától nyert borbándi és keresztúri részjóságai lefoglaltatnak.

Mindezen javak közül — értvén a Rákóczi által adottakat is — egyedül Közép-Orbó maradt meg.

Felgyógy és Szitáskeresztúr észrevétlenül kisiklanak az iskola birtokából; Miklóslaka és Felső-Orbó, valamint Borbánd is kiváltatnak, de ez utóbbi Herepei Károly kézírata szerint „oly csodálatosan, hogy az iskola soha egy fillért sem látott belőle“.

Végre eljött az utolsó katasztrófa is.

II. Rákóczi Györgynek, ki atyjától teli kincstárt, gazdag országot, mivelte és hősies fiatalságot örökölt, kezdett kicsiny lenni Erdély; a lengyel koronáról ábrándozott.

*) Lásd Bod és Benkő Józsefet e tárgyról. Hihetőleg ez az a 74,000 tallér, melyről Kővári és Szilágyi beszélnek.

A svéd királytól szorongatott lengyelek kath. vallásban nevelendő fiának; a svéd király X. Károly neki magának igéri a lengyel királyságot.

II. Rákóczi György a porta határozott parancsa, a muszka czár és német császár tanácsa ellenére, királyi koronázáshoz készített díszletekkel, s oly sereggel, minőhöz hasonlót Erdély még soha ki nem állított, az erdélyi nemesség virágával, mely az új király mellett babérokat sietett aratni, tél-víz idején beindult Lengyelországba.

Hadjárata nem sikerült; egy ellenséges csoport háta megett betört Magyarországra s Szathmárig rabolt, pusztított; a lengyelek kifáraszták; a szultán Tirei Mahomed tatár khánt küldte ellene 100,000 tatárral, kiknek megérkezte előtt kénytelen a leggyalázatosabb békére lépni a lengyelekkel s ál utakon menekülni a khán elől, ki vezérét, Kemény Jánost, sergével együtt elfogja s keserves rabságra hurczolja Krimiába.

Rákóczi felett fősvénységeért, melyet a foglyok ki nem váltása által tanusított, a közvélemény pálczát tör; a szultán pedig fenyegetőleg parancsolja letételét.

Rhédei Ferencz lesz Erdély fejedelme.

De Rákóczi nem tágít; sőt az ellene küldött török előcsapatát megveri s elhatározó harcra készül.

Ez dönt a virágzó Erdély sorsa felett, mely már csaknem egy félszázad óta ellenséget nem látott.

A szultán legrettentőbb hadait, a tatárokat és havas-alji vajdákat, Erdély megfenyítésére zúditja.

A nagy Bethlen és Rákóczi György által sok vérrel szerzett béke vívmányai pár hét alatt megsemmisülnek; meg csaknem minden, mit Bethlen lángesze, tudomány- és művészet pártolása teremtett.

A tatárok, miután a jól őrzött szász városokat megadóztatják; Fogaras alól, melyet be nem tudnak venni,

feljebb vonulnak, mindent égetve s a lakosságot rabszjira füzve. Végre szeptember elejére Fehérvár alá érnek.

Fehérvár nem volt védhető állapotban; a városiak nagy része Enyedre, a tanulók mintegy 35-en, kik előbb hősileg akarták védni magukat, belátván a lehetetlenséget, Kolozsvárra vonulnak.

A bős csorda dúlása határt nem ismert. Minden élt kiirtott, felégette Bethlen nagyszerü könyvtárát, fényes olasz izlésü palotáját; fel a káptalani levéltárt, a pompás egyházakat; nem kedvezett még a fejedelmi siroknak sem, megnézvén ha maradt-e valami a félszázad előtti rablások után?

Nyomukban nem maradt egyéb, csak kormos fal, égett gerenda és temetetlen holttestek az utczákon.

ÉLETRAJZI TOLDALÉK AZ ELSŐ KORSZAKHOZ.

I. Alsted János (Johannes Henricus Alstedius), született 1588-ban Herborn közelében, Ballersbachban, hol atyja lelkész volt.

Iskoláit Herbornban végezte; itt nyerte első alkalmazását is mint főtanító a paedagogiumban 1608-ban; ugyan itt lett előbb rendkívüli, majd rendes bölcsészettanár (1610, 1615), miután Weselbe, Hanauba és a brandenburgi herceghez történt meghívását visszautasítá. A híres dordrecht-i zsinaton, mint a vetterai grófok meghatalmazottja vala jelen. Innen visszatérve, Piscator halálával (valószínűleg a mi Piscatorunk atyjáéval) a theológiát vette át, melyet tanított mind addig, míg végre Bethlen Gábor meghívására Gyulafehérvárra jött, hol, mint a tanodának éltető szelleme, tanított egész haláláig. Meghalt 1638. nov. 8-án.

Nevezetesebb művei: 1. *Theatrum scolasticum* (Herborn 1610 és 1620 in 8°). 2. *Lexicon Theologicum* (Hannov. 1612, 20, 26, 34 in 8°). 3. *Theologia naturalis* (Francofurt 1615, 22 és Hannovera 1622 in 4°). 4. *Encyclopedia philosophica* (Herborn 1620, in 4°). 5. *Thesaurus Chronologiae* (Herborn 1624, 28, 37, 50 in 8°). 6. *Encyclopaedia septem tomis distincta*. II. Vol. (Herborn 1630 et Lugduni Batav. 1640. folio.)

7. Compendium philosophicum (1626). 8. Compendium lexicum philosophicum. 9. Tractatus de mille annis. 10. De manducatione spirituali transubstantiatione et sacrificio Missae (Genev. 1630). 11. Distinctiones per universam theologiam sumtae (Francofurti 1630). 12. Prodrumus religionis triumphantis (Albae Juliae, typis cels. princ. Transylv. 1635). Megvan a Széchenyi levéltárban stb.*)

II. Apáczai Cseri (vagy Cséri-Chierj) János (Johannes Chierj Apacius), született Apácán a Barcaságon 1625-ben. Kolozsvártt és Gyulafehérvártt Bisterfeld alatt járta iskoláit — 1648-ban Gelei püspök által az utrechti egyetembe küldetett, hol 5 évi készülete után tanársággal kínálták meg. De ezt nem fogadta el; visszatért Erdélybe, hol 1653-ban a híres theologiae doctort csak collaboratorrá méltatták Bisterfeld mellett, vagy inkább alatt. Ez állomása még terhelőbb lett Basire rector-sága alatt, kinek vádjai miatt 1656-ban Kolozsvárra teszik át, hol tehetségeinek szabad tér nyílik. Itt hal meg 1660. jan. 1-jén.

Nevezetesebb művei: 1. Disputatio de introductione ad philologiam sacram (Ultraj. 1650). 2. Disputatio theol. inaugur. (Ultraj. 1651). 3. Oratio de studio sapientiae. (Fehérvár 1654). 4. Magyar logikácska (Fehérvár 1654) (csak közelebbről megtalálva**) Szabó Károly által). 5. Magyar encyclopaedia (Ultraj.

*) Herzog: „Realencyclopaedie für prot. Theologie und Kirche.“ Hamburg, 1854. I. Band 252. F. S. Ersch und J. G. Gruber: „Allgemeine Encyclopaedie der Wissenschaften und Künste.“ III. Theil 224. S. és erdélyi források után. Ersch és Gruber encyclopaediája Alsted átjöttét 1629-re teszi.

**) A marosvásárhelyi ref. collegium könyvtárában 1862. jan. 18.

1553—55). 6. Epistolae Johannis Apáczai az encyclopaediához függesztve. S több kéziratban levő műve*).

III. Basire Izsák (Isaacus Bazirius), született Rouenban Normáundiában, francia nemes szülőktől. Előbb Rotterdamban, majd Leydában tanult, honnan Angliába kerülvén, Morton püspök által pappá szenteltetett, s I-ső Károly angol király kegyébe jutott, ki az 1636-ban a cambridgei egyetemen borostyánossá emeltett, udvari káplánjává nevezé, később durhami kanonok és sternopi lelkész lett. Károly kivégeztetésekor az üldözött Basire francia földre menekült s itt tanításból tengődött, de tanítványi elhagyták s ekkor mint missionarius Konstantinápolyba ment, hol a galatai reformátusok papjokká tettek. Itt találta őt Barcsai Ákos, mint fejedelmi követ 1655-ben, midőn II. Rákóczi György 15,000 aranyát a portára bevitte, s megkedvelvén, a fejedelem meghívása következtében, Erdélybe hozta, hol Bisterfeld mellé, s majd ennek helyébe, egyszersmind fia nevelőjéül alkalmazta Rákóczi. Itteni összeütközését Apáczaival láttuk.

Az 1657—8-ki katasztróf elől Magyarországra mint R. Ferencz nevelője Rákóczi jószágaira vonul, s itt van egész 1661-ig, midőn II. Károly honába visszaszólítja, s előbbi hivatalába helyezi. Kevés művét ismerjük. Ilyenek: 1. Congratulatio publica victoriae Choro dignae etc. Rákóczi oláhországi győzelmére. Albae Jul. 1655. 2. Triumviratus, sive Calvinus Beda et Zanebius etc. Albae Juliae 1656**).

*) Ki Apáczairól s a közötté és Basire közötti perről többet akar olvasni, utasítom Szilágyi S. „Vértanuk a magyar történetből“ czimű művére. (Pest, 1867.)

***) Valótlan tehát Benkő Ferencz s mások állítása, hogy már 1656-ba visszament volna Angliába. (Parnassusi időtöltések.) És pedig annyival inkább, mert kezemben van egy Munkácson 1660-ban 22-ik

IV. Bihari Ferencz és Csaholczi János mint collaboratorok említettnek 1647-ről. Ezek adják Comenius indexének magyar értelmezését, mi nyilván tanúsítja azon állításunk igazságát, hogy már ez időben Comenius nevezetes ujitásai Gyulafehérvárott is be voltak véve. Bihari és Csaholczi szintén akademikusok voltak; legalább erre mutat Bethlen Miklós felkiáltása: „Fehérvárott négy academicus simpliciter, stultis titulis syntacticae, poëticae, rhetoricae, logicae facultatis rector volt; a német gallér sacrae scripturae et theologiae professor. O vanitas et miseriae nostrae burdae gentis!

V. Bisterfeld János Henrik (Johannes Henricus Bisterfeldius) Nassauban született s tanulását Heidelbergben végezte, hol, úgy látszik, alkalmazva is volt. Itt érte Bethlen Gábor felszólítása, melyet elfogadott; hivatalát legtovább folytatván társai között. Meghalt febr. 6-án 1655-ben. Sirja Benkő József szerint egész 1716-ig meg volt a fehérvári temetőben; ekkor hihetőleg az ujon készülő vár falai közé rakták. Neje Alsted leánya volt, s meghonosodván, Szebenben 1645. apr. 17-én házat szerz. A nép physicali kísérleteiért ördögösnek tartotta; az enyedi collegium ritkaságai között egész a forradalomig meg volt „Lót asszony kővé vált nyelve“ és „At-

septemberről kelt és Kemény Jánoshoz írott eredeti levele, melyben ezt az erdélyi fejedelemségért fellépésre tüzei: „Accinge gladium tuum super femur o Robustissime gladium gloriae et decoris. Prospere equita, cum verbo veritatis.“ stb. felül írva: „Viro Illmo Magco Dno Johanni Kemény, Isaacus Bazirius SS. th. D. pro veritate exul S. D.“ (Az általam rendezett Kemény-levéltár 4-ik kötetében.) Szilágyi S. szerint (l. „Vértanuk“) még 1661. máj. 27-én Erdélyből ír, de ugyanaz év jul. 10-én már Durhamban szónokol.

tila pipája“ mellett az ő kapcsos, ördögidéző könyve*) (hihetőleg a Lullianismusra vonatkozó torzképes könyv), sőt magát közhit szerint Faustként az ördögök szaggatták volna szét. A presbyterianismusnak, kivált eleinte, határozott ellensége.

Jelesebb művei: 1. Disputatio philosophica (Albae Juliae 1630 in 4°). 2. De uno Deo patre, filio et spiritu sancto. Mysterium pietatis (Lugd. Batav. 1639 in 4°). 3. Disputatio theolog. (Albae Juliae 1641 in 4°). 4. Beata beatae virginis ars etc. (Albae Juliae 1651 in 4°). 5. Philosophiae primae seminarium (Albae Juliae 1652 in 8°). 6. Gladii spiritus ignei vivi ancipitis (u. o. 1633 in 4°). 7. Elementa logicae in usum scholae albensis etc. (Magnovard. 1649 in 8°) az erdélyi muzeum könyvtárában. 8. Indices VII ad prodromum religionis triumphantis: Johannis Henrici Alstedii (Albae Juliae 1641 2 r. u. olh.). 9. Összes művei ily czimmel: „Bisterfeldius redivivus: seu operum Johannis Henrici Bisterfeldii, magni theologi et philosophi posthumorum. Tom. I. et II. Hagae comitum 1661 in 12°). 10. Disquisitio de symbolo apostolico (Amstelodami, 1702 in 4°). Széchenyi-könyvtárban**).

VI. Crispin Jánosról (Johannes Crispinus) csak annyit tudunk, hogy 1649-ben II. Rákóczy György által Olmüczből, hol mint híres bölcész és theologus volt ismeretes, Bisterfeld mellé meghivatott s le is jött,

*) Lásd: Benkő Ferencz „Parnassusi időtöltések“.

***) Ersch és Gruber fennebbi encyclopaediája és Seivert: „Nachrichten von siebenbürgischen Gelehrten“, ki, mivel Szebenben háza volt, szász íróvá teszi. Külföldi források Bisterfeld bejövetelét 1629-re teszik.

de már 1655-ben 39 éves korában meghalt. Sirköve a gyulafehérvári egyházban sokáig látható volt.

VII. Gelei Katona Istvánt, a ki a Bethlenféle kollegium alapítása előtt tanított a fehérvári iskolában; úgy szintén

VIII. Szenczi Molnár Albertet, kit ugyancsak Bethlen Gábor élte vége felé hivott volt meg a fehérvári iskola igazgatására, de kit Bethlen halála következtében, bujdosási nyomora még útja közben Kolozsvártt megöl (1630), csak név szerint hozzuk fel: amannak életét Bod „Polykarpus“-ában, ezét minden irodalomtörténeti munkában feltalálhatja az olvasó*). De már

IX. Kereszturi Pált, a mennyire forrásainkból utána járhattunk, kissé bővebben ismertetni kötelességünknek tartjuk. Született 1589 s külföldi akademiáit végezvén, Bethlen Gábor által hivatott a fehérvári iskolához, később Rákóczy udvari lelkészévé fogadta s fia is, kinek magán nevelője volt, holtáig megtartá, mely 1655-ben következett be. A szerencsés nem látta hazájának és a fejedelmi családnak végromlását. Bod Péter következő műveit említi: 1. Csecsemő keresztyén (Kolozsvártt 1638 in 4° latinul is**). 2. Felse rdült keresztyén (Nagyvárad 1641, 4r. latinul is). 3. Lelki legeltetés (N.-Várad 1645, 4r.). 4. Egyenes ösvény (Várad 1655. Szeben 1744. 12r.). 5. Mennyei társal-

*) Nevezetes, hogy Bethlen Gábornak egy általunk már fennebb idézett levele egy Szecezyről, mint már korábbi fehérvári tanítóról emlékezik, kit katolicizmusra hajlás gyanujáért maga a fejedelem sem kedvel. Egy volt-e ez a derék Molnár Alberttel? ma már nehéz meghatározni.

***) Ez ellen írja valamely ismeretlen ellenese a „Kitett czégért“. (Nyomatott Pozsonyban, 1640.)

kodás. (12r) (Hol?) 6) A keresztségről egy praedicatio (N.-Várad 1645. 12r.)

X. Opicz Márton (Martinus Opicius de Boberfeld), született 1597. dec. 23-án Sléziának Bunzlau nevű városában. Iskoláit ugyanitt kezdette, folytatta pedig a breslauer Magdaleneumban, hol költői hajlama már annyira fejlett, hogy tisztelői egyike egy kötet versét kinyomatta. Jogi és szépművészeti pályára érezvén hajlamot, előbb (1617) az akkoriban alapított beutheni gymnasiumot; következő évben az oderai frankfurti egyetemet; majd a heidelbergait kereste fel.

Innen kiűtött ragály Hollandiába üzte, hol különösen a hollandi költészeti iskola lett kedvenczévé. 1621-ben hazájába térvén, a ligniczi herczegnél nyert alkalmazást.

Itt érte őt, már mint híres tudóst és költőt, Bethlen Gábor fejedelmünk meghívása Gyulafehérvárra, bölcsészet, és szépművészetek tanárává, 1622-ben.

Erdély római régiségei élénken megragadták a régészet kedvelő tudós figyelmét. Nagy műve, melyen ezeket illetőleg buzgón dolgozott haláláig, fájdalom! elveszett. Legjelesebb leíró költeményét, „Zlatna“ (Zalathna) cziműt erdélyi behatás alatt írta.

Opicz kevés időt töltött Erdélyben. Pár év múlva ellenállhatatlan honvágy ragadta meg; kénytelen volt elbocsáttatását kérni, mely meg is adatott.

Már 1625-ben Bécsben van a lignitzi herczeggel és itt II. Ferdinánd császártól egy Károly herczeg halálára írt gyász-költeményeért költővé koszoruztatik.

1626-ban a hirhedt Dohna várgróf mellett vesz állomást, mi közben költői hire annyira terjed, hogy Ferdinánd császár újabb kitüntetésül „Boberfeldi“ melléknévvel nemesi rangra emeli.

1630-ban Dohna gróf ügyében Párisban járván, Hugo Grotius barátságába lép.

Dohna várgróf halálával, Opicz újra a ligniczi hercegekhez szegődik s ezek egyikével Danzigba utazván, itt éri őt a lengyel király kitüntetése, ki titkárául és történészeül hívta meg.

De a kinevezés későn jött. Opicz 1679. aug. 20-án a kiűtött ragály áldozatává lett.

Költői hatása oly nagy volt, hogy saját iskolát képezett s nagy ideig (200 év hosszán) „a német költészet atyjának“ neveztetett.

Nevezetesebb művei: 1. „Aristarchus“ (1617—18). 2. „Von der deutschen Poeterei.“ 3. „Lyrische Gedichte.“ 4. „Poetische Wälder.“ 5. „Oden und Gesänge.“ 6. „Geistliche Lieder.“

XI. Piscator Lajosról (Ludovicus Philippus Piscator, Fischer) adatainkban csak annyi áll, hogy Heidelbergből Bethlen által meghivatván, hittant és oratoriát tanított. De 1648-ban már elhagyta Erdélyt s visszatért ugyancsak Heidelbergbe.

Egyetlen általunk ismert műve: „*Artis poeticae praecepta, methodice concinnata et perspicuis exemplis illustrata. In usum illustris scholae albensis.*“ (Albae Juliae 1643. 8r. 168 lap.) Megvan az erd. muz. könyvtárában.

MÁSODIK KORSZAK.

A megszilárdulás kora (1658—1704).

I. A tanoda áttétele N.-Enyedre.

II-ik Rákóczi György nagyravágyása, mely virágzó országát letaroltta, pusztává tette; mely Erdély legszebb sergének életébe és szabadságába került: végre önmagára is reá vezeté a balsors kerekét.

A vele szembe állított Barcsai Ákost folyvást zaklatván, az ennek segélyére siető budai pasa Gyalu és Fenes között elhatározó ütközetre szállott vele. A hős fejedelem tizenhét törököt vágott le sajátkezüleg, de midőn serge egyik hanyatló szárnyának segélyére sietne, egy patak átugratása közben sisakja fejről leesik s fején halálos sebet kap. Ez május 13-án 1660-ban történt s június 6-án Rákóczi N.-Váradon megszünik élni.

De még ennyi áldozattal sem lehetett Erdély öldöklő angyalát kiengesztelni. Most Barcsai Ákos ellen a német-párti Kemény János lépett fel, s erőt vévén rajta, vetélytársát kivégezteti.

A boszú nem késik; a török ismét haddal önti el az országot s a fejedelmet kereső Szejdi Ali budai pasa néhány polgár ajánlatára, a török fogságból nem rég hazakerült s ebesfalvi jószágán mulató Apafi Mihályt ruháztván fel a fejedelemséggel, midőn ezt Kemény 1662

elején Segesvárba szorítva, ostromolni készül: a hirtelen segélyére robogó Kucsuk Mehemet pasa reátör s a N.-Szőlősnél vívott csatában 1662. január 23-án maga Kemény János is agyon tapostatván, Apafi Erdély trónján megszilárdul.

A több ízben beküldött török és tatár csorda egyre pusztábbá tette az országot. Csak egy ízben többet hajtottak rabságra százezer erdélyinél. A tallózás borzasztóbb volt az aratásnál; Fehérvár is még két ízben volt dúlásnak kitéve; úgy hogy végre a pusztá falromoknál alig jelelte egyéb Bethlen és Rákóczi egykori gazdag fejedelmi lakását s az erdélyi tudományosság fészket.

Apafi erélytelen, önállás nélkül való fejedelem, de emberséges, jóindulatú, tudománykedvelő férfiú vala.

E szerint nem csoda, hogy még a fegyvert sem tette le kezéből, már is a feldult tanodák helyreállításáról gondolkozott.

De alig csalódunk, ha ezen ügyben jeles korlátnokának, a történész Bethlen Jánosnak oroszánrészt tulajdonitunk.

E kora színvonalán felülálló férfiú, az udvarhelyi főtanoda alapítója s a hasonlóan jeles történész és kanczellár Bethlen Miklós édes atyja, hogy a tudomány ügye minél előbb kerékvágásba jőjjön, a fejedelemnek azt a tanácsot adta, hogy a feldúlt s fölépülésére több évet igénylő Fehérvár helyett, a még ellenséges kézben lévő Kolozsvár falai között megvonult főtanodát Nagy-Enyedre, a főiskola uradalmának főhelyére, tétesse át.

Ez áthelyezés oly atyai gonddal történt, mely a művelt világ bármely uralkodójának ma is becsületére válnék; a minthogy az alapító Bethlen Gáboron kívül, oly benső és közvetlen ragaszkodással egyik fejedelem sem volt főtanodánkhoz, mint I. Apafi Mihály.

Ezt legszembeszökőbben bizonyítják a főtanoda levéltárában máig hálás kegyelettel őrzött okmányaink,

melyeket mivel — remélem csak ezúttal — nem bocsáthatok világ elé, a kor és viszonyok jellemzésétől legalább a főbb vonásokban bemutatni kötelességemnek tartok.

Az áttételi okmány a kocsárdi (falu, nem messze Fel-Vincztől, Aranyosszékben) táborban kel 1662-ben october 6-án.

Szól pedig Vizaknai Péterhez, az ország fiscalis directorához s Szántó Mártonhoz, a főtanoda jószágai felügyelőjéhez, a szokásos bevezetés után, eképen:

„Mivel az Isten dicsőségének oltalmára és előmozdítására nemcsak békességnek idején, hanem az háboru állapotokban is, szorgalmatosan gondot kell viselni: miolta Isten kegyelméből az fejedelmi állapotban vagyunk, mindenek felett arra vigyázni akartunk, hogy Istennek ecclezsiája és annak veteményes kertje az tisztességes schola gyámolítottatnék, tudván, hogy e nélkül semmi állapotban való boldogság nem lehetne: Colosvárott plántált Collegiumra penig ez háboru és alkalmatlan állapotok miatt, mostan illendő gondviselés nem lehet; melyre nézve parancsoltunk volt Vásárhelyi Péter Úrnak, oda való scholánk professorának, hogy onnét kijövéen, maga mellett és keze alatt lévők, az kik akarnának kijönének, ne alunnék el a változások között is a scholai tanítás; nem lévén ezért mostan erre alkalmatosabb hely Enyednél, mind a Collegium jószágára s mind egyéb dolgokra nézve, szállást és maradást oda rendeltünk. Parancsolunk igen kegyelmesen és serio minden rendbeli hiveinknek, senki e közönséges jó dologban akadályoskodni ne merészeljen; signanter pedig Collegium mostani gondviselőjének, hogy minden hűséggel és szorgalmatossággal a Collegiumnak Tanítóinak és tanulóinak valami jó rendben állítására és gyámolítására viseljen gondot; a mennyire lehet, illendő szállásokat szerez-

zen; a kastélyban és azon kívül való Collegium házai és ahhoz való alkalmatosságok erre deputáltassanak, alkalmaztassanak, sőt ha azok nem elégségesek, vagy alkalmatlanok, mások is kerestessenek. Értjük pedig, hogy a kastély kapuja ellenében Néhai Váradi Jánosnak és szomszédjának alkalmatos házai volnának; azokat ezen végre szerezzé meg és meg is alkuván rajta, az Collegium költségéből az árrát per partes (részenként) adják meg. Az Collegium jövedelmét, mind az enyedi jószágból s mind kelneki dézmából valót, oda conferaltuk; azért a Collegiumban lévő tanítóknak és tanuló deákoknak számukra, senkit a bene merita personák közül nem excludálván (ki nem zárván) aequa proportione (igazságos arányban) úgy osztogattassék, mint ennekelőtte volt az fejevári Collegiumban. És mivel Vásárhelyi Péter Uramat Theologiae professornak rendeltük oda is és cum plena autoritate (teljhatalommal) rendeltük; ő kegyelmével a Tisztartó mindenben egyetértsen, szót fogadjon, ne búsittassunk magunk akármely dologból, ne is esmerjen mostan senkitől mástól való dependentiát (függést), hanem magunktól és praefectusunktól, hogy a Collegium kevés bonumi ne dissipáltassanak, mint ez néhány esztendőkbén, hanem praecise az hova deputáltattanak, oda convertaltassanak (fordítottassanak) és fideliter administráltassanak (hűségesen kezeltessenek). Ez parancsolatunkat mindenektől engedelemmel (engedelmességgel helyett) vétetni akarjuk, hogy valakik ebben ellenkezni, vagy akadályt szerzeni igyekeznek, indignationkat és severa animadversionkat el nem kerülnek, s az engedelmesek pedig mind Istennél, mind mi nálunk kedvességet találnak. Secus non factur, stb. *)

*) A főtanoda „Történelmi lévéltára“ I. k. 25. sz. alatt. Eredeti.

Ugyan e hó végén (october 30-án) már Bethlen János, mint korlátnok és Lugosi Ferencz, mint titkár által aláírva, a nagy-enyedi tanárok „privilegiumát“ is kiadja, melynek pontjai közül kiemelendők: az első, mely így szól: „In dispositione classium, methodo docendi, aliisque rebus ad profectum docentium, simul et discentium, nemo ipsis praescribere praesummito.“

— a második, mely ez: „Nullis a quibuslibet, signanter vero incolis oppidi enyediensis incommodis, injuriis, dehonestationibus afficiuntor, qui talia ausuri, severam animadversionem nostram certo experturi sunt.“

— a harmadik: „Quantum injuriae temporum permiserint, minataque per continua bella, Collegii ejusdem bona praestare poterunt salarium ejusdem (professori) dari solitum, debito tempore perceptores proventuum bonorum Collegii, ipsis absque iterata Curatorum requisitione persolvere sint astricti“ stb.*).

Mindkét okmányból kitünik, hogy a fejedelem némi aggálylyal volt azon fogadtatás iránt, melyben a collegium Nagy-Enyeden részestülni fog.

És mint a következő megmutatta, nem is alapos ok nélkül.

Az ország zavaros politikai viszonyai ugyanis Enyedet illetőleg, jogi emelkedést eszközöltek.

II-ik Rákóczi György, második fellépése alkalmával, hogy magának annyival több barátot szerezzen, Enyed városát minden lakóival egyetemben megnemesítette, tehát a földesuri hatalom alól kivette. (Február 10-én 1658.)

És csakugyan a megnemesített város valódi nemesnek mutatá magát. Annak a százezerből álló tatár-

*) „Történelmi levéltár“ I. köt. 26. sz. Eredeti.

csordának, mely az ország alsó részét s Fehérvárt lángba borítá, az enyedi kis kastély alól, melyet Enyed polgárai — az ide menekült s később itt meg is települt fehérvári polgárokkal együtt — hősiesen védelmeztek, diadal nélkül kellett elvonulniok.

Ez az enyedi polgárság önérzetét nagy mértékben és méltán emelheté. Most már nemcsak privilegiummal, hanem a hazáért kiontott vérrel is igazolhaták nemeségöket.

E szerint nem csodálkozhatunk, hogy N.-Enyed polgárai nem jó szemmel nézték kebelökben azon testület megjelenését, mely ott földesuri jogokkal lépett fel.

A viszály csaknem folytonos volt; a panasz csaknem egymást érte, még a fejedelem előtt is.

Ugy látszik legtöbb kellemetlenségre adott alkalmat a collegium tanárai, tanítói és tanulóinak részint ajándékol, részint elköltés végett behordott bor, mely által a város saját bormérését látta károsítva.

Érdekes egy 1671-ben, május 29-én eziránt kötött szerződés a kor szokásai ismertetésére. Ennek pontjai szerint: „Az professoroknak 6 kegyelmeknek külön-külön azon vederral (8 kupás) megengedettett, hogy idegen bort nyolczvan-nyolczvan vedert magok számára bevihessenek. Az classikus hat praeceptoroknak is singillatim negyven-negyven vedret és az két Officialisoknak (senior, contra) együtt egy negyvenest azon vederral“ stb.; a második pontban: „Minden fő és nemesi rend emberek gyermekeinek, kik az enyedi Collegiumban tanulnak, megenged-tessék, hogy szabad legyen esztendőnként magok asztalára (de ne pénzen való eladásra, se kikorcsmároltásra) az Ország közönséges nyolcz kupás vedrivel hozatni hatvan veder bort, mindazáltal az kik nevezetesek, vagy fő-emberek, annál inkább urak gyermeki,

azzal meg nem érnék (!) hogy magok italjára többet ne vitessenek, azt igen illetlennek ítéljük“ stb.*). E szerint valami különös mérséklettel és józansággal e korszakot nem igen lehet vádolni. Ugy látszik a fejedelem magán szenvedélyét, ki krónikáink szerint „a maga veder borát“ rendesen megitta, az ország nagy része kötelességének tartá divattá tenni.

Mint látszik, a mindkét részről megsértett anyagi érdekeken kívül, az éveken át tartott háborúk miatt elvadult kedélyek, s az ifjuságnak némi rakoncátlanokodása, valamint a városiak néha túlvitt jogigényei is befolytak; mert a viszály többször elkeseredésig ment; egymás bosszantására városi hatóság és iskolai fiatalság csaknem naponként mindent elkövettek s magának a fejedelemnek néha személyesen be kellett a dolgokba elegyedni.

Ezt tanúsítja 1671-ben 29. júliusban Radnóton kelt rendelete, mely ekként szól: „Ugy esett értésünkre, az ottani Collegiumunkban tanuló ifjuság Tanító Professzorokkal és Classicus praeceptorokkal együtt nem kicsinyen impediáltatnak az megemlitett Collegiumunk mellett és körül való utakon járó sós és egyéb szekereknek alá s feljárásuktul, kiáltásoktul és szekereknek alkalmatlan csikorgásoktul, az tanuló és tanító elme mindenek felett jó csendességet kívánván. Minekokáért hűségteknek kegyelmesen és igen serio parancsoljuk, az szekereteket az felül megirt utakon való járástul leszoktassa s attól el is tilalmazza, vagyon az mi Nagy-enyedi városunkban azon kívül is sok alá s fel és keresztül általjáró sok út, nagyobb kárnak és terhesebb megbántódásnak elkerülésével, az szekeresek kerüljenek más utakra, az megirt tanítóinkat és tanulóinkat ne háborgassák tanulásokba.

*) „Történelmi levéltár“ I. köt. 27. sz. Eredeti.

Erre pedig hűségtek sedulo gondot viseljen, hozzánk való engedelmessége, kötelessége szerint. Mert ha eziránt panaszt hallunk ezután, hűségteket animadvertáljuk érette.“ Secus non facturi stb.*)

Mindezek daczára a város és főiskola közötti viszály folyvást tartott s ez valószínűleg egyik ok volt arra, hogy később az 1682-ki enyedi egyházi gyűlés a főtanodát Fehérvárra visszatétetni határozta.

Apafi azonban nem szűnt meg a főtanoda tekintélyét és igazát védeni.

Azonkívül, hogy a fehérvári dézmával megajándékozta, rendeletet ad arról is, hogy a tanítóknak, professoroknak a városi polgárok a kellő tiszteletet megadják; az utcán kalaplevéve köszönjenek stb.

Hogy a viszály oka még kevesebb legyen, a főtanoda előljárósága a város 300 frtnyi taxája helyett, elfogadta az ugynevezett Csere malmot.

Erre aztán a versengéseket illetőleg némi szünet látszik beállani; úgy hogy pár évi küzdelem után, a főiskola végre otthon érezhette magát.

II. Beléleti küzdelmek.

Bethlen János, a most már nagy-enyedi főiskolának valódi gondnoka, nem elégedett meg a tanoda át-helyezése körül tanusított fáradalmakkal.

Láttuk, hogy a tanoda tőkési, leginkább Csulai püspök vétkes hanyagsága folytán, el voltak pazarolva. Bethlennek első gondja volt, hogy a mit még lehet, visszacserezzen s a meglévő jószágokat jövedelmezőkké tegye.

*) „Történelmi levéltár“ I. köt. 29-ik sz. Eredeti.

Hogy hirtelenében tőkét teremtsen, még a lutheranusok 1663-ban tartott zsinatát is megkereste segélyezés végett, de a szászok azt felelték „hogy ezt nekik cselekedni nem illő, mert a saját iskoláikkal kell azt cselekedni; rút dolog lévén mást segitni s magokat elhagyni, de nem is okosság, mert félő, hogyha egyszer megcsinálják, másszor is megkívánják s így szokásba megyen. Azonban a kiket házaiknál megkeresnek, ám lássák, ha mit adnak, — szabadságokban áll“. *)

Tökéletesen jellemző felelet.

Bethlent azonban ez nem csüggeszté. A tanodának minden javait összeíratta, az urbéri kötelezettségeket kitisztáztatá, a tanítók és tanulók számára rendelt jövedelmeket a bevételekhez arányosítva meghatározá. De a jövedelem annyira leszállott volt, hogy a fehérvári 1000 tallér helyett már az egyetlen tanárnak is csak 250 forint készpénz fizetést adhattak, a többit élelmi szerekkel pótolván.

Valóban Bethlen keze oly áldásthözó nyomokat hagyott iskoláink minden ügyén, hogy ha semmi más érdeme nem volna is, csupán gondnoki munkássága megérdemli, hogy az utókor, nemzete műveltségtörténetében nevét a legnagyobb hálával emlitse. 1664-ben gondnoktársul Bánffy Zsigmond alsófehérvári főispán s az egyház részéről Veresmarty Gáspár püspök és Dadai János küküllővári lelkész adattak melléje s a gazdaság folytatására két algondnok, Lipcsei György és Fábíán István. Ez utóbbi hivatal ekkor jött először szokásba **).

E mellett a tanoda szellelmi igényei sem voltak elhanyagolva.

*) Herepei Károly kézírata.

***) Benkő Fer.: „Parnasszusi időtöltések“ VII d.

Vásárhelyi Péter, az egykori Bethlen főtanoda jeles növendéke, már Kolozsvártt megkezdette volt a Fehérvárról odamenekült ifjuság tanítását. Miután őt Barcsai Ákos mint udvari papját épen a fehérvári iskolához nevezte volt tanárrá, e tanodának Enyedre áttétele alkalmával ő volt az egyetlen tanár, ki lejött s tanári teendőin kívül, melyekben nagy szorgalommal járt el, még egyházi szolgálatot is tett az enyedi egyházban. A deákok beiratása (subscriptio) meglévő eredeti névsorunk szerint 1664-ben kezdődik s úgy látszik még ekkor nem volt bizonyos évszakhoz kötve.

Vásárhelyi kezdetben mindent tanított, mit csak a felsőbb tudományokból tanítani kellett; de a mint az ifjuság és osztályok felszaporodtak, a népes tanintézet igényeinek egyedül megfelelni képtelen vala.

Enyedi Sámuel, a Várad elfoglalása előtt ez iskolabeli tanárt és orvost, később Rédei Ferencz nevelőjét Huszton, hozták melléje a bölcsészet tanítására s tanvezetésre a gymnasiumban.

Most aztán a tanoda is teljesen beállítottott. A hat osztályu gymnasiumban tanítók tanítottak; a felsőbb osztályokban Vásárhelyi tanítá a theologiai és Enyedi a bölcselmi tudományokat.

Ezen tanerők állottak a főtanoda szolgálatára egész 1666-ig, azaz Vásárhelyi haláláig.

A fejedelem esetleg épen Enyeden utazván keresztül, a mint Vásárhelyi haláláról értesült, egy főrendi származásu, tudós rokonát, Nadányi Jánost nevezte ki tanárrá s nem sokára saját és udvara jelenlétében be is igtatta.

A gondnokok e két férfit sem látták elégségesnek a tanítandó tudományokhoz képest. Azért valószínűleg Bethlen János eszközzésére, a korábban fia Miklós

melletti nevelő, s ezzel külföldi egyetemeket látogatott Csernátoni Pált hozták és igtatták be 1668. január 4-én.

A három tanár ekként osztozott meg. Csernátoni tanított mathesist, bölcsészetet és történelmet. Ezenkívül Nadányitól, ki arra alkalmatlannak mutatkozott, átvette a gymnasiumi tanítás vezetését (pedagogiarchaságot). Nadányi nyelveket s a theologia egy részét tanította; Enyedi pedig a theologia többi részét.

De most kitűnt hogy a tanerő nagysága nem a tanárok számától, hanem azok képességétől és egybevágó működésétől függ.

A fejedelmi rokon Nadányi teljesen képtelennek mutatkozott a felvállaltak tanítására; tanóráin a rendtelenségek egymást érték; szóval kitetszett, hogy tudni és tanítani nem egy; s bármily kitünő szaktudós, lehet kiválóan rossz tanár.

A hiányt 1668-ban Csengeri Istvánnal kivánták pótolni, kinek a fejedelem parancsából Nadányi átadta a theologiai tudományok eddig tanított részét. De midőn 1671-ben mind Csengeri, mind az öreg Enyedi Sámuel meghaltak, az egymással folyvást versengő két tanár az erélyes Csernátoni és erélytelen Nadányi viszálya odavitte a tanoda ügyét, hogy az egész közel volt a feloszláshoz s maga az ifjuság orvoslást kért a fejedelemtől.

Fennmaradt Apafinak az ifjuság panaszára adott válasza, melyet mind ezen helyzet színezéseül, mind a fejedelem és iskola közötti közvetlenség bemutatása végett, jónak látunk itt szóról szóra közleni:

„Michael Apafi Dei gratia Princeps Transylvaniae part. Regni Hungar. Dnus et Siculor. Comes. Honorabil. fidel. nobis dilectis salutem et gratiam nostram. Nem kicsiny szomorúsággal értettük magunk is az feljebb

való napokban enyedi Collegiumunkban lévő egyik professornak ez világból való kiköltözését. Nem akarván azért sokára halasztani ez iránt való fogyatkozását a Collegiumnak, mentől hamarább hasonló becsületes tudós embert hűségtek eleibe praeficiálni nem késleltetjük. Azért kegyelmességünket így értvén, hűségtek jó reménység alatt legyen vesztésébe, szélylyel való eloszlása a Collegiumból ne legyen, eziránt való defectussát supleáljuk hűségteknek nem sok idő múlva. Secus non facturis gratiose propensi manemus. Datum in Civitate nostra Alba Julia die 22. junii 1671. Apafi.“

Kivül: „Honorabilibus Seniori, Contrascriptae ac toti scholasticae juventuti Colegii nostri Nagy-Enyediensis etc. Fidelibus nobis dilectis.“ *)

A fejedelem még azon évben beváltotta szavát az elhunytak helyére a híres theolog Coccejus tanítványát, a derék Déézi Mártont a kézdi-vásárhelyi egyház lelkészségéből ide áthelyezvén. 1671-ben november 28-án köszöntött be Déézi Bocskai István főúr jelenlétében.

Csernátoni és Déézi úgy látszik könnyen egyeztek egymással. Mindkettő erős, reformátori szellem volt. Amaz Des-Cartes követője a bölcészetben; emez Cocceján-féle theologus; egészen új irány a hazában.

De Nadányival még most sem boldogultak. Hiában szoritották szűkebb-szűkebb körre tevékenységét, vagy inkább tehetlenségét; mint holttetem minden dologban gátul szolgált a két férfiú előretörő erélyének.

Végre egy szerencsés véletlen, mely azonban úgy lehet, nem is egészen véletlen volt, megszabadította őket és a főtanodát a tehetetlen tanártól.

*) „Történelmi levéltár“ I. köt. 28. sz. Eredeti.

1678-ban tudniillik egyszerre az a hir szárnyalt Enyeden, hogy a fejedelem gyanura újra többeket be akar fogatni; s ezek között Nadányi is ki lenne jelölve.

Bánffy Dénes lefejeztetése s a Bély-párt veszedelme után, mely még Bethlen Miklóst is fogásra ejté, nem látszott hihetetlennek a dolog Nadányi uram előtt.

Azért nem sokat gondolkozott, hanem éj idején fel-pogyászolva, kifutott Magyarországra.

Igy a mit a fejedelem tekintélye miatt majd két év-tized alatt nem tudtak kieszközölni, egy kis félelem kivitte.

A főtanoda előljárósága sietett a megürült helyet Kolozsvári Istvánnal betölteni*).

Igy aztán csend lett egyidőre a főtanoda beléletében, melyre annyival nagyobb szükség volt, mivel nem sokára, egészen nem várt helyről, külmegettámadás ellen kellett a tanároknak küzdeniök.

III. Vendég-tanoda. A Cocceján-harcz.

Pázmány Péter óta nem szűnt meg az irodalmi per protestans és katolikus írók között. De a mint hanyatlott a kor erkölcsi erélye, hanyatlott az irodalom is; még pedig tárgyilag épen úgy, mint modort illetőleg.

Utoljára a vita-irodalom mondhatni csak trágár pizkolódásból állott; még pedig mindkét részről egyaránt.

*) Nadányi dolgát az időre nézve másként adja elő Bod Péter Athenásában. E szerint Nadányi már 1668-ban kiszaladt volna s helyét Csernátoni foglalta volna el. De e dologban jobbnak láttam Benkő Józsefet és Herepeit követni, kik a dolgot részletesebben és valószínűbben adják elő.

Az erdélyi fejedelem tekintélyének hanyatlása a Magyarországon tett sikertelen kísérletek, különösen a Zrínyi-Frangepán-Nádasdy-féle vállalat szerencsétlen vége a katolikus klérusnak mind több-több hatalmat adott kezébe.

Leopold és császári tanácsosai, tábornokai politikai elnyomásával, a lélekismeret szabadsága korlátozásának együtt kellett járnia. Ott a Lobkoviczok, Ampringenek, Caraffák; emitt a Kolonicsok, Bársonyok, Sámbarok állottak készen a feladat megfejtésére. Sámbar Mátyásnak már nem volt szüksége, hogy Pázmány szellemi tehetségeivel birjon; mellette állott a vak hitbuzgalom s szolgálatára állott a nyers erő.

És a katolikus klérusban sokkal nagyobb volt a hitbuzgalom, több a vett sérelmek miatti boszúság, hogysen a kezökbe jutott hatalmat ne használták volna.

Vitnyédi levelei alapján a protestánsok egész tömege vádolva volt s az egyházak, iskolák egymásután lőnek elfoglalva; a lelkészek, tanítók törvényszék elébe idézve, kényszergetve s a szilárdabb jelleműek fogságra, gályákra hurczolva.

Tanodáink között a sáros-pataki főtanodát is elérte e balsors.

A tulbuzgó Báthori Zsófia (II. Rákóczi Györgyné) mellett lévő jézsuitáknak, Sámbar Mátyás- és Kissnek, kik már éveken át vitáztak a pataki tanárok, különösen Póсахázival, nem nagy nehézséggel járt kivinni, hogy a pataki iskola kiüritésére fegyveres erőt nyerjenek s régi fenyegetéseiket beváltsák.

Előbb a várbeli egyházból tilták ki az ifjuságot, pedig azt a prot. Perényiek építették; majd a tanári lakásokat szedték el s a városiaktól fizetett segélyt tilták be. Végre 1671-ben october 20-án ostromágyukat vonattak

a tanoda épülete elé s egész ezred katonaságot állítottak fel; úgyhogy nem volt más választás mint kivonulni, vagy a romok alá temetkezni.

Az elsőt választák s előbb Ujfalu és Kenyézlő, majd Debreczen vendégszeretetéhez fordultak*).

Innen a tanárok: Buzinkai Mihály és Póssaházi János Apafihoz folyamodtak menedékhelyért, ki miután a fehérvári Bethlenféle tanoda-épületet valamennyire helyre állíttatá, a sáros-patakiakat még ez évben befogadta. 1673-ban már meg is kezdhették Póssaháziék tanításaikat**).

Sajátságos s más nemzetek történelmében, talán a cseh protestánsokat kivéve, alig eléforduló kép, egy ily vándorkollegium, mely mutatja, hogy a balsors ifjuságot és tanártestületet mennyire vala képes egygyéforrasztani; mert bár egy része a tanulóknak széteszlott; de a nagyobb szám ép oly hű maradt gyászba vont dobjai, zászlói és tiszteletben tartott tanáraihoz, mint a katona hadi jelvényei és vezéreihez.

E szerint a pataki tanoda tulajdonképen az enyedi-
nek volt vendége; a mennyiben ennek ősi, bár elpusztult telkére költözött.

*) Lásd: „A sárospataki ref. főiskola háromszázados ünnepe“ leírását Erdélyi Jánostól s ebben Árvai beszédét, mely azonban alább igen vastag tévedést tartalmaz, a fehérvári Bethlen-Collegium feldulását II. Rákóczi Ferencznek tulajdonítván.

***) Miután a pataki iskola kiüzetése által tőkéitől elesett, tanulóit kevés segélyben részesíthette. Azért a buzgó tanárok azon gondolatra jöttek, hogy növendékeiket az ünnep- napokon a körüllevő helységekbe kibocsáták a lelkészek segélyére, miért aztán az egyházi községek részéről némi tisztelet-dijban részesültek. E szokást később a többi tanodák is átvették s ez az úgy nevezett „legatio“ eredete Erdélyben. (Benkő, Bod, Herepei stb.)

Ennek daczára, miután Buzinkai és Póssaházi a régi iskola hivei voltak: Déézszi és Csernátoni pedig a haladás emberei: előbb vita, majd szenvedélyes harcz fejlett ki közöttök, mely az enyedi tanároknak csaknem állásokba, sőt némelyek szerint életökbe került.

Póssaháziék tudniillik a bölcsészetben még mindig és változatlanul Arisztotelesz mellett maradtak; a theológiában Voethiust követték.

Ezzel szemben, mint láttuk, Déézszi Coccejusnak volt tanítványa, kit négy éven át hallgatott a leydai egyetemen; Csernátoni pedig Des-Cartes bölcsészeti elveit tette magáévá.

A Cartesiánusoknak Rákóczi alatti rossz hite még nem volt egészen kihalva; Coccejus tanai újak voltak még; de a régibb theologok által épen azért gyűlöltek és százféleképen gyanusítottak.

Póssaházyék pártja hatalmas támaszt nyert a fejedelem udvari papja s később Erdély egyik legjelesebb püspöke és szónoka, Tófeus (Tóffói) Mihályban*).

Tófeus az előtt maga is pataki tanár a Coccejanismust Socin tana felé hajlásnak tekinté s egyszersmind félt a presbiteriánismustól; Des-Cartes philosophiáját ép úgy gyűlölte reálabb iránya miatt. Egyik szenvedélyes beszédében épen oda nyilatkozott, hogy: „mind az eget, mind a földet elakarja venni ez az istentelen világ az Istentől: az eget a philosophusok, a földet a világi hatalmasságok“.

*) Tudom, hogy némelyek Tófeus nevét a „tof“ héber szótól származtatják s innen atyját Dobosnak gyanítják névleg, vagy hivatalánál fogva. De tanodánk levéltárának egyik okmányában Tófeus aláírása megvan, még pedig így: „Tófeus de Tóffó.“ Ez szerintem Bod s mások állítását megezáfolja.

A két fehérvári tanár és Tófeus annyira vitték a dolgot, hogy végre Déczi, Csernátoni, Pataki kolozsvári tanár és Hunyadi Pál enyedi lelkész 1673-ban csakugyan a radnóti synodus elé idéztettek.

Cartesius (Des-Cartes) és rendszere már főlebb ismertette voltak; de hogy a küzdelmet illetőleg magunkat tájékozni tudjuk, szükségesnek látom Coccejusról is szólni egy pár szót.

Coccejus (Koch János) Brémában született 1603-ban oly atyától, ki a legszigorubb isteni félelemben növelte. Iskoláit szülő városában kezdte meg; majd Hamburgba ment, hébertül s a többi keleti nyelveket tanulni. Innen Franekerába vonult, hogy a német egyetemek szilaj életét elkerülje s itt, hol épen az orthodox Macovius és a puritan Amesius versenyeztek, ez utóbbinak lón tanítványa. Ez és barátja Sixtinus Amama különösen a biblia szövegének tanulmányozására fektették a fősulyt s át is vitték, hogy a pappá leendőktől ezt illetőleg szigoru vizsga kivántassék. 1629-ben Coccejus Brémában, 1636-ban Franekerában s 1650-ben Leydában lett tanár, hol megis halt 1669-ben.

Az ő úgynevezett „föderativ-theológiája“ röviden a következő elvekből indult ki: — nem a skolastika által körülirt dogmák szolgáljanak a theologiai tanítás alapjául, hanem a szabad és értelem szerinti biblia-magyarázat.

— Az ember és Isten közötti viszonynak nem az isteni előakarat (praedestinatio), hanem az Isten és ember közötti szövetségnek (föderatio, innen „Föderal-Theologia“) kell hogy alapul szolgáljon. Ezen szövetség alkalmával az ember nem mint eszköz, hanem mint öntudatos lény szerepelt.

Ezek szerint a felállított és arisztoteleszi bölcsészet által alakba öntött dogmák ellenében, a történeti alapot vette fel s a szabad vizsgálódás zászlóját ütötte ki Coccejus.

Látni való hogy oly téren állott, melyen a szabadban gondolkozókat részére meg kellett nyernie; de hol a skolastikusok és orthodoxok conservatív hadát maga ellen felültette.

Mint Német-Alföldön szokásban volt, a tudományos verseny politikai pártokat is alakított. A városi és miveltebb osztály vele, az ugynevezett orániai párt Voettal (Voetius) tartott.

1672-ben az orániai helytartóság helyreállván, Coccejus pártja fenyegetve volt; de végre az 1677-ki alsó rajnai synoduson oly egyességre léptek, hogy az egyetemeken a három rendes tanár közül egy Coccejanus legyen.

Azt hiszem e rövid ismertetésből is eligazodhatni, melyik részen volt az erdélyi Coccejus-perben az igazság; valamint azt is könnyű kitalálni, mitől tartott az erdélyi, akkor még nagyon is orthodoxus és episcopal szellemű lelkészi kar a Cocceján-féle tanok felemelkedése miatt. Az azóta többször megújult s máig tartó hadfolytatás egyik csatája volt ez. A gondolatszabadság küzdelme az obscurantismusig menő conservatív elvek ellen; a történeti jogalap vitatása, a merev dogmák ellen.

A radnóti synodus junius 16-án*) 1673-ban csakugyan megnyilott. Mindjárt az elnökség és tagsági jog felett, heves viták folytak. Apafi személyesét, Rhédei Ferenczet, mint fejedelmi biztost nem akarták elnökül

*) Az eredeti oklevélben 16-ik junius áll és nem 15., mint többen állítják.

elfogadni. Végre elfogadták, de nem mint fejedelem, hanem mint legfőbb pátronus helyettesét.

Dééziék dolgát egyedül a papok akarták eldönteni; de a világiak követelték befolyásukat s végre abban egyeztek meg, hogy a papok vitassák meg a templomban; s aztán terjeszszék fel a palotában lévő fejedelem és urak elé, hol azok, együtt a papsággal, fognak dönteni.

Az ülés megnyilott; a papság kihallgatatlanul akart itélni; de a tanárok azt mondák, hogy ugyanazok bírák és vádlók egy személyben nem lehetnek.

Ekkor vita kezdődött, melyben a vádlók részéről Tófeus és Pósházi, a vádlottakéről Déézi vettek részt. Déézi eleinte ingadozott, de Csernátoni biztatásai, — Huszti szerint fenyegetésére, megemberelte magát s ellenei felett oly győzelmet aratott, mely a máglyát, ha ez csakugyan meg volt rakva, ezúttal hiában rokottnak tünteté fel.

Az ítélet eredetije kezeim között van *).

Fogarasban kél febr. 22-én 1680-ban s Apafi sajátkezű aláírásán és fejedelmi pecsétjén kívül, Rozgoni János, Kiskomáromi István, Rinaszombati István és Zemplényi Ferencz által van aláírva és megerősítve. Öt folio levelet tesz s a következő részekből áll:

1) A latin bevezetésből, melyben a dolog története van előadva szokott irályban (*stylus curialis*).

2) Köszönő irat a fejedelemhez, melyben „Nagy alázatossággal — köszönik ő Nagyságának kegyelmes uroknak — hogy országunk terhes gondjai között, az Istennek is vigyáz serényen és hiven házaira s azokban botránkoztatás által gerjedett tűznek eloltására visel, s

*) Lásd: Főiskolai levéltár 35-ik szám.

viseltet szorgalmatos gondot is“ stb. És csak itt kezdődnek tulajdonképen az —

3) Acta synodalia Anno 1673 die 16, 17 et 18 junii Radnothini secundum puncta quaedam in certos numeros digesta. Itt aztán 8 pont következik, mint melyek a vádlottak által összesen feleltettek be. Merő nevetséges skrupulozitások a 4-ik ponton kívül, mely úgy látszik a fővadat képezte és ekként hangzik: „Ad quartum. Ebben mentegetik ő kegyelmek magokat sőt protestálnak is, hogy a magistratus authoritásában nem kapnak (nem akadnak belé), azt nem vellicájják; sőt inkább a mint Calvinus Comment. in epl. ad Romam. Cap. 13. a Magistratus felől tanet (tanit), véle egyetértenek, de a nyolczvankettődik zsoltárt nem a külső Magistratusról, hanem a pontificale és sacerdotale Regnumra viszik, alkalmaztatván ide mind Johan. 10. 34, mind Math. 23 „De cathedra Mozis“, a mint az evangelisták irnak; melyben ő kegyelmekkel meg nem egyezhetünk sem mi, sem ecclesiánk doctori közönségesen; mivel láttatnak ő kegyelmek noha szóval egyezni, de némü-némüképen mind a Magistratusi s mind a Miniszteriumi isteni authoritást erőteleníteni.“

4) „A melyek következnek a Dézsi uram punctumi.“ Ekként vannak jelelve a Dézsi illető vádpontok, melyek száma úgy látszik a 30-at is felülmulta, de itt csak a 13, 14, 15, 23, 29, 30-ik és 32-ikre vannak megjegyzések téve. Ezek is mindannyian kákán csomót kereső kicsinyeskedések, kivéve a 15-iket, melyben Dézsi felelete a dogmákat illetőleg akként van formulázva: „Igy magyarázza ezt Dézsi úr, hogy a kik valamely dolgot egyáltalában való demonstratió nélkül elakarnak vele hitetni, pápai authoritást tulajdonitanak magoknak.“

5) „Hunyadi Pál uram dolga: Tanéttása közben ő kegyelme ilyen botránkoztató szókat (így) ejtett: „Valameddig a Kristus meg nem holt, mindaddig jussa volt az ördögnek a bűnös emberi nemzetségen.“ Mely sententiát közönségesen improbáltunk, mint igen nagy botránkozásnak alkalmatosságát.“

Erre Hunyadi védelme következik, ki Calvin, Ursinus, Paraeus stb.ekre való idézetekkel kívánja magát igazolni.

De az ítélet reá menydörgi. *Sententia haec majori et potiori suffragantium consensu judicatur impia, horrenda et Diaboli, omnium priorum jurati hostis partibus velificans. Omnium autem scandalosa, aspera, orthodoxiae adversa stb.* Nagy szavak csekély dolgokért.

6) „Positiones philosophicae Cl. Pauli Csernatonii“ mentsége itt csak pár sorban van felhozva, mint a ki „excusat se de libertate philosophandi omnibus et per omnia secula indulta“. Az egész szöveget azonban az irat kikopása miatt, nem idézhetem. Feleletét különben írásban adja be.

7)-ik részét az okmányoknak képezi a „Deliberatum“ azaz a papi gyűlés ítélete, mely rövid előbeszéd után — Patakit reversálissal rendeli kötelezni, hogy többé Coccejus után nem tanít, ellenesetben elmozdítottatni. Déézsit, „mivelhogy derekasabban a scandalumok Enyedről vettenek eredetet, hogy az ifjuság ennél is inkább ne corumpáltassék és hogy másoknál is hire legyen, hogy az ataxiát köztünk nem szenvedjük . . . professori tisztiből amoveáltassék végeztük. Mindazonáltal prédikátori tisztiben megtartatik“ stb. Hunyadi Pál ur is, mivel nagy botránkozást tett az enyedi ecclesiában prédikálásával: „azért ő kegyelme recantálja világosan tudós tanításával a mit mondott; azt penigh közönséges helyen egy vásárnapon.“

Legjellemzőbb a berekesztés, mely így szól:

„His itaque ad extremum non praetermissis: mint-hogy a Coccejus uram munkái szültk hazánkfiában a sok egyenetlenséget: rendesnek ismerjük, hogy scholában, tanéttó professor uraimék a rendes receptus authort megtartsák és a mellől dilabalván (sic!) megnevezett Coccejus irásit ne tanétsák, hanem ő kegyelmek ha olvassák, a közönséges értelemtől különböző opinióit tartanak magoknak. Philosophiát penig olyat tanétsanak, mely ancilláljon a theologiának és vele consonáljon hogy scholáink felől az Apostol szava reánk ne szabadéttassék: Nemo vos decipiat per inanem philosophiam.“

A 8-ik rész „Ex Consilio“ czímet visel s a vegyes gyűlés (Consistorium) végmegállapodását tartalmazza, mely mint előre látni lehetett, jóval szelidebb a papi gyűlés határozatánál.

Ebben elmondatik, hogy a fejedlem és tanácsa a püspök és papok itéletét „istenes igaz deliberatióknak agnos-cálja, nem akarván in doctrinalibus csak illetni az dolgot“.

„Vagyon csak hátra — szól tovább az itélet — az kérdésben forgó személyek miképpen zaboláztassanak meg, hogy olyan scandalumokat ennekutána ne szerezzenek. Kik közül, hogy valamelyik tisztiből amoveáltassék, ezt a mi kegyelmes urunk nem javalhatja, mert az ellenkező felek nagy alkalmatosságot kapvának a Calumniálkodásra; pro damnatis haereticis tartanak mindjárt őket; hanem itt most serio admoneáltassanak, hogy sem azokat, a mely botránkozttató dolgokkal eddig vádoltat-tanak, sem más hasonlókat ne tanétsanak, kikre legyen szorgalmatos vigyázása Püspök uramnak és a Curátorok-nak. Azok is felette igen vétkesen cselekedtek, a kik idő előtt és nem ott, a hol illet volna, czégéreztték meg a

dolgot, melyben a keresztyéni szeretetet kellett volna előtök viselni; és ha a magános intés nem fogott volna, jelentették volna a Collegium Curatorinak meg, nem másnak kik közül ecclesiasticus Curatorok tudós emberek nem kevesen lévén, a több Curatorokkal együtt, megcsendesedhették volna a dolgot; hogyha azért ennekutánna (kit isten távoztasson) hasonló difficultás interveniálna, szükség ezt a rendet elkövetni ő kegyelmeknek; hogyha peniglen a mostani admonitió után a fellyebb említett személyek, a mely dolgok most igazéttásba vétetődnek, azokat ujabban tanétani kezdenék, avagy hasonlókat cselekednének: Püspök uram az Curatorokkal együtt a dolognak igazságosan a végére menvén, ujjab Synodust, avagy convocatiót ne várjon, hanem amoveálja mindjártást őket ab officio.“

„Cocceus felől és a philosophiáról irt ő kegyelmek tetszését approbálja a mi kegyelmes urunk.“

Mindezeket a szokásos latin berekesztés zárja be.

* * *

Ez vala vége a nagy zajjal kezdett Coccejus-pernek. Hogy ily szeliden ütött ki, Bethlen Miklós szerint, Kovásznai Péter püspök mérsékletének, Bethlen János, Kapi György és Bánffy Dénes pártfogásának lehetett köszönni.

Irodalmilag azonban Pósházi és Déézszi között tovább folyt az.

Az első megtámadását nyomtatva is kibocsátá ily czim alatt: „Syllabus assertionum ac Hypothesium illorum, quibus neotorici quidam Theologi ac philosophi hoc tempore in Belgio, Hungaria ac Transylvania scholas et ecclesias turbant etc.“ Auctore Joh. Pósházi 1685 in 4-o.

A hagyomány szerint midőn Pósa házy deákjai a „Syllabus“ kéziratát nyomtatás alá Kolozsvárra szándékoznak vinni: az enyedi deákok leitatván őket, a kéziratot elcsenték s leirták, úgy hogy Déézsi egyszerre készen lehetett a felelettel.

Ez a felelet máig is meg van levéltárunkban ily czim alatt: „Summája az Pósa házi uram Syllabusára való replicának 1687“ *).

De ez nem került sajtó alá. A beköszöntött, egyre szomorubbá váló hadi és politikai viszonyok következtében, a tudományos viták elhallgattak.

A legkevesebb joggal vádolt Csernátoni még a végitélet kiadását sem érte meg: mert ez 1680-ban kél; ő pedig már 1676-ban megszűnt élni. Nőtlenül halt meg; tanítványaiból állott családja; s örököse maga a főtanoda lett, melynek különösen könyvtára ez által nagy növekedést nyert.

Meghalt, hogy a jeles nyomába még jelesebb lépjen; oly férfi, kinek működése máig áldást hozóan terjed s ki megérdemli, hogy emlékének külön cikket szenteljünk.

IV. Pápai-Páriz Ferencz.

Vannak emberek, kiknek bölcsője felett a múzsák mosolyogva, sirjok felett sirva állnak meg; kik már magától az anyatermészettől végetlenül többet látszanak örökölni, mint középszerű embertársaik. Ép testtel ép lelket hoznak magokkal e hitvány sárgömbre s ember-

*) 17 kis 8-adr. lapon igen apró írással. Pósa házy XLIV. pontjára ugyanannyiban felel, sok idézettel bizonyítva. Megvan a főtanoda levéltárában I. köt. 40. sz. a. Eredeti.

társaik felett virasztva, szájalommal látszanak azokon eltekinteni.

Vannak férfiak, kiknek a közügyekkel foglalkozás éveken át szenvedélyökké válik; feledve önmagokat, feledve legközelebbi érdekeiket, mint méh gyűjtenek azért, hogy az emberiség élvezzen s szívök minden dobbanását, elméjük minden gondolatát s akaraterejük minden mozzanatát, azon kör javára hozzák áldozatul, melybe a végzet által vettettek. A hova lépnek, nyomaikon áldás fakad; a boldogság és hála virága nyílik s századokig ott marad erős kezök nyoma a közügyek okmányain; nevök hálás utódok emlékezetében.

Pápai Páriz Ferencz ezek közé tartozott. Ő igazán és méltán írja saját siriratában:

„ proprium jus saepe remisi,
Et potius duxi pacis honore nihil.“

Mind azok között, kiknek apróbb életrajzi adatait a történelem feljegyezte, egyedül Göthét tudom főbb vonásaiban Pápai-Páriz Ferenczhez hasonlítani.

Épen oly óriási életerő és testi épség, mely hosszú életkorig törhetlenül terjed ki; egyenlő tevékenység és mindent átölelő szellem, melyet a tudományok összes tömege sem rettent vissza; hatalmas rendező talentum, mely mindenütt alkot, szervez, teremt s mely imperátori-lag parancsolja: „mindenek előtt rendet hozzatok be nekem a dolgokba!“

Egész testületek, százak helyett tesz mindenik; úgy-hogy mig élnek, bámulva kiált fel a köznapi: „minő férfiú!“ S midőn letűntek, nagy ideig be nem tölthető üir tátong nyomukban.

Pápai-Páriz Ferencz, vagy mint Erdélyben közönségesen nevezték, Páriz-Pápai Ferencz, úgy látszik orvosi pályára készült, de megízeltvén a felsőbb tuda-

mányokat a lipcsei egyetemen, határt nem ismerő tudvágya elragadta s a frankfurti, marburgi és heidelbergi egyetemeket sorba járta s ez utóbbiban oly köztiszteletre tett szert, hogy az egyetem bölcsészeti tanszékével kiálták meg.

De nem állt meg pályáján. Baselbe ment, hol akkor nevezetes tanerők voltak. Itt nem csak felavatását és doctori czimét nyerte meg, hanem az akademia tagjául is megválaszták. Doctori diplomáját az 1848—49-ki megsemmisítő veszedelemig ereklyéi között őrzé a főtanoda.

Ez alatt mind a klasszikus, mind a modern nyelvekben bámulatos jártasságot szerzett; nagy nyelvészi, sőt a kor színvonalán álló irodalmi férfiuvá képezte ki magát; bölcsészetben, orvosi tudományokban tekintély vala s feljegyzései által, mint történetíró is érdemeket szerzett.

Műveiről életrajzában bővebben meg fogunk emlékezni: itt érdemeit illetőleg, legyen szabad nagy szótárát (Dictionarium) említeni, mely az addig használatban volt, de már is igen elavult Molnár-félet kiszorítván, egy új, amazt félszázaddal megelőző helyesírásnak (Tsétsiének) veté meg alapját s csaknem másfél századon át Erdélyben kizárólagosan használtatott.

Szótárának előbeszéde igen tanulságos az akkori irodalmi viszonyokat illetőleg, valamint azon álláspontról is felvilágosítást nyújt, melyen maga az író áll.

Miután szótárának készítés módját előadja, melyből kiviláglik, hogy a francia, angol királyi s több más szótárt vett alapul; s megemlíti a magyar irodalom korábbi mozgalmait: azon nehézségekre tér, melyeket a magyar nyelvet illetőleg leküzdenie kellett s melyből a szerény hang mellett is felismerjük hogy P. Pápaít a tudomány némely ágában, mint valódi nyelvteremtőt

tekinthetjük. „Sola certe ars medica, quam hungarice loquentem in theatrum produxi, quantis mihi sudoribus et vigiliis stetit, novit Deus; ingressus enim fueram viam plane nunquam inter Hungaros tritam, quam feliciter emensus sum; nec tamen merui tantum, quod mihi ad majora calcar et animum adderet; praemii, quanti vel charta, cui litteras illevi, constitit.“

1680-ban a fejedelem és fejedelmi tanács közös szavazatával Csernátoni helyére enyedi tanárrá választatván, ugyanez évben január 4-én Bethlen Miklós és Tofeus által beigtattatott*).

A természettan (physica), történelem és görög nyelv tanítását bizták reá.

Ezenkívül hol igazgató, hol tanvezető tanárságot kellett folytatnia, mely két hivatal azon korban, midőn minden kül- és beligazgatási ügy a tanárok kezén fordult meg, egyenlően terhes vala.

Mily szorgalommal járt el ezen nemes kötelemű megbízásokban, mutatja az, hogy a tanoda eddigelé soha ehhez hasonlítható rendben nem volt tartva; a tanítási rend és módszer czélszerűebben vezetve, míg a lelkesültni és lelkesíteni egyaránt tudó igazgató tanár szavára, eddig sohasem látott mértékben omlottak be a kegyes jóltevők adományai pénzben és terményekben s illetőleg alapítványokban a szegényebb tanulók számára.

Igen sok ily nemű adományt látunk e korszakból feljegyezve Kendeffi Gáborné, Dániel Borbára,

*) Egy pár írónk s ezek között Bod Péter beiktatását 1676-ra teszik; de hibásan, mert ez mind Herepei, mind azon kéziratban lévő történeteske nyomán, mely valószínűleg épen Páriz-Pápai műve, 1680-ra van téve. Még kétségtelenebb ez a temetése alkalmával kijött életrajzból. „Justissima adorea etc. Claudiopoli 1717.“

Matskásy Boldné, Kapi Anna, Nagy Pál, Kemény János, Ölyvesi Bazil, Teleky Anna stb. neveik alatt.

És kötelességeinek ezen lelkiismeretes teljesítése s fáradhatlan irodalmi munkálkodása mellett is, a nyugtalanságig tevékeny férfinak még több tér s több tenni való kellett, hol kiapadhatlan munkaerejének, lelkesedésének és annyi oldalú képességeinek, nemzete, fejedelme s hazája hasznát vehette. Ő ott is tenni, javítani, építeni valót talált, hol az másnak eszébe sem jutott volna.

1687-ben tanártársa Kolozsvári Istvánnal, mint követet küldé ki Apafi a brandenburgi választóhoz, a németalföldi rendekhez, a svéd és dán királyhoz, a szász választóhoz s Helvétia rendeihez.

Ezen követsége s egyetemi hosszas kinmulatása nyomán, nagy terjedelmű ismeretségre tett szert, melyet igen jól tudott ismét csak a tudomány ügyére s nemzete javára kiaknászni.

Igy szerzett az erdélyi ifjak számára két 80 talléros alapítványt a frankfurti akadémiában, melyre a következő eset adott alkalmat*).

Történt hogy 1696-ban Teleki Pál, a „nagy“ Teleki Mihály fia († 1731-ben) s az erdélyi ifjak egyik jelesbike, külföldön utazván Berlinbe ért, hol ajánlólevelei nyomán, Fridrich brandenburgi választó s később porosz király udvarába is bejutván, többek között a fejedelem udvari lelkészével, Jablonszky Erneszt Dániellel is, egyikével az ekkori jelesb krónikásoknak megismerkedett.

*) Az itt közlött adatok azon kézirat hiteles másolatából vannak véve, mely gr. Kemény József gyűjteményéből jutott az erdélyi muzeum birtokába, s mely teljes valószínűséggel épen Pápai-Páriz Ferencz munkája.

Ez beszéd közben felhozta, mennyire sajnálja, hogy éppen munkában lévő prot. egyházi történelmében a magyar protestansokat illetőleg nem képes kielégítő adatokhoz jutni. S Telekitől eziránt némi tájékozást kért. Ez szerényen bevallá, hogy ő kevésbbé ismeretes a magyar irodalommal, hogyses e részben felvilágosítással szolgálhatna s utasítá őt volt tanáraihoz, Pápai-Páriz Ferencz és Enyedi Istvánhoz.

Jablonszky kapott az alkalman s mind Pápai Ferenczhez, mind Enyedihez, s ez utóbbihoz éppen igen terjedelmes levelet intézett ez ügyben.

Enyedi úgy látszik kevésbbé volt ilyes dolgokra születve; nem is válaszolt. De Pápai-Páriz Ferencz örült ez alkalomnak s azonnal arra gondolt, miként fordithassa ezt az erdélyi tanuló ifjuság és az általa vezetett intézet javára.

Mindjárt első feleletében, miután előadja, mennyire kevés van hazájában az egyháztörténelem terén eddig téve, megígéri, hogy mindazon adatot, mit csak össze gyűjthet, még azon télen az erdélyi akademitáktól felküldi. Ezekután levelét ekként folytatja: „*Utinam vero Deus Serenissimo principi Electori Friderico eam mentem inspiret, idque potissimum interprete et intimante Illustrissimo Domino Domino Dankelmanno consilii electoralis praeside supremo, quem Comes Telekius noster a pio et humano prolixè nobis it commendatum, ut deficientibus apud nos patronis in perturbato hac et inclinato rerum nostratium statu, ut in ecclesiarum scholarum que inter nos reformatorum spem et futuros usus in universitate Francofurtensi statum aliquod Stipendium studiosis nostris eo profecturis clementer decernat, ut in hoc Collegio nostro Enyediensi fundatio Brandenburgica, que olim in gloriosae Memoriae Transylvaniae principe*

Gabriele Bethlen et ejus Serenissima Conjuge Catharina nata Marchionissa Brandenburgica Johannis Sigismundi Electoris filia foeliciter coepit, hoc tam memorabili auctario in nominis Brandenburgici nunquam intermorituram Gloriam statuminetur et splendeat. Sic Deus misereatur nostri, vosque a tali vaejore tutos, perseveranter in Solatium afflictorum et spem miserorum conservet. Enyedini die 20 augusti 1696.“

Ez más szavakkal annyit jelentett: adok hogy adj; tesztek hogy tégy (Do ut des; facio ut facias).

És csakugyan már az első erre következett válaszban Jablonszky kedvező eredményről tudósítja őt. „Annuit Deus — írja Jablonszky — votis conatibus que nostris, eamque piissimo juxta ac illustrissimo Domino Supremo praesidi de Dankelman pietatem inspiravit, ut desideria vestra pronus admitteret, atque apud serenissimum rata ea ut haberentur efficere gratiose promitteret. Caeterum Alumnis Polonis atque Lithvanis 80 Imperiales in singulos annos jussu Serenissimi numerantur, tantundem ut vestris quoque obveniat, elaborabo“ etc.

A második levélben pedig már azt is tudatja Jablonszky, hogy Dankelman beváltván ígétét, nincs egyéb hátra, mint az ifjakat felküldeni: hogy a kegyadományt élvezzék.

A legerősebb tél közepén szekérre kapott örömében Pápai, hogy megvigye a kellemes hirt Bethlen Miklósnak a tanoda főgondnokának Vajda-Kamarásra, kiről ezt írja: „quibus visis (litteris) magnus heros prae gaudio — tantum non exiluit.“ Köszönő levelek küldését határozták s azokat Páriz-Pápai azonnal el is küldé. Ebben Bethlen, mint az erdélyi egyházak és oskolák főgondnoka, köszönetet mond s a küldendő három alumnust a fejedelem

és minisztere kegyébe ajánlja*). E levélhez P. P. egy másodikat csatolt Jablonszky számára.

Az erre adott feleletek egyelőre csak két alumnus felküldését tanácsolják 80—80 tallérra, de nagyobb ígére- tet is tartalmaznak.

P. Pápai is beváltá szavát, mert a két alumnustól Vásárhelyi Mihály és Szokolai Istvántól a kért tör- ténelmi felvilágosításokat megküldé.

Még több levelet váltott ez ügyben P. Pápai mind Jablonszky mind Fuchs miniszterrel, különösen az alum- nium felemelése czéljából; de ez utóbbi czélja nem si- került. E levelek utolsója 1700-ban kel.

De a két nyolczvan talléros alumnium csakugyan megalapított. Az erről szóló okmányt közli Huszti „De origine . . . Gymnasiorum Transylvanorum“ 25. l.

A frankfurti akadémia Berlinbe tétetvén át, e két alumnium 1784 óta feledésbe ment volt:

De 1834-ben Török János és Vajna Antal (ké- sőbb vásárhelyi és nagy-enyedi tanárok) a berlini akadé- miára menvén, kérvényt adtak be a frankfurti alapítvány megindítása végett a Cultus-Miniszteriumhoz s a meg- akadt kegyeletet újra folyóvá tették.

Mennyire nevezetes előnyére voltak az ilyszerü ala- pítványok hazánk zivataros korszakaiban, az erdélyi prot. iskoláknak, könnyü elképzelni**).

*) Megvannak teljes szövegökben az említett kéziratban.

***) Miután itt a külföldi segélyezések ügye előfordúl, nem tar- tom érdeknélkülinek, a derék gr. Kemény József jegyzetei nyo- mán — Anton Kurz's „Magazin für Geschichte Siebenbürgens“ — azok- nak itt egy körülbelöl teljes sorozatát adni.

1. Lutheranus és reformatus magyar tanulóknak egy- aránt nyújtott segélyezések:

Azok, kik e nevezetes segélyben részesülnek, hálával gondolhatnak Pápai-Páriz Ferencz nevére.

Tübingában 1568 óta 12 magyar tanuló s később ezenkívül két magyar és két erdélyi nyert ingyen ellátást.

Vittenbergben magyar könyvtár volt; a legidősebb magyar tanuló, mint könyvtárnok, szállást nyert; a hazatérők 30 ft. segélyben részesültek.

Greifswaldban (Pommern) XII-ik Károly svéd király 4 magyar tanulóra tett alapítványt;

Göttingában a Burgstalleri alapítvány (1500 ft.) egy magyar tanuló részére.

Jena és Vittenbergben a Convictusba minden magyar tanuló felvétellett, éven át fizetendő 18 ftért, melyhez később 9 hetenként 2 ft. pótlékot kellett fizetni.

Göttinga, Lipese és Erlangenben évenként 3 tanulónak szabad koszt.

Helmstädtten 3 magyar tanulónak volt ingyen ellátása. Ez akademia megszűntével az alapítvány oda ment át, hova az akademia alapítványa áttétellett.

Gröningában minden magyar tanuló ingyen ebédet és vacsorát kapott.

Upsalában (Svédország) is volt alapítvány magyar tanulóra.

Vittenbergben hazai (Kassai-Boldt-féle) alapítvány is van összesen 9641 ft tőkével.

Ide sorozandó még a Palm-féle (16,000 ft.) és II-ik Leopold-féle (1000 arany) alapítvány az első bármely külföldi, az utóbbi a lipesei és vittenbergi akadémiánál élvezhető.

2. Csak református tanulók számára:

Cambridge és Oxfordban (Anglia) szabad koszt és szállás 3 magyar ref. tanulónak.

Utrechtben (Ultrajectum, Németalföld) évenként 2400 forint osztatott ki magyar tanulóknak. (Evenvein és Bernardin kisasszonyok alap.)

Franekerában 10 m. tanulónak naponként 8 Stüber (évenként 1168 ft.).

Hardervick és Deventerben két magyar tanulónak szabad koszt.

Egy más, eredményében még nagyszerűbb ténye volt Pápai-Páriz Ferencznek az „Ángol pénz“ szerzésében való részvétele, melyről alább bővebben lesz szó.

Zürichben három magyar tanuló évenként 102 frt, úti költségre 36 frt.

Bernben négy magyar tanulónak évenként 144 frt. Megérkezés-kor 94 frt., elutazásra 30 frt.

Genfben két magyar tanulónak havonként 15 frt. Megérkezés-kor egész öltözet, elutazásra 5 arany.

Baselben két magyar tanulónak szabad koszt, szállás az Erasmus-féle Collegiumban.

Heidelbergben egy magyar tanulónak teljes ellátás a „Collegium sapientiae”ben.

Herbornban minden ott lévő magyar tanuló 50 tallért kapott. Brémában minden magyar tanulónak ingyen koszt, szállás.

Odermelletti Frankfurtban 40 magyar tanuló nyert szabad ellátást.

Halleban két magyar tanulónak szabad ellátás.

Hanauban ugyanaz.

Berlinben két magyar tanulónak szabad ellátás a Joachim-Collegiumban.

(Megjegyzendő, hogy a „magyarországi“ alapítványokból többnyire az erdélyiek sem zárattak ki.)

3. Magyarországi és erdélyi reform. tanulók számára különbség nélkül.

Utrechtben a hollandi rendek által tett alapból 600 holl. frt. a két első tanulónak; a többinek a tőke többi kamatja egyenlő részletekben.

Franeckerában 10 erdélyi, 10 magyar tanulónak koszt vagy 8 garas naponként. (Frieslandi alapítv.)

Gröningában néhány tanulóra szabad asztal.

Hardervickben 120 frt. osztatott ki.

Baselben két magyar tanulónak szabad ellátás.

4. Csak erdélyi reform. tanulóknak:

Leydában két kolozsvári s két n.-enyedi theol. candidatus számára mindennemű ellátás; ujévi ajándék, s három évi ott létele után

Általában el lehet mondani, hogy ő soha egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hol a közügynek valamiben használhatott s hasonlíthatatlan, magas röptü szellemének lehetett köszönni, hogy a lelkesedést másokban is felkölteni tudván, lépései mindig sikerre vezettek.

Tanársága ideje alatt, mint látni fogjuk, a főtanoda erős kísértéseknek, megsemmisítő csapásoknak vala kitéve.

207 hol. frt. útiköltség. (Frieslandi alap 1715-ben Teleki Ádám közbenjárására; 1734-ben a kolozsváriaknak is megnyitva.)

Göttingában két kolozsvári tanulónak szabad asztal.

Odera melletti Frankfurtban két enyedi tanulónak évenként 120 frt; egy kolozsvári és egy vásárhelyinek szabad koszt, gróf Kemény József szerint 1696-ban alapítva; de ez aligha nem egy a Párizz-Pápai által eszközölttel, melynek alapítványi oklevele 1719 február 22-én kel.

Zürichben egy erdélyi tanulónak 104 forint és 36 forint úti-költség.

Genfben egy enyedi tanuló részére egész öltözetet kívül, 180 frt. évenként; 30 frt. a visszaútra.

Bernben az erdélyi három ref. főiskola (Enyed, Kolozsvár, Vásárhely) akármelyikének egy tanulója részére megérkezéskor 90 frt; évenként 144 és elmenetkor 60 frt.

5. Az erdélyi luther. (szász) tanulók számára:

Tübingában a Hiller-féle alapítvány (2000 frt.) kamatai négy tanuló között elosztva.

Göttingában szabad asztal. Greifswaldban a Szirmai-féle alapítvány. Haller, Jéna és Heidelbergben a fennemlített alapítványokban részesülnek. Wittenbergben minden erdélyi szász tanuló felvesznek a Convictusba hetenkint 6 garasért. Memmingenben egy szebeni theol. számára 120 frt. (Dobosi alapítvány.)

Ezen alapítványok legtöbbször az unitariusok sincsenek kizárva.

Gróf Kemény József nem említi, de mi úgy tudjuk, hogy unitariusok számára ángol földön van, vagy legalább volt legtöbb alapítvány.

Ez alapítványokról azonban megjegyzendő, hogy nagyobb részök az igénybe nem vétel, vagy más körülmény miatt, elévült. P. Sz. K.

De P.-Pápai sohasem hagyta el helyét. Vigasztaló, mentő angyalul jelen meg a veszélyek idején s ha a fergeteg elvonult, nála termett meg az első gondolat a sebek orvoslására s a romok felépítésére.

Megérte a tanoda csaknem teljes elpusztítását 1704-ben; de a vész után, mint egykor IV. Béla királyunk tért meg s szelleme és akarata nyomán a romok újra kiemelkednek; a tanoda megnépesül s a visszatérők ajkain hálaének zendül a legfőbb Gondviselőhöz.

V. Az 1682-ki enyedi közgyűlés.

Láttuk, hogy ez ideig a tanoda-tígyeket, együtt az egyháziakkal, a fejedelem személyes vagy helyettesített elnöklete mellett, annak tanácsa s az általános egyházi gyűlés (Generalis synodus) igazítja.

Déézsiek peréből leginkább kitűnik, hogy ezen fejedelmi tanács, szemben az egyházi gyűléssel, mintegy fellebbezési testületül kívánja magát tekintetni s azok megállapodásával szemben is végérvényesen határoz.

A tanodáknak szintén meg voltak gondnokaik; de ezek hatásköre szemben a synodussal s a fejedelmi tanácscsal nem volt körülírva.

Még az egyházi és tanodák alapját képező földbirtokok és tőkék is együttesen kezeltettek, nagy hátrányára talán mindkét résznek; miután kellő ellenőrség nem lévén, láttuk Csulai kezén, hogy porlott el a közös 74,000 forint s a szekértehernyi ezüst-arany némü.

Az 1682-ki enyedi gyűlés, melyben egyháziak és világiak nagy számmal vettek részt, több tekintetben szervező gyűléstül tekinthető, s szabványai mind az egyház, mind pedig a tanodákra nézve új korszaknak vetik meg alapját.

Ezen gyűlésnek alig van egyetlen határozata, mely általában az erdélyi tantügyet s névszerint tanodánkat is ne érdekelje.

Az első pont a sárospataki iskolát illeti, mely Tököli Imre felkelése által, visszaadatván korábbi birtokosainak, hogy újra előbbi czéljára berendeztessék, a fehérvári iskolából Sallay senior s még egy idősb deáktársa Patakra kibocsáttattak.

A második pont ugyanezen alkalomból s a szöveg szavai szerint „a nemes Országnek ehhez járult Articulus Consensusa is accedálván“, az enyedi főtanodának visszahelyezését Fehérvárra elhatározza; de oly formán hogy addig „mig az említett pataki titulussal élő deákok redeálnának, maradjon Enyeden“.

Ezen áttétel nem következett be, minek egyik oka a haza egén mindinkább tornyosuló fellegek, másik a pataki iskolának 1687-ben újból elfoglalása s a tanuló seregnek kiűzése lehetett.

A harmadik pont: „Hogy mind a fehérvári, enyedi, mind pedig a kolozsvári Collegiumok a secularis és ecclesiasticus statusokból álló Curatorok ő kegyelmek inspectiója alá illendő dependentiával s becsülettétellel bocsáttassanak és a Curatorok ő kegyelmek is, kegyes keresztyén indulattal azok iránt kívántató tiszteket cselekedjék végeztük.“

A fényes álmak, melyek Apafit magyar királysággal s Teleki Mihályt nádorsággal biztatták, ez év nyarán eltűntek, a porta csalfa eljárása által, mely Tökölit emelte fel. A török elhatározó csapásra készült; más évben Bécs alá menendő. Ily körülmények között nemesebben érző főuraink és egyházi férfaink, hazafias előérzetökben, mely — fájdalom — nagyon is beteljesedett, mindenek előtt az egyház és nevelés szent ügyeit akarták biztos kezekben látni.

A negyedik pont az egyház és tanodák javait illetőleg szintoly nevezetes: „Hogy az ecclesiák és Collegiumok számára lött legatumok, azonokrol lött testamentaria dispositiok szerint dividaltassanak, hazánk közönséges törvénye is azt kívánván concludáltak.“ E végre a Curatorok: Bethlen Miklós, Macskási Boldizsár, Keresztesi Sámuel és Pekry Lőrincz mellé még öt egyházi ferfiút is rendeltek s ugy az osztályt, mint a javak és tőkék rendbeszedését kezelő tisztviselők választását ezekre bizták.

Az osztály (Herepei K. és Benkó kézirata szerint, csak 1716-ban) csakugyan bekövetkezett s annak folytán az enyedi főtanoda 22,000 forint tőkéhez jutott. Az egyszer alászállott közvagyon újból felemelésében nagy érdeme volt Tofeus Mihály püspöknek, ki a Gilányi Gergely - féle végrendelet értelmében ezen pénztárra hagyott jószágot az utódok kezéből, kik pedig rokonságban voltak a fejedelmi házzal, egy az udvar előtt tartott hatalmas beszéde által mindenkit sirásra fakasztván, kicsikarta.

Az utolsó (13-ik) pont a tanuló ifjak külső viseletére s öltözködésére is kiterjeszti figyelmét.

„A megirt fehérvári, enyedi és kolozsvári collegiumokbeli deákok köntöse, üstöke (hajviselete) és egyéb magokviselése iránt, a Curatorok ő kegyelmek tegyenek illő dispositiok és hogy az togát is felvegyék, végeztük. Magunk arról irott Regestum szerint igérvén s az iránt mind személy szerint mind pedig a Collegium proventusából succursusunkat, semel pro semper, hogy annyival is inkább refrenáltassanak és minden jóra inducáltassanak az ifjak; a mely ifjak penig azután azon collegiumokba jőnek, azok szerezzenek togát magoknak; a

mostan adandó togát peniglen kiki a Collegiumokból ki-menvén, hagyja a professorok provisioja alatt.“*)

És innen kezdődik deákjaink tóga-viselése (egy hosszú, sötét, elől gomboló öltöny, hasonló az alsóbb kath. lelkészi karéhoz), valamint a „togatusok“ (beöltözött deákok) és „publikusok“ vagy kinnlakók (a tanodának csak némely szabályai által kötelezettek) közötti megkülönböztetés.

VI. Tanodai belélet.

Magyar protestans tanodái beléletünknek két oly sajátsága van, mely ellen sokat beszélhetnek a gáncsolni szeretők: de melyet mi hajlandók vagyunk nemzeti kifejlődésünk alapjainak s nevelésünk fényoldalának tekinteni.

Ezek egyike: hogy tanintézeteinkben a növendékek együtt lakván, lehetséges volt azokban egy autonom s ha szabad kisebb tárgyaknál nagyobb szavakkal élni, alkotmányos kis államcskát képezni, hol ifjaink első gyermekségök óta többnyire kebelökből vett tisztviselőik alatt, megállapított human törvények szerint igazgatatván, a magyar alkotmányos életnek és közügyekben való részvételnek, mintegy gyakorlati előtanulmányát nyerték.

Figyelmes vizsgáló könnyen megtalálja a különbséget ezen szabadabb szellemü s mint egy önkormányzatu kollegiumok és a szerzetes rendek konvictusai és seminariumai között, melyek egy külvilágtól teljesen elzárt

*) A főiskola „Történeti levéltárában“ I. k. 38. szám alatt lévő eredeti okmányból.

és absolut szellemben vezetett testületet képeztek és képeznek; mig kollegiumainkra nézve a kül-társadalom fokozatos befolyást gyakorol s önkormányzata a nemzet alkotmányos szellemének emelkedése szerint válik szabadabbá.

Távol legyen tőlem, hogy ezen kollegialis rendszernek árnyoldalait elakarjam vitatni.

Nem tagadom, hogy ifjaink nagy társadalmi miveltségre, világba való jártasságra nehezen tehetnek szert — bár ezeket a szünidőkre és legatiókba menetel czélszerűen vezetett önképző körök, színjátékok, olvasdák stb. ellen-súlyozhatnák; még kevésbé vitatom azon egészségi szempontból sem menthető túlnépességet, mely tanodáink anyagi szegénységének, — azt a csínhiányt, mely némileg akaratszegénységünknek bizonyítványa. De hogy ez árnyoldalak végetlenül kevesebbet nyomnak szemben az előnyökkel s ezeknek is ha nem teljes elenyésztetése, de legalább lehető kicsinyre szállítása tőlünk függ, azt merem állítani.

Másik nevezetes előnye felsőbb tanintézeteinknek a tanítva-tanulás. Érthetőbben kifejezve: azon magánytanítói rendszer, mely szerint tanodáink alsóbb osztályu növendékei a felsőbb osztályuak szellemi segélyében, magány-oktatásában részesülnek. Itt sem akarom elvitatni a kisebb hátrányokat, de állítom, hogy helyesen alkalmazva ez, a Bell-Lancaster-féle elvnek egyik leghelyesebb alkalmazása s mig felsőbb ifjainkat némely anyagi segélyben részesíti, a tanítás által, mind azon tanokon és pedig a legnagyobb erkölcsi kényszerrel átvezeti, melyeket talán mint tanuló, nem elég teljességben fogott fel, vagy kevesebb szorgalommal sajátított el. Természetes, hogy ez erélyes ellenőrséget feltételez; de tanodáink ezt illetőleg tanvezető-tanárról

is gondoskodtak. Hat éven át gyakorolják ifjaink a nevelés és tanítás ezen nemét, folyvást tanítás alatt lévén önmagok is, míg legjelesbjeik elérik azon időt, midőn osztályok vezérletével is megbizatnak. És itt, jelenlegi tapasztalatunk szerént is az ifju tűz és akaraterő kivált a tanári karok erélye és ha kell tanereje által gyámoltva, gyakran több eredményt tudnak felmutatni, mint talán évtizedeken át gyakorlott, de igen gyakran épen e miatt elkedvetlenedett, vagy csökönösödött tanítók.

Tanodánk, valamint annak társai is maig csaknem változatlanul megőrzött belszerkezetöket ezen korszak alatt nyerték: azért helyén valónak látjuk arról itt tüzetesebben szólni.

* * *

A legfelsőbb felügyelet jogát iskoláinknál az alapító fejedelmek önmagoknak tarták fenn. Mennyire közvetlen volt ez kezdetben, bizonyítják Bethlen Gábor és Apaffi főlebb idézett leveleik, melyekből látható, hogy még a tanárok kijelölését, vagy áttételét is gyakorolták.

De a radnóthi gyűlésen ezen jogra nézve már visszahatást látunk. Itt már az egyházi gyűlés meggondolván azt, hogy később más vallásu fejedelem is lehet, Apafit csak mint első pátronust s nem mint fejedelmet ismeri elnökül.

A fejedelem főfelügyeleti jogait fejedelmi tanácsa befolyásával gyakorolta, mely hovatovább inkább lön közvetitve. Ezen közvetítésre első lépes volt a fejedelem és fejedelmi tanács hozzájárultával választott főgondnokok beállítása. Ily főgondnokul működni először Bethlen Jánost látjuk; de az 1682-iki enyedi gyűlés már algondnokokról is intézkedik.

A fejedelmi tanács és a papság színéből alakult később a nemzeti fejedelmi kor megszűntével az egyházi fő-tanács (Consistorium), mely többféle változatban és legtöbbször a mostaninál szabadabb és képviseleti alakban vezeti az egyházi és tanodai ügyek felügyeletét egészen korunkig.

Az egyházi fő-tanács joga tanodáinkat illetőleg az Approbatában akként van körülírva, hogy az a tanárok választásán és letételén kívül csak is azon ellenőrségben állott, melyet a tanodák vagyonának gondviselése igényelt; ez természetes is volt miután „in methodo docendi, in dispositione classium“ s a tanítók és tanulók minden ügyében, ősi joga szerint, a tanári kar intézkedett.

Az iskolák külső, gazdasági, peres ügyeit a fő- és algondnokokból és rendes tanárokból álló iskolai előljáróság vezette és vezeti ma is.

Ekként jött le a külhatósági lépcső le a tanárokig; ezentul pedig a tanodai belélet vezetése következik, melynek élén a tanári kar s mint ennek két vagy több évenként változó személyese az igazgató tanár (rector professor) áll; a tanügy közvetlen vezetésével a tanvezető (paedagogiarcha) lévén megbizva.

Lássuk, miként van az igazgató tanár tetteköre az előttünk lévő korszakban körülírva *).

Hivatala 1. septemberben kezdődik s tart egy, két vagy a körülmények szerint több évig. Lemondását nyilvános helyen tartott beszédben teszi, következőjét megnevezvén; ez újra beszéddel felel. Ezután társai és a tanulók által hazakisértetvén, lakában üdvözöltetik. Másnap a tanoda törvényeit felolvastatja s azokat a tanulók

*) Az eredeti latin kéziratból, mely a főtanoda „Történelmi levéltára“ I. kötetének 49-ik száma alatt van.

szívére kötvén, megtartások felett szorgosan őrködik. A tanoda törvényszékén elnököl s annak végzéseit, ha kell, közzé teszi.

A tanoda ügyeiben levelezést folytat, tanártársai s fontosabb dolgokban az előljáróság hírével.

E végett a tanoda nagypecsétje nála áll. Az iskola-mestereket, leánytanítókat s nevelőket a főúri házakhoz ő jelöli ki, tanár-társai beegyeztével. A tanoda gyűjteményei, belbutorzata épen tartására felügyel, a kárt megtéríteti. A tanulók osztályait társainál gyakrabban megtekinti; a közszavallatokon jelen van. Az úgynevezett promotiókat személyesen eszközli. A tanodának házánál lévő pénztárát szorgalmatosan őrzí, abba bevesz és kiad a pénztárnok keze alá s mint proximus Curator (legközelebbi gondnok) gondoskodik hogy a pénztárra építkezések s mesteremberek által kár ne háromoljon. Az építkezéseket figyelemmel kíséri; a városiak és tanulók közötti pereket elintézi, mindkét félnek igazságot adván és keresvén. A pénzek kölcsönadására felügyel, nehogy azok elveszésnek vagy csak károsodásnak is legyenek kitéve. A tanoda másnemű irományaira is ő ügyel, annak gyűjteménye, valamelyik gondnok pecsété alatt nála lévén. A rendkívüli adományokat elfogadja s tanártársai beleegyeztével vagy szűkölködő tanulóknak osztja ki, vagy a tanoda pénztárába helyezi, erről a tanári karnak és Előljáróságnak jelentést tévén.

A többi tanárok kötelesség és jogköre ekként van körülírva:

Az igazgatón kívül, mely hivatalt felváltva viselnek a tanárok, szolgálati idő szerint következnek (juxta senium). Első kötelmök az egyetértés, „Unum cor, una, eademque sit voluntas“, mint a szöveg mondja. Szótöbbséggel döntenek s ha nem tudnak valamely kérdésben

megegyezni, ügyöket az Előljáróság elé terjesztik. Tanítványaitak túl ne terheljék s egyes tantárgyaikat két éven túl ne nyujtsák. A főurak gyermekeire, a kiből egykor a haza oszlopai lesznek, szorgalmasan felügyeljenek s ügyeltessenek, nehogy elnéző eljárás mellett elkanászodjanak, vagy túl kemény modor miatt visszariadjanak a tanulmányoktól. A nyelvészet (philologia) tanára ügyel a könyvtárra s annak czélszerű növelésére, minden helyes eszközt alkalmazásba vesz. A tanulók osztályaira s az abban gyakorolt tanmodorra, helyes latinságra és énektanításra felügyelnek. Az osztálytanítókat nem következési sorban, hanem tehetség szerint választják; azokat a kemény bánástól tiltják, s a mi javítást tehetnek, közakarattal végrehajtják.

Az ifjuság élén a Senior és Contrascriba állanak. Az első az ifjuság képviselőjéül tünik fel a tanoda ügyeiben s egyszersmind azok erkölcsi viseletének főfelügyelője; a második, kit régen aligazgatónak (subrector) is neveztek, az igazgató képviselője a tanoda falai között. Azon korszakban, melyről beszélünk, e két „officialista“ nevet viselő hivatalra, sem esküdt diákságra (juratus) nem léphetett valaki, ha fejedelmi kegyleten nem volt (principistae, alumni principis). Valamint beöltözött deák sem lehetett, míg magát a törvények szigoru megtartására beírás által nem kötelezte. Beírási könyvünk megvan az Enyedre költözés óta; de az első öt levél ki lévén szakadva, csak a 6-ikon kezdődik (11-ik lap), melyen az első név Georgius Bistriciensis, a második Stephanus Solymosy. E beírási könyv igen becsessé vált az által, hogy gondos kezek minden ifju után beírták, később ki mivé lett? Így mindjárt a 14-ik lapon: „Stephanus Kolozsvári. In academiam; nunc professor enyedensis.“ Egy későbbi kéz az eredeti s később

kiszakadt névsor elejét is leírta; e szerint az első deák Enyeden: Johannes Köpeczi Senior Collegii 1664; második Stephanus Vásárhelyi, talán épen a tanár fia.

A juratusok egyszersmind osztálytanítók, (classis praeceptorok) senior és contra képezték az iskolai ítélő széket (sedria, publica), az igazgató tanár elnöksége alatt. Ezen törvényszék ítélte a felsőbb tanulók fegyelmi ügyeiben s egyszersmind ellenőrizte mind belső, mind külső viseletöket.

Az alumnusok, vagy principisták mintegy aristokrátiáját képezték a kis államnak, mely a fejedelmi alapból nevezetes segínyt nyervén, ezzel egyszersmind nagyobb kötelezettségnek volt alávetve. Minden fejedelmi kegyletes (principista) egyszersmind lelkész jelöltként (theologiae candidatus) tekintetett s mind tanulmányt, mind erkölcsöt illetőleg, ki kellett tűnnie. Ha valamelyik később világi pályára lépett, köteles vala adott reversálásánál fogva, az élvezett jótéteményeket megtéríteni.

E korszakban mind az officialisok, mind a juratusok, tanári candidatióra, az ifjuság által választás útján töltettek be.

Viseletet illetőleg meg kell jegyeznünk, hogy már ez időben formaruha volt; mely az enyedi 1682-ki gyűlésen tógává változott át. Azon szabályzat, melyből adataimat veszem, az officialisok és juratusok viseletét így írja le: „incedant tunica talari violacei coloris ac clamide simili; et quidem jurati in tunica nodulis e serico confectis, officiales vero fibulis argenteis distincti, pileis insuper utantur in dictis locis Marte obducto“. Az udvarhelyi 1714-ki szabályok e tárgyról így szólnak: „A deák hosszú üstököt ne viseljen korona módra; a hosszú kucsmát letegyék; mostan usuultatott kurta dolmányt ne csinaltassanak, hanem deákhöz illendő habitusban járjanak,

szines zsinorozás, gombozás ne usurpáltassék: a mentét fél vállra ne viseljék és alatta baltát ne hordozzanak.“

És lejjebb: „A scholában fegyvert ne tartsanak ha pedig találtatik, hogy tartana valaki, elrontassék, vagy eladassék és az árából scholai fegyver szerveztessék.“

Ez arra mutatna, hogy szükség esetére tanodáinknak fegyvertáruk is volt.

A később divatba jött tóga előbb rókaprémes, később a nélküli, földig érő és a nyaknál csak egy néhány gombra kivágott hosszú és bő ruha volt, melynek egy példánya még meg van az udvarhelyi iskolában.

A principisták összes száma e korban harmincz volt a tiz tisztviselővel (senior, contra, juratusok). A többieket gregariusoknak hívták. Mindezek e korszak elején még dézma-bort kaptak fizetésül; de a korszak vége felé nyomós okoknál fogva (ob praegnantis rationes) ezt megszüntette az előjáróság s a helyett az officiálisok évenként 40 — a juratusok 30 s a gregáriusok (a többi alumnusok) 25 frtot kaptak, melyhez a naponkénti pár czipó járult.

Ezek azonban nem húzták egészen ingyen a fizetést, hanem a tanoda külgazdaságában, mint aratás, borméretés, dézmálás, öröltetés, szüret stb. a legmunkásabban és szivesebben részt vettek.

A rendes (togatus, beöltözött) s többnyire lelkeszi pályára készülő diákokon kívül, voltak még a publicusok, künnlakó, vagy legalább szolgálatokra és a külvi-seletet szabályozó rendeletek által nem kötelezett úrfiak, kik azonban nem is élhettek a tanodának anyagi jótémenyeivel.¹

Deákságra még fel nem ment nagyobb tanulók, ha segélytelenek voltak, mint neutralisták napi kenyeret nyertek, de egyszersmind több rendbeli szolgálatra (cursorság, éjőrség, s más szolgálatokra) köteleztettek; a leg-

kisebbség gratista néven jönnek elő s egy-egy cipót kapnak naponként; ezek a tanoda tisztogatásában munkások.

A bennlakó deákságból teltek ki még a következő sorban viselt tisztségek: az ökonomusok (ma apparitorok), kik a tanórákat jelentik, templomozáskor, lefekvéskor stb. jelen nem lévőket följegyzik stb. s a deák őr (vigil), ki éjjel a kapu őrségét vezeti; a bejövőket feljegyzik s a közcsendre ügyel; a szolgák praesese, ki a szolgálgyermek által végrehajtott munkálatokat vezeti.

Vége a neutralistákból telik ki a két cursor. Sorozati szolgálat, kik hajdan fonott korbáccsal őrzék a tanoda kapuját s a kontra fegyelmi büntetéseinek végrehajtói, a tanárok küldönczei stb. voltak s az éjjelőrök (szolga-vigilek), kik az éjjeli csend és tisztaságra ügyeltek fel.

Ilyen volt azon kis állam szervezete, mely ezelőtt két száz évvel beállítva, lényegben alig változott valamit.

E szervezetből könnyen belátható, mennyire volt az alkalmas arra, hogy az alkotmányos kormányformának alapot adjon s az autonom törvények és önválasztotta tisztviselők iránt való tiszteletet kifejtse.

Minő tudományokat tanítottak a felsőbb osztályoknak, azt a tanárok alkalmazásából láttuk. Mig csak két tanár volt, egyik a bölcsészeti, másik a theologiai tudományokat adta elő; a harmadik tanár alkalmazása mintegy postulatuma volt az újabb theologiai igényeknek, mely ó-nyelvészeti műveltséget követelt, az exegetica theologia taníthatására.

A gymnasiumot illetőleg e korszak vége felé nevezetes változtatás történt; talán épen Pápai-Páriz indítványára. Tudniillik a két alsó osztály (Declinisták és Conjugisták) egy osztálylyá vonatott össze s hatodik osztályul a logicai állított fel, hol a logica s annak

részein kívül, a magasabb latin és görög nyelv, történelem és földirat taníttassék „ne praesertim nobiles juvenes excusso jugo classico, hactenus in Rhetorica statim desinente, putent se ab omni disciplina liberos esse factos, jamque omnem exhaurisse sapientiam“.

Ugyanekkor a szónoklati osztály (rhetorica) korábbivá tétetett a költészetinél (poetica), úgy hogy a hat osztály ekként alakult: logica, poetica, rhetorica, syntactica, etymologica és az egyesített declinisták és conjugisták osztálya (classis conjugistarum).

Most már csak a 4 alsóbb osztályt akarnák végzett diákok által vezetetni; a két felsőre jobbnak itélik, különösen a német nyelv és geographia céljából, vagy haza érkező akadémitákat, vagy német nyelvmestereket hozatni.

A zene és orgona tanítás, „pro cantu exactione“, szintén behozatik s az organista köteles az urfiakat bérért, a szegényebbeket ingyen tanítani.

A tanítók bérét illetőleg határozatba jó, hogy az eddigi egy hordó bor, mivel „ipsis praeceptoribus oneri magis, quam lucro inservit, aut potationibus occasionem praebet,“ töröltessék el s a helyett 20 frt. készpénzt kapjanak. És így a két alsó osztály tanítói 50—50, a két középső 60—60 forintot s végre a két felső (poesis, logica) osztály tanítóinak fizetése, ha kivált idegeneket hoznak reá, 80 frtra is felmehet.

A közvizsgákat illetőleg az volt szokásban, hogy a gymnasium évenként kétszer, a diákok csak egyszer vizsgáltattak meg. A nyári vizsgák ideje ekkor tétetett át július első hetére, különösen a törvényszünet céljából, hogy a Curatorok jelen lehessenek; a téli pedig Pálfordulása tájára, január 3-ik hetére. A színjátékokat illetőleg az új szervezet oly szabadelvűen nyilatkozik, hogy

csodálkoznunk kell azon lassanként kifejtett ellenszenvben, mely a tanuló ifjakat később, sőt korunkban is, a színházaknak még látogatásától is eltiltá.

A szöveg így szól: „Actus comici, dummodo absque lascivis gesticulationibus protervia, insolentia et absque illusionibus (!) fiant, iique ad comparandam audaciam, promptitudinem, imo ad progressum eruditionis ex antiquis historiis dictis factisque moralibus erudite componantur, examinis posterioris termino produci poterunt.“

A fűvészeti kirándulásokat szintén nem tiltják, sőt javallják.

A szini öltözetek vételét s állandó színpad felállítását az előljáróság boldogabb időkre, „ad feliciora tempora“, halasztja.

De a kórházról, vendégfogadóról, mely még akkor a városon nem létezett („dummodo hospes aliquis aptus et coquina callens inveniatur“); a Kolozsvártt lévő nyomda áthozataláról*) s csillagvizsgáló toronyról, ha az Isten belső és külső békét ad, az intézkedést megtenni jónak látják.

Az úgynevezett privatáknak is nyoma van még e korszak elején, melyeket minél gyakrabban kellett a paedagogiarchának látogatni.

A tanárok fizetése e korszak vége felé készpénzben 250 ft. évenként; a rektoré 50 firttal több. Ehez járultak a gabona, bor, fa stb. pótlékok, melyek a tanár helyzetét tűrhetővé tették.

A tanulók is elég segélyben részesültek az akkori szűkebb és kevesebb igényü körülmények szerint.

E szerkezet mellett, mely már e korszakból tanodáinknak igen mozgalmas, eleven, de egyszersmind kellően

*) Ezt Tótfalusi Kis Miklós hagyományozta a főiskolának.

fegyelmezett képét tárja elénk a nagy-enyedi főtanoda, mint legszélesebb alakra fektetett s legidősb mintaiskola, mind szellemileg, mind anyagilag gyorsan haladott elé.

A tanoda jövedelméből mind több-több telket szereztek meg a Miriszló (ma „kollégium“) utczában s részint az ezeken lévő házak alapjaira, sőt néha a falakat is felhasználva, azon hosszas négyszögű épületet emelték, mely a 48—49-ki idők előtt „ó-kollegium“ nevet viselt. Az építés megkezdési és befejezési évét adatok hiányában nem határozhatjuk meg; de az építés-modor, a köznyelven forgó monda, mely az építkezésnél még a fejedelmi fogatot is szerepelteti; s végre azon körülmény, hogy az 1704-ki romlásnál a tanoda udvaráról mint tágas menhelyről van szó; építése korát Apaffi uralkodásának végső éveire helyezik.

Ez épület, melyből már csak egyetlen esetleg megmaradt termünk s pár omlatag szobánk van meg, törpe egy emeletes épület vala, oszlopos, boltozatos folyosókkal és annyi szobával, hogy 3—400 tanuló ifjat befogadhatott.

Délkeleti szegletén diszes aranyos Bethlen czimmerrel ékitett kapuja volt; mely fölött az ellenőr (contra) lakása. A szobáknak többnyire egyetemmel bíró vagy történelmileg nevezetes város neveik voltak, mint Franekéra, Oxonium, Ultrajectum stb.

E nyűsgő méhkas, melynek cursoroktól őrzött kapuján a violaszínű talárokba s magas süvegekbe öltözött idősb deákok méltóságosan lépdelnek ki; míg az apróbb tanulók egész csapatonként omlanak ki a székely országból érkező „laetum nuncium“ (ételnémüt szállító szekér) elé, a máitól némileg elütő képet mutat ugyan; de nem oly távol áll, hogy a jelen ismerője a multat ne képzelhesse.

A tanoda épületén kívül, fennállt még az eredeti kisebb iskola a Váradi-féle telken; az egyházkerítésben egy tanári lak; végre a gabnatárnak és számtartói lakásnak használt Bethlen-féle épület.

Egy vagy két tanár lakott-e a régebbi iskolai épületben, nem tudhatni; de már akkor három tanári laknak kellett lenni. Harmadik lakás közvetlen az ó-kollegium mellett lehetett.

Igy fölépülvén és megállapodván szellemileg és anyagilag a tanoda, úgy látszik képes vala az ország szükségleteinek megfelelni; sőt lehet mondani, addig nem ismert virágzásnak volt indulandó, midőn egy megsemmisítő, országos csapás életfolyamát csaknem végképen megakasztá.

VII. A tanoda kül-története.

Alig van tudományos intézet hazánkban, mely nemzetünk jó és balsorsát hivebben és — fájdalom — érzékenyebben osztotta volna, mint a nagy enyedi fő-tanoda.

Minden nagyobb esemény, mely Erdélyre nézve korpontul (aera) szolgált, e közintézetünk sorsában is nevezetes változást idézett elő; a nagy csapások erejét pedig, az ország míveltségének roppant kárára, mindig legsajnosabban érezte.

Azon néhány évtizedig tartó békét, melyet Apaffi trónjának megszilárdulása nyújtott, főtanodánk beléletének megszilárdulásán, jó hírének megalapításán könnyű felismernünk.

Az ország értelmisége örült a tehetséges, sőt néha nagyhirű, jeles képzettségű tanárok vezetése alatt felviruló intézet látásán; a haza első fiai: egy Bethlen János,

Bethlen Miklós, a mind észre, mind szivre jelesek, büszkeségöknek tarták, a tanoda ügye vezetését; legszentebb kötelességöknek előmozdítását s az anyagi és szellemi vezetés eredménye, mint láttuk, benn a tanoda gyarapodásán, kinn a kibocsátott ifjak jelességén felismerhetlen vala*).

A hány nemes gondolkozású hazafi, annyi gyámolítója volt a tanodának s a jótékonyság soha a későbbi korban azon fokot el nem érte, melyet e korszak vége felé mutatott.

Tehetősebb uraink ismerve a szentírás azon szavait, hogy kinek az Úr sokat adott, sokat is kíván attól s szintúgy azon örökigazságu nemzetgazdasági eszmét: hogy az országok gazdagsága az egyes polgárok szellemi és anyagi javainak mennyiségétől függ: siettek tanodáinkat s ezek között az enyedit is, mindazon liberalismussal, hogy jelesebb jobbágy fiaikat tanodákra bocsáták, mind pedig egyenes anyagi segítezővel gyámolítani.

Alig volt tehetősebb főúr, kinek tanodáinkban egy két kegyletese (alumnusa) ne lett volna; ki jóra való ifjakat akadémiákra ki ne küldött volna; még Teleki Mihály is, kit Cserei oly kapzsinak mutat be, mindig tartott egy pár ifjat külföldi akadémiákon s midőn ezek oskoláikból előkerültek, újra ők voltak az elsők, kik

*) A tanoda kebeléből ezen korszak alatt kikerült jelesek közül megemlítendőknek tartjuk: Pápai-Páriz Ferencz és Kolozsvári István, később enyedi tanárokat; Tóthfalusi K. Miklós a világhírű betüöntő nyomdász és tudóst; T. Vásárhelyi István udvarhelyszéki jeles tanárt; Erdődi István tanárt, Gyula Szigeti István jeles erd. ref. püspököt; Pápai-Páriz Imrét „a nagy“ Pápai derék fiát stb.

udvaraikhoz meghívták, vagy másuton igyekeztek állomást szerezni számokra.

Ebben a korszakban még nem lehet a tanodákat megkárosító gondnokokra találni, kik a tanoda pénztárát olcsó kölcsönpénztárnak tekintvén, saját magány haszunkra kibányászzák; a tőkék megfizetését utódaikra bizván. Ellenkezőleg, minden egyes teljes erejéből igyekezett a reábizott, szent nemzeti ügy felemelésén.

A kérlelhetlen, részrehajlatlan történelem áldva és halálával jegyzi fel a derék férfiak neveit; valamint könyörtelenül pálczát tör azok felett, kik az oltár tüzét kihagyták aludni, vagy a reájok bizott kincsesel gonoszul sáfárkodtak.

A város is, mely kezdetben rossz szemmel, előítélettel tekinté azon intézetet, melyben inkább látta az egykori földesúr megszemélyesítőjét, mint a műzsák templomát és papjait, — kezdett az eszmével kibékülni s midőn észrevette, hogy a műzsák temploma nem csak anyagi növekedésére foly be, de nevére is, addig nem létezett fényt vet: kezdett büszke lenni a tudománynak e keblében felütött csarnokára. A polgárok, kik tűzvészek alkalmával többször köszönheték vagyonuk megmentését a bátor ifjuságnak; egyénileg is több szeretettel kezdének ahhoz ragaszkodni, míg végre a nagy katasztrófa pillanatában, polgárság és ifjuság vére összefolyt a város védelmében.

* * *

A „moribunda Transylvania“ vonaglását, az erdélyi nemzeti fejedelemség megdőltét; az „evangelicus orthodoxus fejedelem“ hiányát oskolánk is rögtön megérezte.

Az 1691-ben december 4-én megerősített „leopoldi kötlevél“ (Leopoldinum diploma) első és második pontja az egyházak és tanodák eddigi jogait és javait Erdélyben úgy mint a kapcsolt részekben (s ezek között névleg Debreczenben is) biztosítja; sőt 1693 october 9-éről Haller János országos kincstárnoktól eredeti okmány van birtokunkban*), mely hivatkozván a leopoldi kötlevél második pontjára, a kamarai és bányai főhivatalnokoknak, bérlőknek szigoruan parancsolja: „ut . . . omnia illa beneficia, collationes et pensiones, cujusvis generis aut speciei, sive de pecunia, sive de frumento, vino, sale, vel id genus aliis, quae ad vitam necessaria sunt, existant; et que per collationes principum ex bonis et proventibus fiscalibus, sub defunctis Transylvaniae principibus annuatim, dictae reformatae religionis ecclesiis scholis, parochiis et professoribus, ac similibus dari solebant, absque ulteriori ad me recurso, acceptis tantum praefecti et salis vel tricesimarum Inspectoris ad suos inferiores comissionibus, annuatim dependant et persolvant fideliter“ — mondom ez intézkedés daczára 1679-ben april 27-én Bécsből Leopold császár, Bucellini és Wessenberg aláírással már kérdés van téve a főtanoda debreczeni dézmája iránt**).

És ez volt az első egyenes megtámadás iskolánk javai ellen, melyet később egész sora követett a jogtalan, erőszakos kifosztásoknak és apró boszantásoknak.

Ez okmány ugyan még csak felemlíti, hogy a Debreczen városa és főtanodánk közötti ügy a magyar Cancelláriához van áttéve, de az udvari kamara már ez

*) Történelmi levéltár 40-ik szám.

***) U. o. 41-ik szám.

év december 5-én átír az erdélyi Guberniumhoz*), hogy miután Debreczen a sanyaru idők miatt fizetni képtelennek vallja magát (!), a követelést függeszse fel.

E szerint a Kolonics-féle elszegényítési és üldözési rendszer, mely Magyarországon már egy pár évtized óta folytatá a szörnyti, nem egyszer véres munkát, főuraink óvatossága s hazafiui gondossága daczára, kezde Erdélybe is beharapózni.

De azok, kik oda kinn már egy pár évtized óta vetették a szelet, végre vihart arattak; és pedig oly vihart, mely ha mesterséggel épített épületek alapját nem is, de az épület fedeleit s az építkezők egy részét tovasodrá; s a későbbi tervfolytatókat legalább szelidebb eszközökre kényszeríté.

A „Recrudescent“ szavai villámként járták be az országot; az utolsó és kétségtelenül legnagyobb Rákóczi fejedelem (II. Ferencz) felüté zászlóját, melyre „Isten, haza és szabadság“ (Pro Deo, patria et libertate) valának írva; a nemzet, melyet az „eperjesi vértörvényszék“ nagyon is eleven érvekkel világosított fel arról, mi van tervezve lelkiismereti és politikai szabadsága ellen, mint „egy ember“ állott fel a kétségbeesett jogharczra s kevés idő alatt a legszigorubb ellenintézkedések daczára Erdélybe is átcsapott a láng.

Hogy szegény iskolánknak még ebből is a legfájdalmasabb résznek kellett jutni!

1662 óta, midőn a trón követelő Kemény János ellenére Kucsuk basa kardja I. Apaffi Mihályt ülteté Erdély földjére, nem tomboltak ellenségképen fellépő hadak patkói; a nemzeti fejedelemség megszűntével pedig

*) Történ. levéltár 41-ik számú okmány hátirata.

épen szenvedőlegesen nyugalom állott be, mely a 17-ik század végén mondhatni elszenderüléssé változott által.

Az új nemzedék elszokott a hadviseléstől; el nagyrészt, még a közügyekben való részvételtől is. Nem mutatkozván jövője valamely nagyobb, nemzeti szellemű mozgalomnak, kiki anyagi érdekei gyarapításának élt.

Maga a főrendi osztály grófi és bárói czimekben, vagy szűkkörű kormányhivatalokban kereste dicsvágya kielégítését; a politikai élet szünetelt; a közműveltség szunnyadozott; a társadalmi fel sem volt serkenve.

A gubernium lassanként még kezdetben nyert jogköréből is kiszorítatva, Isten és parancsnokló tábornokok kegyelméből éldegélt tovább; inkább parancsok végrehajtásával, mint sem saját nézetei, elvei valóításával foglalkozván.

Országgyűlés volt elég; de a közjogot illető ügyeket hasztalan keressük naplóiban, ha csak a megszüntetett verébfej-adóra, a felülről kiszabott adómennyiség kivetés-módjára, vagy a káromkodásra vonatkozókat nem sorozzuk ide.

Az 1700-ki országgyűlés az egyetlen, mely az ősi graváminalis politika terére mer lépni, Vass Györgyöt Bécsbe küldvén a nemzet sérelmei orvoslását eszközölni; ki hogy valami jót hozott volna, nem jegyzi fel a történet.

Ily szendergő állapotban találta Erdélyt az 1703-ban kitört Rákóczi Ferencz-féle forradalom. A „Recrudescenttal“ kezdődött felrázó irat Magyarországot, lehet mondani, helyőrség nélkül elkeseredett kedélyben és forradalomra hajló hangulatban találta.

Erdélyben mások voltak a körülmények.

Itt Rabutin (Graf von Bussy), egy ügyes és hajthatlan keménységű férfiú volt a vezénylő tábornok, ki 6000 válogatott német haddal rendelkezett s a forradalom elha-

rapozását valószínűleg megtudta volna gátolni, ha a bécsi haditanács rendeletei által nem zsidbasztatik.

Ez utóbbi azonban nem engedte meg, hogy egész sergével kimenjen Szathmárhoz, Rákóczi gyakorlatlan hadai szétszórására, s csak is annyit engedményezett, hogy Klöckesperg tábornokot hétszáz lovassal ideküldhesse, minek eredménye lön, hogy Szathmár és Klöckesperg Rákóczi kezébe jutottak.

Rabutin e miatt nem jött zavarba. Szebent minden esetlegre elkészíti; a guberniumot s főnemességet beparancsolja és Rákóczit általok lázítónak, felségsértőnek nyilváníttatja*). Dévát, Kolozsvárt, Bethlent, Szamosujvárt, Görgényt, Kővárt, Somlyót, szóval az ország minden védhelyét német és magyar helyőrséggel, élelemmel ellátja s megerősítetteti, kemény rendeletet küldvén a nemességre, hogy a ki életét és vagyonát szereti, németőrségű várba vonuljon, különben mindenét felprédáltatja.

A guberniummal is könnyen jár el. Miután az adót nem lehet s nem is tanácsos az országon felhajtani; a katonának mégis pénz kell, 100,000 forintot vet a főnemességre s az ezt nem javasló Apor Istvánnak megízeni, hogy mig Kolonicshez folyamodhatnék, fejét lábaihoz téteti, mire a gazdag úr úgy megijjed, hogy menten 10,000 ftot ir alá az önkénytelen kölcsönre**).

Szintoly röviden bánik el Erdélynek e korban egyik legjelesebb fiával Bethlen Miklóssal, kit az angol követséghez küldött indítványáért, (melyben oly fejedelmet javasol, ki osztrák herczegnőt tartson nejlül, de

*) 2-dik August 1704. A főtanoda tört. levélt. 46-ik számú eredeti okmánya szerint.

***) Cserey.

a töröknek évi adót fizessen) perbe fogat s fogva Bécsbe küld.

Igy állván a dolgok, nem csoda, hogy Rákóczi uralma eleinte csak addig terjedett, meddig fegyverei; hogy erdélyi vezéreit, egy Toroczka Istvánt, Mikes Mihályt, Pekri Lőrinczet, Teleki Mihályt (a „nagy“-nak nevezett fiát) csak hadi foglyokból teheti kurucz csapatvezérekké; hogy a székelység is csak akkor kezd mozogni, midőn Somlyó és Kővár már kurucz kézen voltak s Orosz Pál kurucz vezér szerencsés bonczhidai ütközete megtörtént.

Az enyedi polgárság, egy békés félszázad áldásaitól gazdagon s elszokva a zimankós idők kellemetlenségeitől, egyáltalában nem örvendett, midőn mártius elején hírül vette, hogy Toroczka István, az egykori aranyosszéki főkapitány, csak elébb Rabutin bonczhidai szerencsétlen hadvezére, mint már kurucz dandárvezető, Enyedhez közelit.

Hiven a Rabutinnak letett eskühöz, azonnal jelentést tettek a fehérvári és szászsebesi német őrségnek, hogy siessenek a szorongatott város segélyére, mert ez Toroczka 6000 emberének a 30—40 főnyi őrséggel megfelelni nem lesz képes.

Segély sehonnan nem érkezett s Toroczka serge az ellentállani nem bíró városba csakugyan bevonult, elfogván és Rákóczi hűségére esketvén Dicső-Sz.-Mártoni Balogh Zsigmondot, a Rabutin által ide rendelt labancz kapitányt is.

Három napig mulatott a kurucz-tábor Enyeden, nem nagy öröme a polgárságnak, miután a rendetlen csapatok requisitiohoz lévén szokva, ezt a „meghódított“ városban nagyon is szabadelvűen gyakorolták, az élelmi

szereken kívül, más becsesnek látszó portékára is kezét vetvén.

Maga Toroczkai pedig a vagyonosabb polgárságot kezdé II. Rákóczi Ferencz hűségére beesketni, az egyház és főiskola előljárósága kivételével, kiknek kihagyását, hogy jó akaratból tette-e vagy ellenséges czélzattól, akkor senkisémet tudta megmondani.

Még a kurucz hadnak Enyeden léte alatt pedig, mind a tanács, mind a kollegium titkon követeket küldött Szebenbe ott lévő patronusaihoz, kik által jelentik a történeteket s utasítást kérnek a teendőkre nézve. — A kuruczok valószínűleg értesültek e küldöttségről, de mint Pápai-Páriz Ferencz írja: „a Collegiumnak épen semmi tekintetben nem akartak alkalmatlanok lenni s ellenséges szándékokat azzal szemben még ekkor hallgatva nyeltek el“.

Negyed napra Toroczkai István odább mozdult, Fehérvár felé, melyben német őrség volt, állítólag épen oly czélből, hogy a gyengén erődített helyet megostromolja; de úgy látszik, vagy ostromszerek, vagy bátorság hiányában letett szándékáról; s miután Tövisen Apor István gazdag csúreit és kazlait, hogy a császáriaknak élelmül ne szolgáljanak, felégetteté: sergével átkelt a Maroson s annak balpartján felfelé vonult, a vidéket útjában kiélvén és beeskettvén.

Enyeden Toroczkai, Balko László nevű kolozsmegyei nemes embert hagyta mint biztosát, oly meghagyással, hogy a német őrségű várakba, szász városokba menekült nemesség vagyont írja össze s a városi és vidéki népet Rákóczi iránti hódolatra hajtsa.

A kurucz vezér eltávozta után, a szászsebesi, fehérvári őrség, talán hogy Rabutin előnyomulásának útát készítsenek, egyre járatták kémeik által Enyedet. Ezek

közül egyet, valami szász ács mestert, ki vigyázatlanul járt el küldetésében, Balkó László, Toroczkai biztosa elfogat s az ekkor már Maros-Bogátnál állomásozó táborba küld.

Toroczkai a kém orrát, némelyek szerint füleit is levágatva, utjára bocsátja.

Ezen, már a korszakhoz mérve nem is szokatlan tett indokát különbözőleg adják elő.

Pápai-Páriz Ferencz ez okot adja, hogy Toroczkai „az enyediekre már előbb megboszankodott, de nyilván nem mervén (?) nekik ártani“, a császári vezér által akarta az enyedieken boszuját tölteni, számítva ennek kémje megcsonkításáért való boszujára *).

Egymás, az előbbivel nagyon rokon, mondhatnám utándolgozás 1777-ből a szemtanu Pápai-Páriz mondatát oda bőviti, hogy Toroczkai, „az enyediekre magány okokért már korábban neheztelve, e kémet orrától és füleitől megfosztva, saját csapatához (a császáriakhoz) visszaküldi, hogy így az enyediakat a császáriak előtt gyűlölségbe ejtvén, azon roszat, melyet ő maga nem akart az enyedieken elkövetni, mások által hajtassa végre“ **).

*) Hic vero dictum fabrum exploratorem utcunque examinatum, inhonesto vulnere, naso truncari et ad suos redire jubet, pridem Enyediensibus infensus, cum aperte ipsis nocere non auderet, ipsos in invidiam apud militiam Caesaream adducere etc. cogitans, etc.

***) Stephanus Thoroczkay viso homine, ut erat Enyediensibus dudum infensus privatis de causis, jubet eum naribus et labiis mutilari, atque sic ad suos, nempe praesidarios Germanos redire, quo ita Enyedienses apud Caesaream militiam in invidiam adduceret, malumque illud quod ipse civibus enyediensibus inferre noluerat, per alios inferendum juberet.

Bármily élesen legyen itt a vád Toroczkai ellen kimondva; s állítsa bár a labancz Cserei ugyan ez eseménynél, hogy: „Toroczkai István sok ezer kuruczokkal ott volt közel Enyedhez s ki is küldöttek hozzája segítségért; csak azért, hogy a város reformátusokból állott a reformátusoknak gyönyörűséges Collegiumok ott volt, meg nem segéllé“: hajlandó vagyok Toroczkainak a kém irányában tett eljárását inkább némi könnyelműségnek, vagy katonai vadságnak, mint az enyediak elleni rosszakaratnak tulajdonítani. És pedig a következő okokból:

Toroczkai józanon nem számithatott arra, hogy Rabutin azért mert egy saját biztosa által elfogatott kémjével gonoszul bánt, a vétlen és védtelen Enyeden s a még ártatlanabb főiskolán töltse boszuját.

Toroczkai nehezen lehetett az enyediak ellen, kiknek vétsége nincs is kiemelve, nagyon boszus; még kevésbé pedig a kollegiumra, melynek előljáróságát — mint főlebb mondatott — esküre sem kötelezte, miből inkább lehet e tudományos intézet iránti pietást, mint ennek gyűlöletét kimagyarázni.

Az sem érthető, hogy egy 6000-nyi hadnak saját kézre működő tábornoka, miért ne tölthette vagy merte volna boszuját tölteni a védtelen, vagy meghódolt városon, midőn ez hatalmában volt.

De Erdélyben már ez időben, sőt mondhatnám, soha sem volt oly vallásos gyűlölség, hogy Cserei szerint az unitárius Toroczkai Enyedet a reformátusok tudományos intézete megsemmisítéseért adja zsákmányul. Annyival kevésbé pedig, mert Toroczkai mivel ember volt s mert az enyedi tanoda áldásait az unitáriusok csak úgy élvezheték s élvezték, mint a reformátusok.

Honnan tehát ez állítás?... Azt hiszem erre könnyebb lesz felelni.

Ismerjünk a Rákóczi-féle forradalom szerencsétlen ki-
menetelét; igen az ezután beköszöntött politikai viszonyokat.

A közvéleménynek az enyedi romlás végett valakit
áldozatul kelle hozni — úgy de — a császári generalist
nem volt szabad; — a várost, vagy kollegiumot józa-
nul nem lehetett.

Esett tehát e vád összes sulya a magát már nem
is védhető Toroczka Istvánra, kit Cserei mint ellen-
párti, Pápai, mint a kuruczok által meghurczolt, nem
nagyon kedvelhettek.

A szegény enyediekre nézve azonban mindegy volt,
ki volt, mi volt az ok: a keserű eredményt nekik kel-
lett elszenvedni.

Rabutin úgy látszik példát akart adni a császári-
aktól elpártolni akaró városoknak s e példára Enyed,
mint a mely magyar és reformált lakossága miatt a cs.
hadvezéreknek sohasem birta nagy rokonszenvét, legalkal-
masabbnak látszott.

Báró Tige, a szászsebesi katonai parancsnok (talán
ezredes), parancsot kap, hogy Enyeden a kém elfogásáért
a boszu művét hajtsa végre; a várost a föld színéről
törölje el.

Tige rendes hadai mellé, a zsákmány reményétől
ösztönzött szászokat, oláhokat és örményeket is felvévén *),
éj idején, hogy az enyediak a közelgő vészt annál ke-
vésbé gyanítsák, megindul, úgy hogy épen virág-vasár-
napja reggelén (mártius 13-án 1704) ér a város alá.

Mintegy reggeli 8 óra lehetett, midőn Tige ezredes
és rendetlen csapatai a városba betörvén, a kastélyt körül-
özoňlik.

*) Pápainál: „qui e saxonibus, valachis, armenis, aliisque crevit.“
Az „armenis“ talán csak szószaporítás.

A fenyegetések, sőt már is elkövetett rablás és vérengzés tudatja a néppel az iszonyu sorsot, melyet Rabutin reá mért.

Némelyek — ezek között Cserei — szerint az enyediak többször folyamodtak az Enyedhez közel táborozó Toroczkaihoz, sőt állítólag ez meg is ígérte volna azt, de ez állítást a szemtanu Pápainál nem látom, mi vagy arra mutat, hogy az enyediak ebben bizva, csakugyan harczhoz készülten várták Tige ezredest, mely utóbbi véleményt ámbár Pápai s utána mások mellőzik annak felemlítését, valószínűbbnek látom — a következő okokból:

Az isten-tisztelet ünnepnapon nem szokott nyolcz óraker kezdődni.

Toroczkai segélyre hívását többen említik: még oly hiteles történész is, mint Cserei, ki bár elveiben néha elfogult, az adatokra nézve hí szokott lenni.

Nem valószínű, hogy több ezernyiből álló tábor közeledése észrevétlenül maradjon oly időben, midőn kórborgó hadak miatt a város magát kiállított örök nélkül nem hagyhatá.

Mert Pápai állítása szerint is, a nép egy része s ezek között Enyedi István tanár is a város feletti szőlő-hegyekre — valószínűleg a kollegium felett közvetlenül emelkedő Órhegyre menekültek; mert a bekövetkezett csata folytán, többen harczolva, a városon kívül, különösen az Órhegy alján estek el.

Mert a kollegium becsesebb holmii pinczékbe voltak rejtve; — s végre mert Pápaikat a később bekövetkezett évek ösztönözhatték, hogy némi tartózkodásból a várost teljes tétlenség színében tüntesse fel.

Figyelmet érdemlő, és eddig senkinek fel nem tűnt körülmény, hogy tanodánk már említett béiratási (subscriptionalis) könyvében az 1702-ik év 3-ik aprilisében

subscribált „Martinus Csernatonii“ neve után ez áll: „Vagus, cujus negligentiae tribuenda nunquam satis deploranda, illa et civitatis et Collegii hostilibus armis facta ruina.“ Mely körülmény, miután itt a negligentia alkalmasint kiállított őrésre vonatkozik, szintén nézetem mellett szól. Méltán ide sorozható még a miriszlói „két fűzfáról“ való hagyomány, mely a monda szerint azon két gerundiumból (bot) került ki, melyekkel deákjaink a labanczokat megkergették.

Bármint történt legyen, annyi bizonyos, hogy báró Tige tábora a kastélyt körülözlé, s miután a várt segély sehonnan sem érkezett, a kastély gyöngye falai pedig kivált ágyuk ellen nem látszottak tarthatóknak: a kastélyba zárkozott polgárok előkelői jobbnak látták kérelemre venni a dolgot. Egy küldöttség indult ki Pápai Ferencz, Kolozsvári István tanárok, Csapai András, Bajesi András református — és a szász pap Kramer János vezérlete alatt báró Tige elé, kérvén ezt, hogy a vétlen városnak és népnek kegyelmezzen.

De az európai híri nyelvész Pápai ékesszónoklának sem sikerült a vezért megindítani. Az ezredes egyszerűen azt felelte, hogy neki nem áll hatalmában egyebet tenni, mint a mit Rabutin rendelt.

Erre csak annyit kértek, hogy legalább az egyház és kollegium épületeinek kedvezzenek: de a Tige által sem igen zabolázható rendetlen csapatok már mindent lángba borítottak volt, az egy kollegiumon kívül.

Tige sok kérésre annyit engedett, hogy a kastélybeliek vigyék át családjokat a kollegium udvarára, s itt mentek lesznek, ha csendesen maradnak. Mind e mellett a tűz ide is elharapózott s a kollegium is rommá lett. Az ide menekülteknek sem lehetett sokkal jobb sorsuk másoknál; legalább adataink, a palástolás daczára, melyet

a későbbi körülmények eléggé megfejtene, oda mutatnak, hogy ezek is kiraboltattak, bántalmaztattak, sőt nagyobbára meg is ölettek.

És ekkor fejlődhetett ki egyrésről a már úgy is mindent veszélyben látó férfiak és tanuló ifjak — másrésről valószínűen Tige hátramaradott rendetlen csapatai között a végkétségbeesés harcza, mely számosak életébe került.

Több, mint kétszáz volt csupán az esetek száma, nem számítva a tehetlen aggokat és gyermekeket, kik a várost teljesen felemészítő lángok áldozataivá lőnek.

Még a nagyobb egyház tornya és harangjai is tűz által emésztettek meg, mi mutatja, hogy az exequens sereg, melynek tulajdonképen csak egy órai rablás volt engedve, nem csak kényszerből, hanem kedvteléssel és szenvedélylyel járt el.

Úgy kell lenni, hogy a kegyetlenkedést maga Tige ezredes is megelégtette s ragadmánynyal megrakodott sergének csakhamar takarodót fuvatott; mert a minden irányba, de legkivált Toroczko felé menekült szerencsétlen nép csakhamar visszatérhetett, hogy sebesültjeit felszedhesse, halottait eltakarítsa és balsorsát megsirassa.

Az esetek közül kevésnek őrzi meg nevét a történet és hagyomány; csupán a harczban elesett tanulókról értesíti az utókort egy fali felirat s azon egyszerű emlék, melyet Alsó-Fehérmegye főbirája Püspöki Péter ezek emlékének az Órhegy alján oly feltétellel emelt, hogy őt is az esetek mellé temessék s a főtanodának e kápolnaszerű emlékre gondja legyen. Ma már csak helye van: az úgynevezett „Kápolnadomb“.

Ez esetek a következők:

Debreczeni István contra scriba s a rhetorica classis tanítója.

Szászhalmi György esküdt diák a poetica classis tanítója.

Szotyori Imre, Dobolyi Ferencz, Szotyori Gergely, Bányai Váradi János, Krizbai György, Zágoni András, Marosvásárhelyi Péter, Kaposi Rigó Sámuel, tógás diákok.

A polgárok közül: Szalacsi István gyógyszerész, Kézdivásárhelyi Péter kántor, Ferencz Péter egyházi.

Nehéz sebesültek voltak:

Magyari István, Ajtai András, Vajai György, Szemeriai György tógás diákok s Enyedi István tanár 12 éves fia.

Ezeket s többi polgártársaikat tisztességesen eltemetvén, s bennök önmagokat megsiratva — mert hisz melyik enyedi polgár nem vesztett el legalább egyet szerettei közül? — visszatértek a romhalomból Toroczkóra, mely a menekvőkkel szívesen megosztá fedelét és kenyerét.

A szerencsétlen enyediek, mig romjaikról a vért és tisztkök kormát letakaríthatnák; mig fejök felé a nyár kénéiből legalább egy szalmafüdelet boríthatnának, az emberszerető toroczkaiaknál vonták meg magokat. A tanoda ifjúsága még a Székelykő barlangjaiba is, hol a hagyomány szerint előadások is voltak.

E különös viszonyra sajátzerű világot vet egy, a toroczkói unitaria egyház levéltárában, maig is meglévő eredeti szerződéslevel, melyet az odavaló lelkész úr szíveségéből, itt másolatban közölhetek. Ez így hangzik:

„Mi Bajcsi András az enyedi Ecclak lelki pásztora, és azon tractusbeli Szenttársaság Seniora, Kolozsvári István és Enyedi István az enyedi Collegiumnak Professori — Vásárhelyi Mihály az Vingardi nemességből álló ecclák

tanítója enyedi Civis, adgyuk tudtukra mindeneknek, a kiknek illik ezen dolgot.

Elsőben is hálaadással magasztaljuk a mi jó Istenünknek kegyelmességét, hogy ő felsége e mi nemzetünk ellen gerjedező haragjának tüzeit úgy tartóztatta, hogy bennünket el nem töröltt egésszen, s nevezetesen a Toroczkó várossának lakóit, becstületes atyánkfiait arra méltóztatta, hogy lehetne ezen hely refugium egy ideig minékünk is, az Isten haragjának tüze s fegyvere alól kiszabadult embereknek. Mely dologban mutatott hozzánk való kegyelmességéért, Isten ezen várost áldja meg és minden romlástól őrizze, szívünkéből kívánjuk.

Recognoscáljuk pedig, hogy midőn Isten ítéletéből, mind sok ártatlan sebesek, s másképpen is, a természetnek megromlott rendin, az halál által elköltözendő enyedi atyánkfiainak temetésekről (hogy lenne szabad minékünk ez városban a mi halottainkat magunk predikázióinkkal, s rendünk szerint eltemetnünk) requiráltuk volna per debita media ezen Toroczkói Ecclesiák igazgatóit, ne inhibeálnák őkglmek e dologban való igyekezetünket: tetszett őkglmeknek, Tiszteletes Esperes Derzsi Pál és Fő Biró Szaniszló Zsigmond uramékat consulalni. Kikkel együtt töttek őkglk ilyen választ a mi kérésünkre: hogy ha ő kglmektől proponáltatandó conditióknak annualunk, őkglmek a mi mostani romlásunkon keresztényi indulattal szánakozó jó Uraink atyánkfiai nem contravertályák ezen isteni szolgálatunk szabadságát ez Toroczkó Várossában, melyek ezek voltak:

1. Minden halott felett legyen szabad reformata religion lévő enyedi lakosoknak magok religioján lévő predikáziót tétettetni magok Tanítója által, énekléssel együtt, akár azon háznál a hol a halott fekszik, akár annak temető helyén, de az halottat más házhoz ne vigyék

predikáció tétel végett. — 2. Ezen mostani engedelemmel ne praejudicálljunk semmi névben az Toroczkaei Ecclesia ellen. — 3. Kivánták azt a Toroczkaei Ecclesia tiszteletes Előljárói, hogy a házból való kimozdittatása után a testnek, a mi éneklésünket excipialják az ő kegyelmek deáki s oltár énekléssel helyhez való deductio alatt, melyet mindazonáltal kívánnánk ő kegyelmektől pro sua in nos ostensa hactenus pietate. — 4. Ezen engedelmek ő kegyelmeknek mi hozzánk, cassáltassék pro arbitrio, az mi Enyediék hazatelepedéstünk után.

Ezekre az ő kegyelmek kívánságára, a mint ő kegyelmek kívánják, magunk személyünkben s nevünk alatt annualunk bona fide, kötelezzük magunkat, hogy sine fraude, sőt cum gratiarum actione ismerjük, s ha Isten éltet, kívánatosabb dologban készek leszünk, sőt Atyánkfiait is kénszerítjük Isten nevében az ő kegyelmek jó akaratjokért való hálaadatosságra, mellyel ő kegyelmek bennünket romlásunk után házokban fogadtak s hozzánk mutattanak.

A mi pedig nézi ez város akármely religion lévő Földes Urainak s kegyelmeknek ezen város lakosival való dolgait, látja minden ember azt, hogy mi alacsonyabb és kisebb emberek vagyunk, kivált Istenünknek ilyen reánk bocsátott itéleti alatt, mint sem mi azokhoz vagy szólhassunk, vagy kívánjunk is szólani.

Az Úr Isten oltalmában ajánljuk e Városnak minden rendeit, s kérjük ő felségét adjon nekünk is örvendetes alkalmatosságot, melyben mü is szeretettünket s hálaadó voltunkat ezen város minden lakosihoz (melyre igérjük is Magunkat) mutathassuk meg.

Datum in Torotzko. Anno 1704 die 8 Aprilis. — Bajtsi András N. enyedi Eccla Lelki pásztora és azon tractus Seniora. P. H. — Kolozsvári István, N. enyedi

Professor. P. H. — Enyedi István Nagy Enyedi Professor.
P. H. — Vásárhelyi Mihály. P. H.“

Az 1704-ki nyár folytában az enyediek lassanként visszavergődtek városukba; helyreállíták a szétrombolt fészket s ha volt egyetlen szöglet az ősi telken, mely, ha csak valamennyire is védé szél és eső ellen a család megmaradt tagjait: örömebb telepedtek ide, az édes magokéba, mint amott élődjenek mások idegen kosztján. A tanoda ifjai is visszatértek és zöldágból készített kalibákban laktak.

Az egyház erélyes férfiai a mellett, hogy a megszorodottak szívébe a vigasz malasztjait csepegtették, a legszentebbről sem feledkeztek el.

Az Úrnak háza is helyre lőn lassanként állitva; a romoktól, üszköktől kitakarított a boltozatos hajlék; a megolvadt harangok összeszedett ércdarabjaiból egy kis harangot öntettek s midőn mindez készen volt: megvonatá a harangot Bajcsi András uram.

Nem volt Enyeden oly lakos, ki a kis harang szomorú hangjára, könnyüt ne érzett volna szempillái alatt; áhíthatosabb tömeg soha sem jelent meg Isten trónzsámolya előtt, mint e napon Enyeden.

Az agg lelki pásztornak töredelmes szavait a bűnbánó és nyomorsajtolt hallgatóság sohajai és zokogása kísérik s a mint az ima elhangzott, mély csend lőn, hogy az elfojtott zokogás után, egy szivreható ünneplés pillanat álljon be.

Az agg lelkész felszólította hiveit, hogy az égnek bűneik miatt történt látogatását jövőre kikerülendők, járuljanak ünneplés fogadalom tételére és esküvel, aláírással megpecsétlésére, mely szóról szóra ekként következik:

„Igen megszorodott szívvvel és lélekkel emlékezővén N. Enyed Várossa, és abban az időben élt Ekklesiák

arról az Istennek igaz ítéletéről, mellyel látogatta Isten ez Hazát, soha el nem felejtendő, elégségesképen meg nem siratható romlást bocsátott vala, melyben tűz miatt az egész Város porrá és hamuvá tétettetett, a midőn szép kastélyunk tornyaival, abban lévő szerszámaival, sok szép jókkal, Temploma is Tornyával, három szép harangjaival, a kerítésben lévő Kamarákkal, azokban lévő sok szép jókkal, sok esztendőkre letett számtalan búzájával, hordó boraival, letétetett pénzbeli sok költségével megemésztetett, kegyetlen fegyver miatt elhullottak, megölettek sok sirtásra és jajgatásra méltó, szép és jó reménységű Ifju Deákjaink, s városi becsületes Ifjaink, közép és öregrendű Atyánkfiak, némelyek pedig tűz által megégtek, sokan a füst mián megfuladtanak. Kiknek szomorú romlásokon s eseteken keserves sirás, jajgatás elhatott szintén a szomszéd falukba is, égő Házaiknak füstivel egybe. Vajha a nagykegyelmi szent Úr Isten, többé ily keserves csapását reánk nem bocsátaná.

Eszébe juttatta sok Istenfélő Tagjainknak ez az Isten szomorú ítélete, azt a menyeyi igaz Urnak mind igaz ítéleteit, mind pedig irgalmasságát, melyet cselekedett ennek előtte circiter 45 Esztendővel ezen Városon, midőn a Pogányoktól a Városnak Kastélya és benne lévő keresztyén Atyánkfiak szorongattatván, csudálatosan az Isten az égből szállott tűz által megrettentvén a Pogányokat, és megszabadítván, fogadást tettek volt Isten előtt arról, hogy Esztendőről esztendőre azt a Napot mellyen Isten őket olly csudálatosan megszabadította, megszentelnék, könyörgésekkel, böjtölésekkel, Isten Igéjének hallgatásával. De a sok szomorú változás, fogadásokat csakhamar felbontotta, mellyért is az időtől fogva az Istennek sok s külömb-külobb ítéletit szenvedte e Város. — Mellyeket szomorúan forgattak elméjekben e

Városnak és Ecclesiának Istenfélő Tagjai. Ennekokáért, tetszett kicsintől fogva nagyig minden rendeknek: Egyháziaknak és külsőknek, Férfiaknak és Asszonyi állatoknak, Fiu gyermekeknek és Leányoknak közönségesen Isten s Angyalok, sőt e világ előtt az Isten haragjának engesztelésére való igaz poenitencia tartásunkat, s ő Felségéhez való megtérésünket (hogy Városunk s Ecclesiánk Isten előtt kegyelmet nyerhetne és még valaha áldott kezeivel romlásunkból felépítené) ilyen fogadásokat tenni.

1. Hogy azt a szomoru emlékezetű Napot: Diem Dominicam Palmarum, Esztendőnként emlékezetben tartjuk, azon a Napon Solemniter az Isten ítéleteinek és csudálatos szabadításának hálaadással való emlegetésével, Könyörgéssel, és bőjtöléssel Istennek szolgálunk, az Úrnak haragját engesztelni el nem mulasztjuk. Ezt pedig fogadjuk nem csak magunk személyünk iránt, hanem még a Fiaink, s Leányaink, sőt a mi maradékaink iránt, nemzetségről nemzetségre. Hogy pedig az időnek változása ebbéli fogadásunkat, se a mi gyermekeink se maradékainknak elméjeből el ne törölhessék: időről időre, esztendőről esztendőre, a Nemes Városnak Előljárói, jó idején tartozzanak elméjekre adni, a T. Tanítóknak, a kik is tartozzanak annak az Innepnek megszentelése felől, azon a napon pedig Inneplésnek okát előszámlálni, emlegetvén meg keseredett-e Városnak ilyen szörnyű romlását; hogy pedig még magot hagyott az Isten az Ő Házában, Istennek nagy alázatos szívvél megköszönni.

2. De hogy a mi poenitencia tartásunknak megvilágosításában, még is fogyatkozás és nagy csorba ne légyen, fogadjuk azt is, hogy annak az Innepnek megszentelését, melyet ennek előtte Istennek előtte fogadtak volt a Vá-

rosnak lakósi, midőn a fellyebb megirt mód szerint, csodálatosan az Isten a Pogányoktól megszabadította, megújítani készek leszünk az időtájban, melyen az Isten e Városnak lakosin kegyelmesen véghez vitte, ugy mint István király napja előtt való Vasárnap. Mi is azon a napon, kicsintől fogva nagyiglan, könyörgéssel, böjtöléssel, alázatos magunk viselésével az Úr Isten haragját engesztelni, és olyan csudálatos szabadítását, hálaadással emlékezetben hagyni elnem mulatjuk. Melyet is hogy az Urnak nevében el ne követhessünk; tartozzanak az T. Egyházi Szolgák kihirdetni annak előtte egyhéttel.

3. Tagadhatatlan dolog, e Város Lakossainak sok szép öltözeteket, Sellyem és drága Posztó pompás ruházatjokat, az Asszonyi embereknek buja Fátyolokat, vékony drága patyolatjokat, arannyal ezüsttel varrott főkötőket, ingeket, az ellenséggel Isten levonatta, sokakat mezeitelenségre, paraszt és koldus ruhára juttatott, mellyel megbizonyította az igaz Isten, hogy ő Felségének nem kedves az czifra köntösben bujálkodó szivü nép, nem tetszván a mi Istentünknek az, méltó, hogy poenitencziatartásunknak a valóságát az olyan öltözeteknek lejáráásával is bizonyítsuk meg. Ne légyen senki közüllünk se Nemes, se nemtelen, a ki ennek utánna olyan czifra öltözettel az Istennek haragját ujjolag Városunk ellen felgerjessze, mivel nem tudják, hogy mit mért az Úr Isten, még a következőkre is. Ha valaki vakmerőképpen ez ellen a fogadástétel ellen viseli magát, nem gondolván az Istennek rajtunk általment szomoru itéletivel, tehát nem csak az Egyházi Szolgák tartozzanak közönséges helyen meginteni, megdorgálván az Istennek beszédéből, hanem az Ecclesiasticum Consistoriumnak Censurájában is incurallyon.

4. Azt is fogadjuk, hogy mind magunkból, Feleségeinkből, Gyermekeinkből Házainkból, sőt egész Váro-

sunkból is mindenféle bűnöket kiirtani el nem múlatunk, nevezetesen a káromkodást, gyilkosságot, paráznaságot, lopást és egyéb czégyeres bűnben lélekezöket, nem er-szényeknél fogva büntetjük, hanem érdemek szerint. A kegyesség gyakorlására pedig mindeneknek jó példát adni igyekezünk.

5. Mivel tudjuk azt mindnyájan, hogy az Úr Isten előtt. égre kiáltó bűn a szegényeknek megnyomoritása, melyet nagy mértékben munkálkodik a rendkívül való uzsora (usura), tizenhárom pénzt s még többet is (boldog idők!) venni száz pénzre s annak is az uzsoráját a summa pénzből venni ki. A keresztyén országokban (?) pedig teljességgel hallatlan dolog uzsorának uzsoráját venni, mindenütt megleégesznek száz pénzre tiz pénzt venni leg-feljebb; sok országokban, városokban tartományokban alább is. Kivánja tölünk a mi Istenünk, hogy többé így ne rontsuk keresztyén felebarátinkat, mert igaz poeniten-cziatartásunk szegény szükölködő atyánkfiainak nem rom-lásukat, hanem épületeket kívánja, Isten beszéde szerint.

A feljebb megirt dolgok megtartására ígérém és kötelezem magamat bona fide et cönscentia. Én Bajtsi András p. t. minister Ecclar. vicinar. Inop. P. (m. p.) Kolozsvári István (tanár). Én Páriz-Pápai Ferencz. N. enyedi Collegium professora. Én Bajtsi Sámuel N. E. Ecclézsianak lelkitanítója (m. p.). Joannes Kremerus evang. pásztor N. E. prt. (m. p.) Én Pataky István Collegium seniora, nomine et persona totius subscripsi. (m. p.) S még más nyolcz, részint esküdt diák.“

Ezt követi 48 enyedi közpolgár aláírása.

„Az Istenfélő asszonyi állatok képekbe iratták be a nevöket örök emlékezetnek okáért 44-en. Kik között elsők ezek: néhai t. tudós erdélyi reform. Püspök To-feus Mihály ur özvegye, Kun Éva (m. p.). Néhai t.

Nagy Ári József ur özvegye, Tofeus Mária (m. p.).
Néhai Szikra István N. E. hadnagy özvegye, Hunyadi
Anna (m. p.)“ stb.*).

Az indokolhatlan véres eset megtörtént; a több
ezernyi lakosságu város félszázados ipusztria, több
száz ember életével együtt megsemmisítve; egy köztintzet,
melytől Erdély értelmiségének legalább is egy ötöde nyerte
szellemi előmenetelét, egész nemzedék számára bezárva.

A történelem feljegyzi az iszonyu tettet; az emberien
érző kebel megilletődve áll az egyszerű polgárság gyászba
öltözött tömege előtt, mely a szenvedett csapásért önmagát
okolva, igaz töredelmességgel magára vall és szent foga-
dalmakat teszen.

De a történelem kritikájának kötelessége egy lépéssel
tovább menni s kérlelhetlenül arra vagy azokra utalni
a bűnvád súlyát, kik azt Isten és az utókor előtt meg-
érdemlik. A legközelebbi kor hallgathatott, vagy elsmit-
hatta a történeteket félelemből, de másfél száz év mulva
a historia már kimondhatja az illetők felett ítéletét.

Az eddig ismert adatok Enyed 1704-ki nagy rom-
lásáért: —

Vádolják Toroczkai Istvánt, azon könyelműsés-
géeért, hogy a császári vezér haragját, bár valószínűleg
nem akarva, egy csekély népességű városra vonta, nem
annyira a követ megcsonkittatása, mint a meg nem véd-
hetett város átesketéséért Rákóczi pártjára, mely által
Rabutint mintegy provocálta. (Bár e tekintetben leg-
alább az utódok tanultak volna!) Mentik annyiban, hogy
ily eredményt az ő hibája miatt, másokra nem várhatott;

*) Lásd Dipsai Szabó István: „Erdélynek s Nagy-Enyed váro-
sának két rendben esett égetésének, sarzoltatásának, raboltatásának
rövid, de hiteles historiája.“ N.-Enyeden, 1838.

hogy egyideig Enyed védelmét lehetségesnek, később saját erejét is elégtelennek tarthatta.

Vádolják a szerencsétlen várost is jóhiszeműségéért; a mennyiben a szavát nem igen tartó kurucz tábornok segélyigéretében bizott. Mire azonban nincs eredeti adat. De kik forradalmi időket éltek, jól tudhatják, hogy ily időkben hinni és nem hinni, bízni és nem bízni egyaránt nehéz; s egy pár ezernyi lakóju város polgársága had idején alig tehet egyebet, mint hogy a közelgető nagyobb erőnek meghódoljon.

Vádolják Tige ezredest, ki elég okatlanul vagy rosszakaratulag rendes ezredéhez még rablásra vágyó népet sem szégyelt egy kis város polgárai ellen vezetni. Menthetné az, ha erre parancsolata volt.

Vádolják Rabutint, ki Toroczkai hibájáért egy szerencsétlen és tehetetlen városon vett véres boszút; évtizedekre megbénítva egy tudományos intézet jótékony hatását, melynek előljárói előrelátásból, még beesketve sem voltak Rákóczi részére. És őt, ki erre felülről már az idő rövidsége miatt is, parancsot nem vehetett, nem menti fel sem Isten, sem ember, legkevésbé pedig a hisztória.

ÉLETRAJZI TOLDALÉK A MÁSODIK KORSZAKHOZ.

I. Csengeri István mint híres fogarasi lelkész vala ismeretes, midőn Apaffi az enyedi tanárságra meghivatta. Pápai-P. azt írja róla: „Erat vir fervidi ingenii, disertus, disputator acer, in controversiis inprimis soci-nianis sine pari, quorum dum viveret hostis ἀσπονδος semper fuit. 1668, 2-ik juliusban lépett be; s egyszersmind enyedi lelkészséget és vidéki esperestséget viselt; de már 1671 január 15-én meghalt. Érdemei vannak a reform. cultus egyszerűsítése körül, melyről Pápai-P. Ferencznél egy Dadai Jánoshoz irt levele tesz tanuságot; műveiről nincs tudomásunk.

II. Csernátoni Pálról csak annyit tudunk, hogy székely származásu, s hogy Kolozsvárt Apáczai idejében a logikai és rhetorikai osztály tanítója és általános osztályfelügyelő (Classium inspector) volt. Innen ment el 1661-ben Bethlen Miklóssal mint ennek nevelője („ephorusa“). Előbb Heidelbergben, majd Utrechtben és Leydában voltak akadémiákon. 1663 a Bethlen Miklós öcscsével, Pállal visszamaradt; de aztán amaz után Angliába is elmentek. Visszatérve, Leydában

Bethlen Pállal még tovább maradt. Úgy látszik 1665-ben vagy 1666-ban értek haza. Csernátonit 1668-ban választották és iktatták be, hol mint tevékeny, de egyszersmind ellenmondást nem tűró reformator, előbb Enyedi Sámuel, majd Nadányit is kiszorítá: Dézsiben végre méltó társra akadt, s együtt küzdöttek a theologia és bölcsészet újabb elveiért. 1676-ban szélütésben halt meg; örököséül, mint nőtlen, a tanodát hagyván.

Kiadott műveiről nincsen tudomásunk; de elég, ha tanári kötelességeit híven teljesítette.

III. Deézi Márton, születési helyéről Déézsről vette nevét, honnan Pápai-Páriz Imre tanácsára, ki akkor déézi pap volt, S.-Patakra ment tanulni. Innen Bocskai István udvarába, ennek gyámoltjai, a Klobusiczyak mellé ment nevelőül. Bocskay saját költségén küldé akadémiákra. Leydában Cocceus annyira megszerette, hogy 4 évig tartá maga mellett; tanítványi hűsége, mint látszik, majd életébe került. Visszakerülvén, előbb kézdi-vásárhelyi lelkész lett, s innen hívták meg enyedi tanárnak 1671-ben, Csengeri halálával. 28-ik novemberben védnöke, Bocskai jelenlétében tartá beköszöntését. Meghalt 1691-ben jul. 24-én.

Műveiről azon egyetlen, kéziratban lévően kívül, melyben Pósházy Syllabusára felel, s melynek czime „Summája a Pósházy uram Syllabusára való replicának“, nincsen tudomásunk.

IV. Enyedi István úgy látszik Dr. Enyedi Sámuel tanár fia és Déézsinek igen kedves tanítványa lehetett, mert halálakor 1691-ben őt ajánlotta maga helyett theologia tanárául. Meg is választották, s az enyedi fő-iskola legszerencsétlenebb éveit együtt élte át Pápai-

Páriz- és Kolozsvárral. De már 1710-ben gutaütött és 1714-ben aug. 15-én megszűnik élni.

Műveiről nincs tudomásunk, egy Tótfalusi Kis Miklós felett mondott prédikációján kívül, mely meg van az erd. muzeum könyvtárában.

V. Dr. Enyedi Sámuelről még kevesebbet tudunk. Talán épen enyedi születésű volt. Iskoláit a fehérvári Bethlen-tanodában kezdte, s Hollandiában végezte be, hol (Utrechtben) tanára Voet volt. Három ízben tartott disputatiót Utrechtben: „De visione Dei per essentiam 1651“-ben. Franekérában: „A szent Lélek igaz Istenségéről 1652“-ben s viszont Utrechtben doctori czimeért 1653-ban. Visszatérve N.-Váradon tanárkodott; miután ezt a török elfoglalta, Huszton Rhédei Ferencz udvarában vonult meg.

Innen hívták meg Enyedre a bölcsészeti tudományok tanítására. Innen többször ment panasz ellene; 1664-ben alvinczi pappá lett s itt halt meg 1671-ben.

Művei fennemlített három értekezésen s Kommén „Morum praeceptáján“ kívül, melyet gyermekek számára versekbe foglalt, irodalomtörténet írónknál nincsenek feljegyezve. Bod Péter „holmi verseiből“ azt itéli, hogy „alávaló poeta nem volt“.

VI. Kolozsvári István, valószínűleg épen kolozsvári születésű, hol iskoláit szép sikerrel folytatva, Teleki Mihály („a nagy“) költségén ment ki a hollandi és angol egyetemekre 1674-ben. Visszatérése a jeles ifjunak épen azon időre esett, midőn Nadányi Enyedről elszaladt, s a gondnokok siettek helyette Kolozsvárit beállítani. Ő is Des-Cartes bölcsészeti iskolájának volt rendithetlen követője s ennek tanait hirdette 36 évig az

enyedi fő-iskolában. Mint nyelveket tudó és szép előadású embert követül (orator) is használták, 1685 és 87-ben a protestans udvarokhoz küldvén. 1715-ben a m. igeni zajos egyházi gyűlésen, hol az egyháziak a successio mellett, a világiak az ellen vitáztak, végre mint püspökben Kolozsvári személyében nyugodott meg mindkét fél, ki némi mentegetőzés után azt el is fogadta, s Enyedről Fehérvárra költözött a püspöki lakba. De már a következő évben Steinville kizavarta onnan a vár építése ürügye alatt, 15,000 forint kárpótláson kívül, nyílt parancsban kollegium helyett kollegiumot, templom helyett templomot igérvén. Szegény öreg püspöknek vissza kellett költöznie Enyedre; de a következő 1717-ki év innen is kizavarta, mert a tatárok beütésének hírére, Kolozsvárra szaladt, s itt halt meg aug. 29-én.

Műveiről nincs tudomásunk.

VII. Nadányi János, főrendű, s Apaffi Mihályné, Bornemiszsza Annával rokon családból származott. Iskolai képzettségét valószínűleg Váradon nyerte, s Hollandban, Utrechtben fejezte be, hol több évig tartózkodott; s „De jure belli“ tartá disputatióját. Alább említendő „Florus hungaricusát“ Leydában írta, s még kinnlétében (1663) ki is nyomatta. Hazatérvén, miután kinnléte alatt atyja megöletett, Apaffi a jeles készülségű ifjú rokont nagy ünnepélyességgel, személyesen iktatta be az enyedi tanári székbe 1666-ban, midőn az enyedi nagy templomban „A tudományok öregbülésökről“ értekezett. Itt a kimult Vásárhelyi helyett, keleti nyelveket s logicát kellett volna tanitania; de a tanárságra teljesen képtelennek mutatkozott. Úgy látszik gazdálkodásnak, s a szelidebb pásztori érzelmeknek adta át magát. Végre egy elfogatási álhírral sikerült őt Magyarországra sza-

lasztani, 1678-ban; midőn aztán helyét azonnal be-töltötték.

Művei: 1. „*Florus hungaricus seu rerum hungari-carum compendium* (Amsterdami 1663.) Rhédei Ferencznek és Nadányi Miklósnak van ajánlva. Négy részre oszlik, s tart a magyar nemzet eredetétől 1657-ig. Haner: „*De scriptoribus rerum hung. et transyl.*“ elég kedvezően ír róla.

2. „Kerti dolgoknak leírása. Négy könyvekben, rendesen befoglaltatott stb. Deákul Mizald Antal Molucaí orvos doctor által.“ (Colosvarat, Nyomtatott Veresegyházi Szentyel Mihály által 1669. eszt.) Ajánlva Bornemiszsza Annának.

VIII. Pápai-Páriz Ferencz, fia Páriz Imrének, a „kis keskeny út írójának“, született 1649-ben Déézsén, hol atyja lelkész vala. Oskoláit Vásárhelytt kezdé, Enyeden folytatta, s Lipcse, Frankfurt, Marburg és Heidel-bergben fejezte be, mely utóbbi helyen a bölcsészeti tanszékkal is megkinálták. De nem fogadta el, hanem Baselbe ment, hol a doctori czimen kívül, az akadémiai tagságot is megnyerte. Hazajövén, az enyedi tanárságra hivatott 1676-ban, s itt 40 évig, 1716-ig tanárkodott, felszámíthatlan anyagi és szellemi hasznára e tanintézetnek és hazájának. Ez évben 10-ik szeptemberben mult ki csendes halállal, megérvén a keze alatti tanintézet fel-támadását. Mennyire tisztelték s szerették tanítványai, ki-tűnik abból, hogy halálakor minden valamire képes tanuló megénekelte. Lásd „*Justissima adorea etc. Claud. 1717.*“

Művei közül nyomtatva megjelentek: 1. *Pax animae*, azaz a lélek békességéről és az elme gyönyörűségéről való tracta, franczia nyelven íratott Molinaeus Péter által stb. (Kolozsvar, 1680.)

2. Romlott fal felépülése, avagy a magyarországi és erdélyi ecclesiáknak a reformatio kezdetétől való historiájok stb. 1685-ben írta, de magyarul kéziratban maradt, s latinul megjelent, mint:

3. Rudus redivivum etc. (Tigurum. 1723.)

4. Pax corporis. Azaz: Az emberi testnek belső nyavalyáinak okairól stb. (Kolozsvárt, 1690. Lőcsén, 1692 stb.) 5. Pax sepulchri. Idvességes és szükséges elmélkedés arról, mikép kellessék embernek mind keresztyénül élni, mind pedig idvességesen meghalni (Kolozsvár, 1698). 6. Pax aulae. A b. Salamon egynehány válogatott reguláinak rövideden való előadása stb. (Kolozsvár, 1696.) 7. Pax crucis. Azaz: Sz. Dávid királynak és prófétáinak százötven zsoltári stb. „Irtam Nagy-Enyeden, romlott Collegiumunknak hamva és kőpora között 1710-ben 2-ik február,” mondja előszavában. Az olvasóhoz irt versek végén: „Irtam Nagy-Bányán, keserves bujdosásában 18-ik szeptember 1708. Pápai-Páriz Ferencz.” (Kolozsvárt, 1710 gyászos esztendőben.) 8. Dictionarium Deák és Magyar nyelven stb. 1708, (Lőcsén, később Bod által másodszor.) 9. Ars heraldica. 10. Száma nélküli vers és levél, melyek különböző kiadványokban jelentek meg.

IX. Vásárhelyi Péter, született Kézdi-Vásárhelyt; születési éve nincs feljegyezve. Iskoláit előbb Szathmártn, valószínűleg rokona, Vásárhelyi István alatt, majd Gy.-Fehérvártt a Bethlen-tanodában hallgatta. Akadémiákon volt Hollandban és Angliában. Sok nyelvet tudott, s ezek között a chaldaei és török nyelvet is értette. Hazajövéen, Barcsai Ákos fejedelem udvari lelkésze lett. Basire elhagyván Erdélyt, Barcsai Vásárhelyit tette helyébe, a Kolozsvárra menekült fehérvári kollégium tanárává, melylyel Enyedre is átjőve,

nagy buzgalommal vezette a tanodát egész 1666-ban beköszöntött haláláig.

Művei: 1. *Politica ecclesiastica*. 2. *Exegesis in Apocalypsin Joannis Theologi*. 3. *Exegesis in medullam theol. Amessii*.

HARMADIK KORSZAK.

A teljes virágzás kora. 1704—1849-ig.

I. Felüdülési küzdelmek. Az angol pénz.

A babonások azon mondása, hogy „a baj nem jár egyedül“, Enyeden és a főiskolán ugyancsak beteljesedett.

Alig telt el három év az annyira változatos korszakból, mely alatt II. Rákóczi Ferencz és a magyar szabadság ügye, emelkedés és süllyedés között hanyatott; az 1704-ik év romjait még alig fedezgeték az ideiglenes gondosság szalmafedelei: midőn a had változó szerencséje akként hozta magával, hogy Rákóczinak, kit Erdély csak nem rég választott fejedelmének és nevezett a „haza atyjának“, nem sokkal az ónodi gyűlés után, az újra betört Rabutin előtt vissza kellett vonnia hadait.

Enyed vidékén gróf Pekri Lőrincz kurucz tábornok csapatai tanyáztak, ki a mint Rabutin közelgésének hírére vette, azonnal parancsot adott városnak és kollegiumnak, hogy serge nyomában Rabutin elől vonuljanak ki.

A főiskola nem örömet mozduzott. Szebenből, a gubernium részéről biztatva voltak; de különben is szájkban volt még az 1704-ki események ize s nem akar-

ták a tanodának még csak féligmeddig rendezett ügyeit ismét végveszélynek tenni ki.

Pekritől úgy látszik még kieszközölhették volna a helybenmaradást, de október elején megérkezett az erdélyi hadak fővezére Károlyi Sándor s ez egyáltalában nem engedett.

A tanárok, hogy a mit lehet megmentsenek, levéltárat, könyvtárat s egyéb értékes holmit befalaztattak s Pápai és Enyedi, Károlyi által hajduk által kísértetve, Járán keresztül, Kolozsvárra vitettek; Kolozsvárinak a zavarban szekere felfordulván, a tanuló sereggel a to-roczkó-sz.-györgyi erdőkre vonult*).

Rabutin hadai Enyedre érkezvén, a szerencsétlen várost megint kirabolták, különösen a Bánátból bevo-nult ráczok mutatták ezúttal magokat nagy mestereknek, kik a tanoda befalazott pinczéibe is betörték s a mi be-csest találhattak, elrabolták**).

Kolozsvári és a tanulók ennek daczára is lejöttek, hogy a mit meglehet megmentsenek; Csapai András reform., Talk Márton ág. lelkész és a főiskola seniora, Jástfalvi János Szebenbe indultak grationalisért, me-lyet sok kérés után Rabutintól meg is nyertek. A se-nior ezen felül még a patronusokat is megtalálta s bort, búzát szerzett be; úgyhogy karácson tájára tanítás is folyt s legatiokra is kimehettek a deákok.

De Kolozsvári a tanártársak hiányát nagyon is érezni kezdette.

Az idegenektől jövő csapás nem volt elég, most a főiskola egyik volt számtartója, Jenei György, kit —

*) A főtanoda történelmi levéltára első kötetének 47-ik száma alatt; Jástfalvi János a koll. akkori seniorának eredeti kézírata után.

***) Benkő Transylvániája 2-ik köt.

valószínűleg nem ok nélkül — a tanoda szolgálatából elbocsátottak volt, városhadnagyává lévén, magát azzal boszulta meg, hogy az iskola jószágára tört s a szántókat a földekből kiverte. Ezen kívül is mindent elkövetett az iskola ellen, mi csak tehetségében állott, — még azon 2000 fítról sem fizettetvén a kamatot, mely mint tiszta adósság vala a város részéről kikölcsönözve.

Az egyedüli tanár tehát titokban folyvást járatta követői által a Felső-Bányára vonult Pápaít és Enyedit, hogy térjenek vissza s ezek, miután visszatérhetési engedélyt (*salvus conductus*) nyertek, 1709 februárjában el is foglalák előbbi helyöket.

De a sok hányatás a már különben is idős tanárokat kezdé megtörni. Először is szegény Enyedi István dőlt ki, már 1710-ben szélütést kapván, mely miatt hivataláról is le kellett köszönnie, míg 1714 aug. 15-én munkás életét be is fejezé*). Ezt 1715-ben Kolozsvári István püspökké választása s 1716 aug. 28-án a derék Pápai-Páriz Ferencz halála követte, ki 35 évi hű szolgálatát még egy alább mindjárt említendő nevezetes eszme kivitelével koronázta meg. Így a nyomoruság, kevesebb mint egy évtized alatt, az egész tanári kart kidönté. Szerencsére a jelesek helyére, jelesek léptek; Szigeti Gyula István, Szilágyi Péter és Szigeti Gyula György személyökben, kik már egy békéssé korszakot nyitnak meg.

Mindezen küzdelmekhez az járult még, melyet a hosszas (1703—1711-ig) harcz alatt kimerült országban egyesek, mint testületek egyaránt éreztek: a teljes kimerültség, szegénység.

*) Utóbbi időben nagyon sok panasz ment volt ellene a főegyháztanácsához.

Ez volt a legfőbb akadály az iskola ujjaszületésére nézve, melyen alig mutatkozott mód segíteni.

S pedig a szükség nagy volt. A tanulók egyre nagyobb számban kezdettek seregleni; de a tanoda még fedeletet sem adhatott a romfalak felett, annál kevésbbé adhatá azon segélyezést, mely eddig az ifjuság tanulását Enyeden annyira megkönnyíté.

A szokásos jövedelem semmi oldalról nem jött be; a tanoda jószágai elpusztult, beruházatlan állapotban heverték; kamatot senki sem fizetett; segély után pedig hasztalanul néztek szét az előljárók a szintugy kipusztult országban.

De Pápai-Páriz Ferencz és gróf Teleki Sándor a főtanoda ujonan választott, derék főgondnoka nem azon férfiak valának, kiknél az eszközökre nézve eszmeszegénység álljon be.

Ha nincs a hazában, van a szerencsésebb boldogabb országokban s van ezen országok legszabadabb- és gazdagabbikában: Angliában.

Pápai fia, Imre, ezen időtájban épen az angol egyetemeket látogató.

Ez által keresték meg Anna angol királynét, a canterburyi érseket s más egyházi és világi nagyokat, a pusztulásra jutott főiskola érdekében és segély-kiáltásával.

A gazdag, protestáns Angliában a hitsorsosok nyomora nem lehetett közönyös s hogy az érdekeltség némileg emelve legyen, az esedező levelek mellé, gróf Teleki Sándor, egy kövekkel és gyöngyökkel kirakott becses magyar kardot mellékelte a királyi fegyvertár számára; míg Pápai-Páriz azzal kedveskedett, minek úgy

is bővében volt: szótárának egy diszpéldányával a királyi könyvtár számára *).

Ugy tudjuk, hogy Anglia királyának jogában állott évenként egyszer egyházilag felszólíthatni országa közön-ségét, valamely nemes ügy érdekében adakozásra.

E jogát használhatta Anna királyné, midőn a kö-vetkező év egyik ünnepén Anglia minden egyházi szó-székéről a szerencsétlen enyedi főiskola nyomora lőn hat-hatós szavakkal hirdetve s a buzgó hivek könyörado-mányokra szólítottak.

Az eredmény több volt tizenegy-ezer font ster-lingnél, mely öszveg később az angol nemzeti bankba letétetvén, bár a közelebbi időkbén akaratlanul megféle-gesítve, a tanodának ma is legbiztosabb tőkéjét ké-pezi **).

Ez összeg kamatja s a még 1682-ben meghatározott, de csak most 1716-ban végrehajtott osztályból (az egy-házi és főtanodai közpénztárat értve, melyet azóta Beth-len Miklós kezelt volt) jutott 22,000 forint képeztek azon

*) Herepei kézírata nyomán.

**) Az angol pénz kezelésének módja nem tartozik a legegyszerűbbek közé. A bankkal szemben a főiskolának egy egész képviselete szükséges, mely két gondnokból és két tanárból áll. Ez utóbbiak egyike a közjegyző (notaire public), ki a bankkal szemben a főis-kola ez ügyben alkalmazott megbízottja (jelenleg Herries Farquhar bankár) által — érintkezik. Ez fogadja a váltókat, veszi át a kama-tot sat. Valamely tag halála vagy kilépése esetében, a három más tagnak törvényes bizonyítéka kivántatik a kilépésről (a halottakról halotti bizonyítvány), s egyszersmind az új tag bejelentése. A bankból a 3°/_o-es tőkék nem adatnak ki; e helyett az illető kénytelen ahoz való jogát másnak adni el. Így történt a toroczko-sz.-györgyi jószág átvétele alkalmával, valamint az állam-kölcsönbe adott 3800 frt. kivé-tele alkalmával is.

alapot, melyre a főtanoda anyagi és egyszersmind szellemi jövője is épült.

Ezzel a gazdasághoz is hozzá fogtak s lassanként a mint az ország üdülni kezdett, a szász városokra kiadott tókéék kamatai is megindulván; miután a tanárok (Szigeti Gyula István és Szilágyi Péter) a kevésbé sujtotott szilágysági egyházkerületet is nem ok nélkül keresték meg segélyezésért: — a főtanoda megakadt szivverése megindult s az ország míveltségének ez egyik nagy tényezője új életre kelt.

Szépen jellemzi értelmiségünket azon adat — hogy a tanügy iránti érdekelttség, vallásos és nemzeti kegyelet még a nyomornak ezen dús tenyészeti idejében sem veszett ki.

Komáromi János (valószínűleg Zrínyi Ilona titkára és utolsó sohájának felfogója) minden erdélyi javait az enyedi és kolozsvári tanodáknak hagyományozza. (Csel-falván 1709 26-ik decz.)

Toldalagi János és neje Inczédi Zsuzsánna pedig „mig magok is reá nem szorulnak és bűneikért Istentől nagyobb szegénységgel meg nem ítéltetnek“ 1715-ben doborkai és szebeni jószágaik dézmáját a tanodának felajánlják.

Az is a jobbra fordult sors mosolyául tekinthető, hogy az 1719-ki nagy ragály, mely Enyed lakóinak számát felére apasztotta, a felenyedi erdőkre vonult tanodai ifjúságból, bár a tél legszigorúbb részét ott kelle tölteniök, (jul. 5-étől febr. utolsóig voltak ott), egyetlen áldozatot sem kívánt.

II. A főiskola alapjainak megtámadása.

Mig az előbbi cikkben említettek nyomán a főiskola új és szebb életre nyert reményt: az alatt az íj fel való húzva, az egykor gazdagon alapított tanintézet létezési feltételeit képező javak és tőkék ellen.

Ezen megtámadások és végrehajtások története sokkal korjellemzőbb s tanodánkra nézve is nagyobb hatású, hogysen hallgatással mellőzhetnők. Álljon itt tehát a legbiztosabb eredeti kútfők után összeállított elbeszélésök.

* * *

Az első nagyobb birtok, mely mondhatni minden védelem nélkül elesett, a tokaji „Hétszólló“ vala. Ennek története igen egyszerű.

Tulajdonképen sohasem is volt a főtanoda kezén. I-ső Rákóczi György, azon valódi, vagy költött okból, nehogy Brandenburgi Katalin által idegen kézre játszassék, megtartá s bizonyos évi jövedelmet fizetett utána.

Ekként maradt az a Rákóczi-család kezén mind addig, mig 1711-ben a Rákóczi javak lefoglaltatván, azokkal együtt az is fiscus kezére jutott s ott van mai napig.

Mi lehetett annak oka, hogy a főtanoda előljárósága ezen nevezetes jószágrészt visszaszerzésére lépéseket nem tett, nincsenek adataink reá. Valószínű, hogy sohasem levén birtokában, elvesztését nem érezte annyira, s oly idők következtek be, hogy örülhetett, ha a kezében létezőket megtarthatja. Elég, hogy a „Hétszólló“ talán örökre kisiklott a főiskola kezei közül.

Ezen esemény az erőszakosságnak kevesebb nyomát mutatja fel. A tokaji szőlőhegy be vala olvadva a ropant terjedelmű Rákóczi javakba, s nem sürgettetvén — ha ugyan nem történt — a visszaadás, a fiscus békés birtokában maradt. De a következő foglalások nem tartoznak ezen szelidebb eljárás sorába.

* * *

A gyulafehérvári Báthori-féle templom s a Bethlen által épített nagy emeletes iskolaépület, a ref. püspök, tanárok és főiskolai tisztviselők által lakott épületek, melyeknek egyrésze azon Gilányi-féle örökség volt, melyet Tófeus lángszónoklata csikart volt ki az illetéktelen kezekből, azon szín alatt: „hogyan III-ik Károly király ő felsége oda oly várat akar építtetni, melyben katonai személyeken kívül egyetlen magyar sem lakhatik“*), felkértek.

Az iskolaépület és amellett lévő Báthori-féle templom, még 1700-ban (jun. 30-án) elfoglaltatott volt első ízben, a plébánus által vezetett cs. katonák által, de akkor felsőbb parancsra visszaadatott.

Most gr. Zeán császári biztos a fennebbi érvek mellett kérte s miután az ujonan kinevezett katonai parancsnok, gr. Steinville, kire az Eugen herczeg terve szerinti vár építése bizva volt, s ki megtagadás esetére, neve értelmére (kő-akarat = Steinwille) hivatkozott; a fegyvertelenek a fegyveresnek ellen nem szegülhetvén, engedniök

*) Egy névtelen egyidejű kézírata szerint: „Velle enim suam Majestatem eo in loco fortalitium quoddam erigere, in quo nullus hungarus nisi fuerit militaris, tolerabitur“. Gr. Kemény József gyűjt. az erdélyi muzeumban.

kelle. Engedtek is, de feltételekkel. Ezek voltak: 1) Hogy a kelneki dézmához, melyet Bethlen Gábor az általa saját telkére épített iskolaépülethez adományozott, jogot ne tartsanak. 2) Több házat hozzá ne foglaljanak. 3) Gonosztévők asylumává ne tegyék. 4) Processiók alkalmával verekedést ne indítsanak és 5) Elégedjenek meg már s többé efélét ne kívánjanak, hanem a jó békességet és uniót tartsák meg*).

Ezzel szemben Steinville, templom helyett templomot, iskola helyett iskolát ígért, az elfoglalt házak kárpotlásául pedig tizenöt ezer forintot**).

Ezen ígéretek akkor pátensek által, országszerte is köröztettek: ennek daczára, mind az új egyház és főiskola építésével, mind a tizenötezer forint és annak kamataival a kormány máig adós.

Említve volt, hogy a fehérvári iskola-épületet Apafi fejedelmünk az elűzött pataki főiskola ideiglenes lakául engedte volt át. Ezeket kapta itt a kényszer parancsa.

Az üldözött múzsa tehát kegyszállásán sem maradhatt meg; költöznie kelle.

Az iskolát márczius elején két irnok által megintetik, hogy 15 nap alatt vonuljon ki.

Csak nem rég köszöntöttek volt be az újan választott tanárok: Zilahi Sebes András és Szathmári Paksi Mihály (ez utóbbi épen csak két hét előtt), midőn

*) Bod: Sz. Polykarpus 146. l.

**) „Promittebat quoque (Steinville) nomine suae Majestatis in locum templi aliud templum; in locum Collegii, aliud Collegium; atque in super in redemptionem domorum occupatarum XV millia florenorum.“
A fennebb érintett kéziraton kívül minden hazai forrás szerint.

mint ujkori Mózeseknek, vezetőkké kellett válniok — a pusztában.

Mártius 26-ika volt a szomorú nap, midőn a sok hányatást szenvedett iskola 44 évi itt tartózkodása után újra vándorlásra kerekedett. „Gyászba vont dob tompa dőbörgése mellett, lefordított lobogókkal, párosan indult meg az ifjú sereg; elől a kisebbek, aztán a nagyobbak, végül a két professor Zilahi és Szathmári. A polgárság sirva kísérte a költözőket, kik jós érzettel hangoztaták a szent ének vigasztaló sorait: Dávidnak különb-különb panaszai a XLII-ik zsoltárból: „Én lelkem mire csüggedsz el? Mit kesergesz ennyire? Bízzál Istenben s nem hágy el, kiben örvendek végre“, ez volt hitök alapja. Majd a VII-ik zsoltárból könnyörgés ellenségitől való megszabadulásért: „Tarts meg ellenségim ellen, Hogy engemet el ne ragadjon, Mint éh oroslán meg ne rágjon.“ Ismét ugyanott: „Szorgalmasan árkot vájott, Más ember alá vermet ásott, Kikben midőn törekedik, Önnön maga belé esik“ stb. *)

A vándor iskola elébb Krakkóban, egy hegyaljai kis helységben, gr. Teleki László és Székely Ádám birtokán, állapotott meg, hol naponként dobszó adott jelt az összegyűlésre; innen előbb Szászvárosra akartak vonulni, de miután a szász natio ez ellen protestált, jobbnak látták a szivesebb Székely-földre, Maros-Vásárhelyre vonulni, hova még ez év deczember 2-ik napján megérkezvén, alapját vetették a m.-vásárhelyi főiskolának s így lön abból: patak-fehérvár-m.-vásárhelyi főtanoda.

*) Szabó Sámuel m.-vásárhelyi tanártársam iskolatörténetének kéziratából, mely egyidejű, eredeti forrásokból van meritve.

Gr. Steinville ezentúl szabadon gazdálkodott. Kő-akarátát a város is megérezte; az erősség nyugati oldaláról kénytelen vala a keletire költözködni. Megérezték később még a hamvak is; mert az álkegyelet még az építettő Bethlen és Rákóczi sirköveit sem tűré meg a fő-egyházban; azon Bethlenét, ki a jézsuita Káldyt nemcsak megtűré, sőt pártolta, tartotta udvarában s gyámolitá biblia-fordításában! — Így szégyenité meg önmagát egy későbbi kor szemben a korábbival, türelmetlensége és kegyeletlen kegyessége által. Ennyiből áll a fehérvári erőszakos foglalás története.

* * *

Az erdélyi nemzeti fejedelmek, kegyes jó voltokból majd nem mindenik erdélyi és partiumbeli nagyobb iskolának rendelték volt bizonyos mennyiségű kőszót, bort, buzát segélyezésül. Nevezték ezt „cameraticum beneficiumnak“.

B. Apor István, az új erdélyi kincstárnok érdemet akarván szerezni az udvar előtt s tulbuzgó hitében, talán Isten előtt is, — ezen kegyadományt hét esztendeig betiltotta s a Bethlen Miklós és több buzgó gondnok sürgetésére gr. Zeánál nagy bajjal eszközöltek valami csekély kárpótlást, mindössze 6689 forintot, úgyhogy egy kősó, ha jól emlékszem, 4 krba számíttatott. Ez ilyen végetlen csekélységre szállított mértékben máig fizettetik. (Bod sz. Polikarpusa 141—2).

Gróf Bethlen László 1712-ben összeszedvén az ilyes adományokról szóló eredeti okleveleket, Bécsbe vitte, hogy megerősítést eszközöljön reájok. Nehány ezekből megerősítve vissza is került; de a legtöbb oda vezett.

* * *

Mindezen visszaéléseknél a külszin legalább annyiban meg vala tartva, hogy a ref. státus és iskolák joga elismertetett s a kárpótlást, ha meg nem adták is, legalább megígérték. De a debreczeni dézma esetében a jogszerű eljárásnak még látszatát sem szükségelték többé. Szerezze meg tehát e sorok igénytelen írója az igazságnak azon elégtételt, hogy eredeti és teljes hitelességű oklevelekből ezen erőszakos eljárás nevetségesen kárhozatos lefolyását bemutassa.

Az előbbeni korszak leírásában említettük volt, hogy a debreczeni dézma ügye még Leopold idejében 1679-ben már szőnyegre erőszakoltatott s a fizetés megszüntetése, azon okból, hogy Debreczen nem képes fizetni, az erdélyi guberniumhoz átiratott. (Második korszak VII. czikk.)

A közbejött országos eredmények az ügyet mindkét részről függőben hagyták, de már 1734-ben a szepesi kamara, mint egyszersmind a magyar kir. kamara ügyeinek kezelője, felszólítja a főtanodát, hogy ezen alapítványt illető okleveleit „az ügy sürgősebb elintézése végett (pro rei acceleratione)“ eredetiben, vagy hiteles átiratban küldje fel*). 1737-ben a főiskola látván az udvari kamara szándékát és félvén az eredménytől, Debreczen városának a következő ajánlatot teszi: „1) Két része az annuataxalis 2000 magyar forintoknak a debreczeni ref. seminariumnak maradna és csak az harmad része praestáltatnék az enyedinek. 2) Ha nem tetszenék magát terhelni ns. Debreczen városának ez adósság fizetéssel is Enyedre, azt az harmadrész annuataxát importáló summát acceptálná pro capitali alibi elocando; a többit pedig a debreczeni seminariumnak sub nomine fundatoris usurpandum ce-

*) Főiskola „Tört. levéltár“ I. 59-ik szám; eredeti.

dálná. 3) Ha mindjárt nem praestáltathatik a mondott summa, pro capitali elocanda, várakoznék a Collegium exolutiójáig, mindazonáltal interese praestáltatván. 4) Ha ezekre reá lépnék az említett város, az eddig felrakodott praeterpropter 100,000 frt. totale debitum condonálnék.“ *)

Ez elég tisztességes ajánlat volt, de a szerződés ezúttal még sem jött létre. Mig végre 1751-ben a debreczeni tanács két követe: Szeremlei Sámuel és Forró István bejönnek s b. Vesselényi István, b. Dániel István, Borosnyai Lukács ref. püspök, mint consistoriumi küldöttek, — gróf Teleki László és Tőke-Vásárhelyi István, mint a n.-enyedi főiskola gondnoka és igazgató tanárával, Szebenben, a debreczeni tanács nevében oly szerződésre lépnek, hogy a város a collegiumnak fizessen 8000 magyar forintot, tehát csak 4 évi taxát s ezzel a főiskola minden további követelésétől álljon el.

Ezen szerződést Debreczen városának tanácsa ugyan azon év szeptember 29-én kelt kiadványánál fogva, azon módosítással erősíti meg, hogy addig, mig a 8000 frtot letehetné 6 %-es kamattal, a collegiumnak kamatozza**).

Ugyanazon szerződést az óvatos előljáróság az erdélyi főkormányzók által is megerősítetteti, mely okmány ugyancsak eredetiben meg van levéltárunkban, kiadva a császárné és magyar király Mária Terézia nevében s

*) Az eredeti impurumból. Főiskolai tört. levéltár I. kötet 61. szám.

***) Az eredeti, Debreczen város pecsétével ellátott s Kuthy István, akkori notariusus által kiadott szerződési oklevél meg van a „Történelmi levélt.“ I. köt. 71-ik száma alatt.

láttamozva báró Bánffy Farkas, mint guberniumi elnök által*).

Ily biztosítás mellett nem csoda, hogy a főiskolai előjáróság az eredeti alapítási oklevelet, elébb hiteles másolatot vétetvén róla, Debreczen városa küldötteinek átadta s teljes reményben volt a dolog végelintzését illetőleg.

De a reményt csakhamar csalódás követte. Debreczen csakhamar megszünteté a kamatfizetést s midőn a főiskola az iránt kérdést tesz, a városi hatóság az udvari kamarának egy 1754. 7-ik januárjáról kelt rendeletét közli, melynek azt illető pontja ekként szól: „tandem quod ad Conventionem cum Collegio ref. religionis Enyediensi initam, cum absque benigna ratificatione, aut inductu Ceseo Regio adeo onerosam transactionem inire civitati integrum non fuerit, tandem Civitatem a solutione Capitalis et interusurii eadem haec Camera regia inhi-beat“ stb. **).

E rendelet, mely Debreczen városát, mint az egyezkedésre illetéktelent, s magára tulságos tehert vontat tiltja el a fizetéstől, csak annyiban látszhatott csekély csapásnak a főiskola jövedelmeit illetőleg, mivel a láthatáron egy, még sokkal sötétebb, s méhében mindent megsemmisítő fergeteget hordó felleg tünt fel.

1754. apr. 25-én tudniillik sikerült a kamarának a Császárnétól oly rendeletet eszközölni, hogy minden erdélyi kegyalapítvány, „melyek gondja kiválóan a felség szívén fekszik,“ („quarum cura summae nobis cordi est“) vizsgálat alá vétetvén: mit, mennyit, miként,

*) Főiskola. Tört. levélt. I. köt. 72-ik sz. alatt.

**) Ugyanott 74-ik szám alatti extractus.

ki által, s mily czélra alapított valaki, — a gubernium által egy félév alatt felterjesztessék. E rendeletet gr. Haller János, b. Henter Dániel és Bruckenthal Sámuel aláírásával közli a főconsistoriummal oly véggel „hogy abból egész értelmét s ő felségének szent tetszését kilátván, ahhoz hív engedelmességgel lenni, királyi akaratjára hajlani és homagialis kötelességét okvetlenül véghez vinni lehessen, beadván haladék nélkül mind maga superintendentiája alatt lévő pia fundatiokról lévő leveleit, legatumit, ratioit s a más positiokat egészen exhaurialo informatioját; ugy pedig, hogy lehessen a Guberniumnak is infra definitum tempus maga kötelességét tenni“ *).

Bizton kérdehetjük: mit várhattak e rendelettől azok, kik a fehérvári épületek, tokaji szőlő s debreczeni dézma eseményeit csak nem rég élték át? Kétségtelenül nem egyebet, minthogy a főiskola összes vagyona kérdés alá fog vétetni a fiscus által, mi, mint látni fogjuk, később valósággal be is következett.

De térjünk vissza a debreczeni dézma ügyére, melyet tehetsége szerint védeni az Előljáróság még mindig szoros kötelességének tartott.

Ugy látszik a várost gyakran, sőt folytonosan sürgette, mert az akkori debreczeni bíró, Domokos Márton uramnak több rendbeli levele van kezünknel, melyekben a nem fizetés miatt részint a kamarát, részint saját tehetlenségüket okolja. Így közli:

1755-ből a kamara egy rendelkezését, mely a várost a kamattfizetéstől újból is eltiltja, sőt ezen követelésnek az adósságok sorából kitörlésére komolyan inti **).

*) Főisk. Tört. levélt. I. kötet 74-ik szám alatt.

**) Ugyanott, 80-ik szám.

1756-ban Domokos Márton másod ízben ír, a nem fizetést tehetlenségökkel mentegetvén. Mellékletül megküldi, minő rendeletet kaptak a győri és pápai ref. egyházaknak fizetendő tartozásaik iránt, valamint párban a Helytartóság egy rendeletét is, mely a fennebb említett királyi s egyszersmind gubernialis rendelettel egyértelmű *).

1758-ban a főiskolai előjáróság sürgetésére megint felel a debreczeni bíró, melyből, nagyobb világosság okáért, jónak látunk pár tételt kijegyezni:

„Tovább várakozni a válaszszal nem szükség — írja a mentegetőző bevezetés után. — Tudom mind a levélnek argumentumát, mind a nemes tanács tetszését, vagy ha szabad úgy szólani, kéntelenségit; mert minek-utánna egyszer bona et christiana fide a summát megígértük; egyetlen egy is nincsen sorsosink közül, a ki resiliálni akarna, sőt köztünk lévő katolikus atyánkfiai contradictiojával is, már egynehány ízben megírtuk a felsőbb instantiáknak, hogy mi azon accordától salva fide publica el nem távozzhatunk, hozzáadván egyéb reánk következhető alkalmatlanságokat is. De mindezekkel semmit nem gondolván a f. Magyar Kamara, felséges asszonyunk nevével, már talán harmad ízben parancsolja, hogy se capitalist, se interest, sub gravissima poena ne merjünk fizetni, mivel az adósság *authoritate regia in perpetuum cassáltatott*. Magok tudják az Urak, hogy nem is cselekedtük, mert nem mertük. Mindazonáltal, hogy *consentiálni* ne láttassunk és megmutassuk, hogy *post initam semel accordam*, valóságos adósságnak tartjuk, — ugyancsak *inseraltuk in statum debitorum*, a melyet *annuatim* felszoktunk küldeni. Ezzel a f. Kamara

*) Főisk. Tört. levélt. I. köt. 82, 83 és 84. számok alatt.

nagyon offendáltatván, fenyegetésekkel teljes increpatoriumot küldött és aususnak nevezett, hogy az ilyen cassált debitumot az adósságok seriessébe be merjük tenni. Mi ezt szó nélkül nem akarván hagyni, megirtuk a f. Kamarának, hogy valameddig a transactio a Collegium kezénél vagyon, mindaddig nem vagyunk securusok; securusok nem lévén, úgy gondoltuk, hogy a catalogusból is nem jó addig kihagyni azon adósságot, míg az obligatoria itt nintsen. Az alatt pedig újabb tabelláját is felküldvén a debitumoknak, már újabb insertiora nem mertünk lépni post tot comminationes, hanem csak kihagytuk, bizván Istenre a dolgot. Arra való válaszuk mái postával érkezhvén, dicsértetünk, hogy tandem aliquando obtemperaltunk, a mellett pedig bátoritattunk, hogyha azon transactio erejével, akármely Biró előtt impetaltatnánk, mindjárt occurálnak szoros királyi parancsolatokkal, csak tempestive tegyünk hirt. Et hic est ultimus Causae status.“*)

A tanári kar e választ feljeleníti gróf Teleki Lászlónak mint a tanoda főgondnokának, azon felvilágosítással, hogy az eredeti oklevelet a Consistorium parancsára adták ki s a tőkét is ennek kívánságára hagyták Debreczen városának, „holott az ablegatusok (Forró és Szeremlei) palam declarálták, hogy nem akarják interessezni“. A kamatok nem fizetésére felvilágosításul, hogy: „három esztendőre elkérik a (debreczeni) professorok subsidiumára, adván de restitutione obligatoriát; azután simpliciter condonáltatni kívánák. Melyre hogy nem descendáltak a Méltóságos Curatorok és a Collegium, annak consequentiája ez, hogy a passivum debitumok se-

*) A főiskolai Tört. levélt. I. köt. 87. szám alatt, 20-ik februárról keltezve. Eredeti.

riessébe ezt a debitumot is feladták a Kassai Kamarának, és már annak rescriptumára, a mint írja az Úr Biró Uram, sem a summát sem az interessét meg nem fizethetik.“*)

E szerint ezen ügyben Debreczen városa tanácsának keze sem lenne egészen tiszta.

Ily reménytelen helyzetbe jutván a főiskolának napnál tisztább követelése, valószínűleg a Fő-Consistorium vagy gr. Teleki tanácsára, egyenesen gr. Grassalkovics Antalhoz, a mindenhatónak vélt státusférfin és későbbi herceghez folyamodnak, előterjesztvén ügyök igazságát.

Erre Ajtai Mihály az akkori rector magától Grassalkovicstól következő választ nyer:

Gedellő 27. maj. 1765.

Perillustris ac Generose Domine Rector!

Debreczeny város ellen, Nagy Enyedi Reformatum Collegium praetensiojának mivoltáruul és honnét következt transactionalis summának elltéltássáruul, semmi tudományom nem lévén, szükséges volt a f. udvari Magyar Kamarát ebben meghhallgatnom, az honnét minémü tudósétássom érkezett, ezen iderekesztett válaszó levelének mássábul és hozzá tartozandó accessoriumibul bővebben fogja érteni kegyelmed, hogy tudniillik, kérdésben lévő praetensionak, mind kapitalisban, mind interessiben kiadássátul, nevezet Debreczeni város, F. Parancsolatnak ereivel elltéltva légyen, következendőképen követem, hogy F. parancsolathoz ebben költetvén magamat alkalmaztat-

*) Tört. levélt. I. köt. 89. szám. Eredeti, Vásárhelyi T. István, Borosnyai N. Zsigmond és Ajtai A. Mihály aláírásokkal.

nom, részemről is külömb rendeléssel satisfactiojára nem lehetek.

Constanter perseverans

Praetiae D. Vestrae

servus paratissimus

Comes A. Grassalkovics m. p. *)

E nevezetes levélnek mellékletében meg van a kassai kamara felvilágosító feleletének másolata is **).

E latin szövegtü iratból rövidség okáért csak annyit emelünk ki, mennyi a kamara eltíltó rendeletének okait tartalmazza s mennyiből ezen érvek nevetségesen igaztalan volta kitünik.

„Ex anteactis hoc in merito interventis — mond a levél bevezető sorai után — obsecravimus, debitum hocce praetensum ex 2000 fl. hungaricalium summa per Transylvaniae condam principem Gabrielem Bethlen pro memorato Collegio fundata originem habere. Cujusmodi fundatio siquidem ex defectu familiae Török promanare, per annexum documentum recognoscatur, hoc ipso, quod caducitas similis non donantem Gabrielem Bethlen, qua Transylvaniae duntaxat principem, verum legitimum Coronae Regni Hungariae Regem ac principem, qualis ille nullo unquam tempore fuit respexerit, donatio sive fundatio haec, ex inaktivitate dantis procedens, pro invigorosa considerari et censeri debet, sequaciter praetensionem suprafati Collegii Rectoris omni prorsus fundamento destitui palam est.“

*) A főiskola Tört. levélt. I. köt. 98-ik száma alatt. Eredeti, Grassalkovics sajátkezü aláírásával.

***) Ugyanott 97-ik szám alatt.

Az irat további tartalma az ügy eddigi előzményeire vonatkozik, melyeket mi már ismerünk.

Az igazságot értő és érző olvasó azonnal belátja, hogy a kamara ezen okadatolása hármassal valótlanságot foglal magában.

Mert bár elismeri, hogy Bethlen, Debreczen városa dézmáját Török család jogán, tehát mint magánytulajdonát adta főiskolánknak: az ügyet az adományozó jogérvénytelensége alapján (*ex inactivitate dantis*) ejti el, még pedig hármassal hazugsággal.

1. Hogy Bethlen Gábor soha sem volt Magyarország királya. Holott, mint tudjuk, ez sem igaz.

2. Hogy mint törvényes fejedelem nem adhatta; holott tudjuk, hogy Biharmegye, Bethlen idejében, sok egyébbel Erdélyhez tartozott. És

3. Ha mindkettő állana is, adhatta volna jog és igazság szerint, mint magánybirtokos a maga magány birtokát, melyet a kamara irata újból tagad.

Emlékeztetjük az olvasót ezen felül a leopoldi kötelevénynek az előbbi korszakban idézett pontjaira, melyekben Debreczen városa, mint a kegyadományok egyik tárgya, névszerint ki van emelve.

Mind ezekből azt hiszem, sikerült e sorok olvasóját meggyőzőnöm a felől, hogy az udvari kamara hamis és jogtalanul erőszakos ítélete daczára: Debreczen városa a n.-enyedi főiskolának az egyezményileg megállított 8000 magyar forinttal máig is tartozik.

* * *

Az eddig leírottak csak előcsatározások voltak, most következett az általános és tömeges támadás a főiskola összes vagyona ellen.

A fentebb 1754-ik évi ápril 25-éről idézett általános parancs, minden kegyalapítványok kimutatását illetőleg, volt ezen nagymérvű eljárás nyitánya.

Első megtámadás a henningsfalvi részjószágot illette, gróf Hadik András és Baló Antal aláírásával 1766. 18-ik mártiusban, a gubernium, az ez iránt támasztott perbe, a főiskolát megidézvén*).

Ugyanezen év aug. 2-ikáról már más két jószág, Kis-Orbó és Magyar-Orbó ellen indít a fiscus keresetet, melynek befelelésére ugyancsak gróf Hadik András hívja meg a főiskolai előljáróságot**).

1766-ban sept. 12-én a guberniumelőtt foly a per; a fiscus részéről Tolnai János (de Séllye), a collegium részéről Gálfalvi Nagy Ferencz, levén a szóvivők.

A gubernium a főiskola javára dönti el a pert; de a fiscus fellebbezi a felség elé †). Ugyan ez történik a lenningfalvi jószágot illető követeléssel is ugyan ezen év májusában ††).

1796-ban október 29-én Séllyei Tolnai János, mint fiscalis director Marosnémeti gróf Gyulai József, báró Radák István és gróf Teleki Sámuel mint curatorok, és Kovács József mint rector professor személyében a collegiumot 15-öd napra megidéztteti az

*) Történelmi levélt. 100-ik szám, eredeti.

***) Ugyanott I. köt. 102. és 103-ik száma alatt; mindkettő eredeti.

†) Ugyanott a 104-ik szám alatt az egész perfolymat.

††) Ugyanott mint gubernialis hivatalos kiadvány 105. sz. alatt.

összes enyedi uradalom, névszerint a n.-enyedi javak, Kis-Orbó, Muzsina, Felső-Orbó, Miriszló, alsó fehérmegyei- és Décse tordavármegyei egész falvak, Henningfalva és Miklóslaka, mint részbirtokok productiojára, mint a melyek, állítólag, az 1650-ki regestrumban még mint pura fiscalitások említetnek.

Miután a tokaji szőlő, fehérvári javak s debreczeni dézma elvételtek: az enyedi uradalom képezte a főiskolának mondhatni egyetlen maradandó anyagi alapját s most ez mind együtt és egyszerre lőn fenyegetve.

Kezűnkél van a Bertalan János és Szombatfalvi József mint kiküldött kancellisták relatoriája ezen megintést illetőleg*). S ugyancsak a Gubernium meghívója ezen perfolyamra báró Bajthay Antal és Halmágyi István aláírásukkal**) 1769 28-ik deczemberéről keltezte.

* * *

Szerencsére azonban jobb idők állottak be. Mióta II-ik József, a szellemdús s egyszersmind szabadelvű uralkodó, édes anyjának uralkodó társává vált: oszolni kellett azon titkos és sötét szellemnek a trón közeléből, mely ezen vétkes megtámadásokat intézte s mely a költött okoknak, szemben joggal és igazsággal, érvényt adott.

Megszűnt a lidércz-nyomás, még magának az erdélyi Gubernium tagjainak szivén is, s 1770-ben jan. 29-én a fiscus követelését a n.-enyedi dominiummal szemben véglegesen megsemmisítettnek nyilvánítja, (deponálja***).

*) Főisk. Tört. levélt. I. köt. 107-ik szám.

**) Ugyanott a 108-ik szám alatt; eredetiben.

***) Ugyanott 110-ik szám alatt; a Gubernium ezt illető hiteles kiadványa.

És ezzel befejeztetett a nemtelen harcz, mely egy közmíveltséget terjesztő intézet ellen vala folytatva. Ki tudja, a kormányon történt változás nélkül, nem veszett volna-e el az iskola összes vagyona? Legalább oly igaz úton, mint a debreczeni 8000 forintot, vagy tokaji szőlőt és fehérvári jószágot elfoglalák, — ezt is elvehették volna.

. III. Az 1713-ki általános gyűlés. (*Generalis synodus.*)

Az annyi csapást kiállott és minden oldalról megtámadott reformatus státus rég elérkezettnek látta az időt a nyolcz esztendeig tartott Rákóczi-féle zavarok után, a vallás és tanügy összekúszált viszonyainak rendezésére s — miután a fejedelmi tanács nem vala többé — egy új és czélszerű rendszer beállítására, általános gyűlést tartani.

E nevezetes egyházi gyűlés Nagy-Enyeden, a fentebb kijelelt év jun. 25-ik napján egybe is ült.

Láttuk a megelőző korszak történetében, hogy a nemzeti fejedelmek korában, mint legfőbb hatóság egy, a fejedelem vagy személyese elnöksége alatt üléselő testület állott fenn, melynek tagjai a fejedelem reformált vallású tanácsosain kívül, a püspök s néhány érdemesebb egyházi férfit valának. E gyűlés gyakorló a legfelsőbb felügyelet és legfelsőbb eldöntés jogait.

Most az orthodox nemzeti fejedelemség megszűntével első szükségnek látszék egy, ezen egykori fejedelmi tanácsossal egyenlő értékű (*aequivalens*) testület felállítása.

És csakugyan ez vala az enyedi *Generalis synodus* első teendője.

„A mi kegyelmes Istenünk — így szól a bevezetés — nemzetséges bűneink ellen méltán felgerjedett haragjának közepette is, véghetetlen irgalmasságáról el nem felejtkezvén; sőt kívánt békességünk visszahozásával és az szegény hazának elszéledett fiait összegyűjtvén; szükségességnek íteltetett az eccléziáknak s Collegiumoknak jobb rendben való állatása iránt gondoskodni s discuralni, a minthogy post serios discursus de super institutos, az sz. Generalisnak (synodus) ezen punctumi szerint determináltattak communi voto és concludáltattak ezen következő dolgok. Et quidem:

Ad 1-mum. Felette igen szükségesnek íteltetik a Supremum Consistoriumnak felállítatása, melyekhez képest Fő-Curatoroknak rendeltetnek:

a Méltóságos Úrak:

B. Veselenyi István Úr ő nagysága.
Gr. Teleki Mihály Uram ő nagysága.
Gr. Teleki László Úr ő nagysága.
Gr. Bethlen László Úr ő nagysága és az
T. Ref. Püspök Uram ő kegyelme.“ *)

E főgondnokokon kívül a Consistorium tagjaivá választattak a világiak közül 21-en s az egyháziak közül az enyedi, kolozsvári és fehérvári tanárokon kívül 16-an. **) Jegyzőkké lettek Alvinczi Sámuel, Tserei Mihály, Inczédi József és Pongrácz András.

*) A főisk. Tört. levélt. I. köt. 53-ik szám alatt lévő s Alvinczi Sámuel Consist. jegyző által kiadott hiteles példányból.

**) Ugyan ezen okmányban az egész névsorozat benne van, gr. Bánffy Györgyön elkezdve, Décei János uramig.

E szerint a Fő-Egyház tanács már eredetében választási és képviseleti alapra volt fektetve; úgy-hogy nem lett volna egyéb teendője, mint a ki-dőltek helyére a jelesek közül, mindannyiszor újabb és újabb tagokat választani.

Ugyanezen alkalommal ezen egyház-tanács üléseinek idejét s hatáskörét is megállították.

Az azokat illető czikkek ekként szólnak:

„Az ecclesiai dolgoknak folytatására pedig gyakorta kellettven celebráltatni a Consistoriumnak: observálják a Fő-Curator Uraimék, hogy rendre, vagy pedig a ki inkább érkezhetik, (servata nihilominus inter se mutua harmonia) convocálják az közelebb lévő ecclesiasticum s politicum Consistorium Membrumait.

Generale Consistoriumnak celebráltatásának terminusai pedig determináltassanak a mikor a nemes ország gyűlése fog lenni, és az sz. Generalis celebráltatik, propter frequentiorum confluxuum et faciliorem negotiorum expeditionem. Ha pediglen olyan intervenientiák decurrálnának, a melyek kívánnák a terminusokon kívül a Consistorium Congregatioját: a Fő-Curator Uraimék, pro ratione status et temporis, convocálják a Consistorium tagjait.

Ezen Consistoriumnak pedig authoritássa in observationibus ecclesiasticis et ecclesiastico-politicis difficultatibus et litigiis coram eodem agitandis, assumandis et determinandis, stabiáltatik, mely is ha mit végez vagy determinál, annak effectumba való vétetésére plenarie facultáltatik, melynek is deliberatioi s commissioi ellen, ha ki contumacia ductus, reluctálna, ecclesiai persona lévén, a Canon szerint büntetődjék irremissibiliter et sine omni indulgentia; politica persona pedig azon tractusbeli Inspector Curatortól reputáltatván delictuma az akkor cele-

brálandó Consistorium eleiben: azon Consistorium, secundum qualitatem delecti, conformálván az irrogálandó poenat executioban is vétethesse. Melyekben ha ki reluctalna és magát nem submitálná, excommunicáltassék és mind addig ne is admittáltassék, mig ad levioerem frugem nem redeál.“*) .

Ezek után a főiskolák és egyházmegyék gondnokai választattak meg. Elől az enyedi főiskolái állanak: gr. Teleki Sándor, Szilágyi András, Nemes János és a rector professor személyében, mely utóbbi „mindekben egyet értsen a Curatorokkal“.

„Ezen (megválasztott) Inspector Curatorok pedig szorgalmatosan vigyázzanak a kezek s Inspectiojok alá bizottatott ecclesiáknak, s scholáknak dolgaira s minden nemű difficultássira és azokat igazításba(n) tenni elne mulassák. Oly dolgok interveniálván pedig, melyeket magoktól eligazítani nem lehetne, a Fő-Curator Urakat és a Consistoriumot requirálják.“

Még egy pont van, a 2-ik, mely általános érdekű dolgookról szól: „Az ecclesiasticumi beneficiümök restitutióját, hogy a Mlgos Curator urak operatioban vegyék, alázatosan kérje a sz. Generalis. . . .“

Responsum ad 2-um. A felséges Udvarnak azok iránt felküldött alázatos instantiákra való kegyelmes válaszat várjuk, reméljük is beérkezését rövid idő mulva**).

*) Az említett okmányból. Mivé lett a had vései között Pázmány és Cserei szép magyar nyelve s a korábbi század jóval erősebb latinsága!

***) Ez a remény valószínűleg gr. Bethlen László biztatására keletkezett, ki, mint előbbi cikkünkben érintők, 1712-ben az alapítványi oklevelet felvitte volt megerősítés végett. Miként teljesült, látuk fennebb.

A többi 13 pont a káromkodók stb. szigorú büntetését tárgyazó 4-iken kívül, egyes egyházak vagy személyek ügyét illetik.

Ekként tudta az erdélyi református státus ügyeit a legváltóságosabb körülmények között is akként rendezni, hogy az a multat vevén fel kiindulási pontul, a nemzet és haladás szellemével egyezőleg, egy jobb jövődőnek szolgáljon szilárd és természetszerű alapjául.

IV. Az 1769-ki vásárhelyi „*litteraria Comissio*“ és az 1777-ki „*ratio educationis*.“

Mindkét munkálat a tantügy legjelesbjeinek, hosszas tapasztaláson épült munkálata s körülbelől mindkettő azon legmagasb mértéket fejezi ki, melyet a nevelés-ügy akkori férfiai elérhetőnek tartottak.

Azért e két munkálat annyival is inkább felhívja figyelmünket, mivel az első, a „*litteraria comissio*“ egy egészen független testület véleménye, míg a második a monarchia fejének s válogatott szakférjainak *) munkálata; amaz határozottan bennfejlett alapon hazai erőkel épít: míg a másik magasabb, nem ritkán téves államczélokot tűzve ki, a külföld által eddig elért eredményeket is tekintetbe veszi.

Lássuk először is a vásárhelyi „*litteraria Comissio*“ működését.

Ez célját mindjárt a munkálat első soraiban következőleg fejezi ki:

*) E mű czíme: „*Ratio educationis totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et Provincias eidem ad nexas 1777.*“ Ürményi József és Trsztyánszky Dániel műve, de kétségtelenül a birodalom jelesbb szakférjai által átnézve és javítva.

„A méltóságos supr. reform. Consistorium atyaiképen és kegyesen figyelmeztvén az erdélyi ref. scholákra, gymnasiumokra és Collegiumokra, és azokban mind a tanítóknak, mind a tanulóknak állapotjokat, tanításoknak és tanulásoknak módját voltaképen megtekintvén; tetszett ő excellentiájoknak és ő nagyságoknak bizonyos és ide alább subscribált személyekből álló „litteraria Comissiot“ ültetni, a végre: hogy a Collegiumokból a tanításnak és tanulásnak módjáról a supr. Consistoriumba beadott Projectumokból mindazokat, valamelyek a tudományoknak jobb és könnyebb úton való elébbvihetésére szolgálnak, kiszedegetné és egyszersmind egy olyan közönséges docendi et discendi normát concinnalna, mely minden scholákba introducáltatván, azon egy norma szerint a tudományok és azokból folyó jó erkölcsök és isteni félelem, mindenütt egyaránt nagyobb-nagyobb gyakorodást vehessenek.“

Ezen bevezetésből a litt. Comis. célján kívül még az is kitünik, hogy még annak alakítása előtt, több oldalról, talán minden nagyobb erdélyi ref. tanintézetből, terveket vettek be, a tanügyben eszközlésbe veendő reformokat illetőleg s azon tervezetek szolgáltak aztán a litt. Comis. munkálatának alapjául.

A tanügyi bizottság („litteraria comissio“) a behozandó reformokat osztályonkénti sorozatban veszi fel, s ezeket mi, rövidség kedvéért kivonatosan terjesztjük elő.

1-ső pont. „Az olvasni és írni tanuló gyermekekről.“

Azokra nézve ajánltatik:

a) hogy mielőtt a gyermek osztályba vezetnék, folyékonyan írni és olvasni magán tanítók tanítsák meg. Ha valamelyik magánytanítót (privatus praeceptor) sze-

génysege miatt nem fizethet, a tanvezető tanár rendeljen ingyen ilyet.

b) Tankönyv az eddigi *Abecdarium*, „mely is midőn ujabban ki fog nyomtattatni, szükséges és előforduló deák szókkal bővítessék, mely munka bíztatik az ott levő *litteraturae professorra*, az holott a könyv nyomtattatik; ki is a maga *additioj*át vagy megkivántató *correctioj*át, a másutt lévő *litteraturae professorokkal* is *communicálni* tartozik.“

2-ik pont: „*A declinistákról és Comparativistákról*“ ajánltatik:

a) hogy ezek egy osztályban taníttassanak; „lévén azon szók, melyek *comparáltatni* szoktak, csupán *nomenek*.

b) Ellenben a *verbumok* külön osztályban adassanak elő, az alább érintendő *Conjunctiva classisban*.

c) Az eddig használt *Rudimenta*, mind *Constitutiojára*, mind pedig a szükség felett beleiratott *paradigmákra* nézve, ennek utánna elhagyatni ítéltetett s helyette Bél Mátyás pozsonyi *rektor* (s nevezetes *történet-compiler*) *Cellariana grammatikáj*át ajánlják, még pedig úgy, hogy egyik oldalon a latin, másikon a magyar szöveg legyen.

d) Ennek ekként elkészítése a vásárhelyi *philologiae professorra* bízott.

3-ik pont: A „*Secunda classis Conjugistarum*“ról szól. Ebben

a) A *Cellarius* „*Verbale paradigmái*“ mellett, ajánlja a *litt. Commissio Langius* „*Colloquiumait*“ fordítás végett.

b) „Az igaz deák nyelv zsengejé“-nek s a „római históriának avagy csak kezdete“ ismertetése végett, gyakorlatul *Eutropius* római történetének két első könyvét.

c) A „kis katechesis szorgalmas megtanulását sz. írásbeli helyekkel megerősítve“ s végre

d) A kis Cellarius szótárában való szók megtanulását.

4-ik pont alatt a „Tertia Classis Grammatistarum“ teendői ekként tárgyalatnak: „Ezen Classisban a Cellariana Grammatica mellett a classicus authorok: „Phaedri Fabulae“ és Eutropii: „Historia romana“ egészen; a palatina katechesis locusok (idézetek) nélkül. Cellarii: „Liber Memorialis“ (Nagy Cellarius) tractáltassanak a praeceptorok eleiben adandó Methodus szerint.“

5-ik pont alatt következnek a „Quarta Classis Syntaxistarum“ tárgyai. És pedig:

a) Cellarius grammatikája mellett Cornelius Nepos, Ciceronis „Epistolae selectiores“ és Cellarius Liber Memorialisa ajánltatnak olvasmányul.

b) Cornelius megértése végett a Cellarius Antiqua Geographiájának Compendiumát s végre

c) „Ad recensiozem Geographiam“, a Gróf Lázár Ur ő Excellentiája által fordított Geographia tanítását ajánlják.

6-ik pont alatt a „Quinta Classis Rhetorica et Oratoria“ tantárgyai soroltatnak elő:

a) Ajánlják Freyer Oratoriáját, melyet azonban mivel sok, a gyermek elméjét fárasztó van benne, kivonatilag kívánnak alkalmaztatni.

b) A Classicus authorokra nézve, „az eddigi praxis szerint“ Cicero levelei, válogatott beszédei és Justinus Historiája ajánltatnak.

c) Az arithmetica tanitassék Wolphius „Compendiuma“ szerint.

d) „A Cathecticumok, Geographicumok is szorgalmasan tractáltassanak.“

7-ik pont alatt a „Sexta Classis Poetica“ teendői így határozatnak meg:

„Ezen Classisban a Cellarius Grammatikája mellé ragasztott Poesis mellett, az Ovidii Metamórphoses, Aeneis Virgilius et Odae Horatii selectiores szorgalmasan magyaráztassanak, tanultassanak.“

8-ik pontban a „Septima Classis Graeca“ teendői soroltatnak elő. Ez újon felállított osztály volt, mi a szövegből is megtetszik: „Hogy ezen Classis a Logica Classistól külön szakasztva légyen, jobbnak ítéltetett a végre, hogy a görög nyelvet tanuló ifjaknak annál több idejük lévén ezen nyelvnek tanulására, abban nagyobb épületet vehessenek.“

Ajánltatnak pedig

a) Nyelvtanul (görög) a Goleriano-Waleriana grammatica.

b) Pasor kis görög lexicona nyelv-anyag tanulására s e mellett az „Uj testamentum“. Végre

c) Lucianus Dialogjai s a „Tabula Ceбетis“.

A 9-ik pont alatt az „Octava-Classis Logicáról“ ez áll: „Szükségesnek és hasznosnak állittatott, hogy ezen Classis külön légyen, melyben a Logica és Ontologia taníttassék; melyre nézve hogy a Baumeister Logicája és Ontológiája mindenütt bevétessék a philosophiae professor Inspectioja alatt; ennek felette a philosophica definitiokra a Baumeister „Definitivaja“, a mennyire csak lehet memoriter taníttassék.

Ezek mellett hasznos lévén az ifju elméket idejekoránt a Mathesisre készíteni, ezen Classisban lévő logicusok a Mathematica lezckéket is járni tartoznak, melyekre, hogy annál könnyebben érkezhessenek, napjában csak három órákon járnak a Classisba.“

E tantárgyi felosztáshoz következő általános szabályzatokat csatolnak:

1) Hogy az alább közlendő, s kiválóan az enyedi és kolozsvári tervezetekből meritett tanmód mindenütt megtartassék.

2) Minden Collegiumnál tanvezető-tanár (Pedagogiarcha) legyen, ki figyeljen ha az előirt mód és tanrendszer megtartatik-e?

3) Hogy a magány- és köztanítók, osztályozásaikra való tekintet nélkül alkalmaztassanak s a jók több évre is megtartassanak.

4) Hogy az úri rend gyermekeire különös vigyázattal legyenek.

* * *

A következő czikkelyek a tanárok teendőiről szólnak és pedig:

„I-mo. A theologiae professorokról.“

„Minden theologiae professorok köteleztetnek a theológiának azon nevezetes részeit hiven serényen és jó lelkiismerettel, szorgalmatosan tanítani; úgymint:

Theologiam dogmatico elencticam,
Theologiam Catheceticam,
Theologiam moralem,
Historiam ecclesiasticam,
Methodum Concionandi.“

E tantárgyakhoz következő általános szabályok járulnak:

Négy év alatt minden tantárgynak elkell taníttatnia és pedig a dogmatico elenctica theológiának két ízben.

Hétfőn, kedden, csütörtökön két-két órán tanítsanak; pénteken délután a vasárnapi katekizatióra készülés miatt, az óra elmaradhat.

Vasárnap délután magyar nyelven katekizáljanak; vasárnap reggel pedig „remek-beszédeket“ tartsanak, „vagy ha remek nem lehetne mindenkoron, tehát az elsőbb deákokkal praedicáltassanak.“

A legatusoknak praedicatiokat dictáljanak.

„2-o. A philosophiae professorokról.“

„Jónak és hasznosnak ítéltetett, hogy a philosophiae professorok a magok cursusokat 3 esztendőök alatt elvégezzék, mely idő alatt a következő scientiákat pertractálják:

Logicam, Metaphysicam, Mathesin puram, Arithmetecam nempe, Geometriam et Trigonometriam, Physicam experimentalem et philosophiam practicam, Mathesin adplicatam, puta: Astronomiam, Geographiam, Chronologiam.

„Minden nap u. m.: hétfőn, kedden, csütörtökön és pénteken két-két órát tanítsanak; a controversa materiákról pedig minden héten szerdán vagy szombaton disputáltassanak.“

„3-o. A philologiae professorokról.“

„A philologiae professorok is hogy három esztendőök alatt a magok cursusokat elvégezzék, határozottatott, úgy mint:

Universalis historiát,
Zsidó és görög nyelveket,
Romai, görög és zsidó antiquitásokat,
Patriae historiát.“

Órája ugyan annyi mennyi a fentebbieknek, a disputatiók helyett nyelvgyakorlatok, melyeken a latin nyelv legjelésebb classicusai adatnak elő.

Az egyetlen jogtanárnak (Kolozsvárott) polgári és hazai jogot, honi történelmet és természeti jogot kellett tanítani.

Az órák beosztása ez.

A délelőtti órákon:

- 6—7-ig Praeseseké (segédtanárok),
- 7—8-ig Philologiae professoroké,
- 8—9-ig Philosophiae professoroké,
- 9—10-ig Theologiae professoroké.

Délutáni órákon:

- 1—2-ig Praeseseké,
- 2—3-ig Philosophiae professoroké,
- 3—4-ig Philologiae professoroké,
- 4—5-ig Theologiae professoroké,
- 5—6-ig Privatus praeceptoroké,
- 6—7-ig Cantus-praeseseké.

„Minden professornak szoross kötelessége lészen a maga tanítványait informálni in historia litteraria ejus disciplinae, melyet fog tanítani, hogy minemü könyveket, minemü renddel és móddal olvassanak és tanuljanak; a Fonsokat indicálják, a jó és nevezetes könyveknek authorairól ezeknek editiójáról instruálják. „Nosse enim libros, magna pars est eruditionis.“

A felvételi vizsgákat, közönséges censurákat sat. illetőleg, rövidre vonva, a következő szabályokat állítja meg a bizottság:

1) A togatusokká beöltözendő (induáló) deákok a tanári kar vagy legalább a tanvezető jelenlétében vizsgálatnak meg. Beiratván, ha restelkednek, semminemű iskolai javadalomra nem számíthatnak; Deákságok három első éve alatt, tartoznak akármely meghívást elfogadni, vagy magokról másként gondoskodni. Aláírásakor (subscriptio) tartoznak kijelenteni: egyházi vagy világi pályára készülnek-e? Hogy a csupán elsőbbeket illető javadalmakat ne bitorolhassák.

2) A négy deáki osztály két részre szakíttatik. A három első képezi az első, a negyedik a második csoportot. A három elsőben a bölcsészeti és nyelvészeti tantárgyakon kívül, csak a katheketicát tanulják s a három év leteltével szoros vizsgát tévén, csak a jó előmenetelűek bocsáttatnak fel a tisztán theologiai 4-ik osztályba. „A többiek maradjanak az első Classisban (a 3 elsőt értve), míg jó specimeneket mutathatnak.“

3) A tanulók (deákok) válogathatnak az órákban czéljok vagy képességek szerint; sőt a 4-ik osztályban jó előmenetellel tanultak is járhatják az elsőbb osztályok óráit. De a tanárok kötelessége felügyelni, hogy az egyszer választott leczkét járják.

4) A világi pályára (secularis status) készülő ifjak, nem köteleztetnek a feltett leczkék közül a zsidó és görög leczkéket, zsidó antiquitásokat járni, úgy a Concionandi methodust sem.

5) Ösztönzésül minden évben közvizsga (publica censurájok) legyen a tanárok és legalább egy kurator jelenlétében, s azon tudományokból, melyek azon évben adattak elő. Ezen kívül a theol. és philosophiae professorok évenként feladványokat adjanak értekezésekre, a nyelvészeti tanár oratiókra, levelekre; azokat megcritisálják „quid pulchrum, nekiek megmutogassák“. Az

alumniák, beneficiumok a kitünőknek adassanak mintegy jutalmul.

6) Csak év elején (sept. 1-jén) lehessen valakinek magát deákká beírni. Az iskolai év június végéig tartson. Közben eső szünetidőtől határozatlik a sátoros ünnepekre s szüretre 3—3 hét; vásárookra pedig 2 nap. A szorg-idők első napjára a tanulók pontosan megjelenjenek.

7) A szülők a magánytanítók választását bízzák a tanárok lelkesmeretére. „Ennek felette igen jó volna, ha meg nem engedtetnék, hogy a régi pia fundatiókból a fundatoroknak posteritási ne disponáljanak, és azokra magok ne kérnének nevezet szerint alumnusokat.“

* * *

Ezen általános szabályzatokat egy „Az udvarhelyi Gymnasiumról“ szóló cikk rekeszti be, melyet, mint nem közérdekűt, elhagyhatunk.

Végül kötelességökké tétetik a tanároknak, hogy az iskola törvényeit év elején felolvastatván, megtartassák; a korhelyeket ne tőrjék s ők is saját leczkéiket büntetés terhe alatt megtartsák. A zárszó ekként hangzik:

„Ezek immár azok a végzések, melyeket mi a Mélt. Supremum Consistoriumtól e végre specialiter denominált és ide alább subscribált személyek, mint valami projectumokat készítettünk és a Mélt. Supremum Consistoriumnak bölcs és fontos ítéletire bocsátunk; nagy bizodalommal lévén mindnyájan az iránt, hogy valamely punctumot ezen munkában az ISTEN dicsőségére, a tudományoknak öregbitésére a közjónak elébbvaló mozdítására céloznak; melyre mindnyájan egy szívvvel és akarattal törekedünk, mindazokat helyben hadni és approbálni mél-

tóztatik.“ Gr. Bethlen Pál, Comissionak praesese. B. Kemény Simon, a Kolozsvári Collegium Inspect. Curatora. Gr. Bethlen Dávid, a m.-vásárhelyi Collegium Inspect. Curatora. Gr. Bethlen János, az udvarhelyi Gymn. Insp. Curatora. Gr. Teleki Sámuel, n.-enyedi Insp. Curator. Dési Lázár György, reform. Superintendens. Michael A. Ajtai. Incze István. Benkő Mihály. Kovásznai Sándor. Alol: „Ex commissionis Litterariae protocollo descripta et elaborata per Josephum Bodoki Actuarium.“

* * *

Összehasonlítva ezen kivonatot a fennebbi korszakokban ismertetett rendszerekkel, könnyű felismerni, hol és miben tett az ujkor előlépéseket; mikben állapodott meg s mit és mennyiben lehet úgy tekinteni, mint visszatesést.

Annak daczára, hogy iskoláinkat még e korban is főként mint theologiai seminariumokat lehet tekinteni; s megengedve, hogy tanodáinknak, tekintve a kor általános műveltségi (humanitási) kívánalmait, még mindig a klasszika litteraturát kellett eszközül felvennie, melyet a mellett a politikai élet és a hazai tudományok latinsága is követelt: lehetetlen, hogy első pillanatra szemünkbe ne tűnjék, a reál ismereteknek bővebb felkarolása.

Mert igaz ugyan, hogy a reál tudományok nevei már Apáczainál, mint tantárgyak szerepelnek: de a ki Apáczi compendiosus Encyclopaediáját ismeri, s annak terjedelmi körét a fentebb és alább közlöttekkel összehasonlítja, a haladást észre nem vennie, lehetetlen.

Nevezetes s fájdalom még ma sem mindenütt alkalmazott elvet ajánl a litt. Commissio, midőn azt kívánja:

hogy a tudományok mellé, mindenkor azok irodalomtörténete is hozzá adassék s a kútfők tanulmányozásába az ifjak bevezetessenek; még pedig annyira gyakorlatilag, hogy az illető kiadás, valamint az olvasmány rendjére nézve is, tájékozást nyerjenek.

Ez annyira igaz és helyes tan-elv, hogy ez egymaga elég lenne arra, hogy kiválóbb tehetségű ifjak, saját geniuszok szerint, elkészüljenek az általok kedvelt pályára; feltétlen természetesen, hogy a tanoda a kellő taneszközöket könnyen használhatólag kezökbe is szolgáltatja.

Nevezetes előhaladásra mutat az óra választási szabadság is a felsőbb osztályokra nézve, melyet érett ifjaknál kétségtelenül csak haszonnal lehetett alkalmazásba venni.

Általában el lehet mondani, hogy már maga az egyöntetűség, mely ezen kötelezővé tett tanrendszer által minden iskolánál életbelépett, igen nagy nyeresémet vala; míg másfelől tulságos megszorítást látunk annak oly szélsőségig vitt aprolékoskodásában, hogy még az órák egy időben tartásáról is rendelkezik a különböző tanodákban. Különben azt hisszük, hogy a rendszer ilyes scrupulusait az illető tanári karok „tisztelettel félre tették“, — a mint hogy körülményeikhez alkalmazkodniok kellettén, nem is tehettek másként.

Ezenkívül visszalépésül tünik fel, hogy ezúttal már sem fűvészeti s természetrajzi kirándulásokról, sem iskolai színházakról nincs szó; valamint általában taneszközök megszerzéséről, gazdagításáról alig van említés, melyek elsői a tanoda falai közé szorosabb elzárkozást, — az utóbbi kevesebb gyakorlatiasságot feltételezne — ha ugyan-

ezeket, mint már gyakorlatban lévőket, megemliteni szükségtelennek nem tartották.

Az egészből pedig azon végeredményt vonhatni el, hogy tanodáink tőlük telhetőleg kívánták az életet követni s a mellett, hogy a főczélt: az általános műveltséget perczre sem téveszték szem elől: a felmerülő újabb tudományágakat sem mellőzték, — az ország- és nemzetgazdasági, politikai körülményeihez pedig folytonosan alkalmazkodni törekedtek.

És épen ez az, mit tanodáink létfeltételül és elengedhetlen kívánalmául kell tekintenünk.

* * *

A m.-vásárhelyi litteraria Commissio fennebbi munkálatához egy latin szövegű „Methodus Studiorum“ van csatolva, melyből a következő elveket tartjuk korjellemzőknek és így kiemelendőeknek:

Bevezetésül egy csaknem ivre terjedő értekezés áll a latin nyelv tanításának szükségéről és tanítás módjáról, mely semmi különös érdekűt nem foglal magában.

Az ezt követő első czikk: „Instructio pro praeceptoribus singulis, tam privatis, quam publicis“. Ennek első pontja a vallástanításról s vallásos érzés felgerjesztéséről; második, hogy a tanító csak oly dolgokat tanítson, melyeket tanítványai felfogni képesek. A harmadik tiltja a verést tanítás közben; az úgynevezett plágázást (kézbeütést) egyáltalában; s kiválóan rest, vagy gonosz tanulóknál is csak a mérsékelt vesszőbüntetést engedi meg. E helyett ajánlja a vetély felköltését s az úgynevezett kihívási versenyt (provocatio). Negyedik pont arról szól, hogy a köztanítók délelőtt és délután is két-két, a magány tanítók pedig egy-egy órát adjanak,

de csak a köztanító által kihagyott leczkékre készítsenek elő; új dolgot ne tanítsanak. Az ötödik pont arról szól, hogy a tanítók inkább értelem fejtségre törekedjenek, mintsem az emlékezetet túlterheljék. A hatodik a tanuló szórakozottsága kikerülésére a folytonos előadást tiltja, ellenben gyakori és véletlen kérdések tételét ajánlja. A hetedik pont az unalom kikerülése céljából a tantárgyakba változatosság behozását ajánlja; tiltja a tanító mogorva viseletét és a felesleges könyv nélkülytétést. A nyolcadik pont meghagyja, hogy a tanító tanítványait illendőségre szoktassa. A 9-ik hogy számtan és földrajz a tanítványok felfogásához mértén tárgyalassanak. A 10-ik pontban a szavak helyes hangoztatása, s minden osztályban minták után írott szép írásbeli gyakorlatok vannak ajánlva. A 11-ik pont a magány szorgalom felébresztésére utal. A 12-ik pont meghagyja, hogy ha a köztanító valamely ok miatt nem mehet osztályába, alkalmas helyettesről gondoskodjék. A 13-ik pont utasítja a köztanítókat, hogy a magány tanítókat mást és más módon tanítani ne engedjék, mint mi és a hogy az osztályban tanítatják. A 14-ik és 15-ik pont arról szól, hogy mind a magány- mind a köztanítók arra törekedjenek, miszerint a vizsgák alkalmával szorgalmok jeleit adják: e végett ott olyat, mit nem tanítottak, ne kérdezzenek; a tanítványok kiigazitott gyakorlatait bemutassák stb. Az utolsó pont végre meghagyja, hogy szerdán, szombaton a tanítók osztályait szavalatban gyakoroltassák.

Ezen általános szabályzatok után az egyes osztályok tanítóinak adott utasítások következnek, melyekből csakis a feltűnőket emeljük ki.

Az első (Abcedarii) osztályra nézve adott utasításban nevezetes, hogy a tanító már írva olvasatásra utaltatik, bár azt némelyek az újabb kor találmányának tart-

ják. Az 5-ik pont így szól: „Hic jam incipient discipuli syllabas et voces sibi praescribendas imitare scripto eadem simul legere, ut sic lecturam simul cum iudicio facilius addiscere possint.“

A 2-ik osztályt (Declinistarum et Comparatistarum) illető utasítás első pontja így szól: „Pro lingua latina omnia hungarice sunt inculcanda“. De a latin műszavak meghagyását kiköti. A mathesis elemeit s Hübner elbeszéléseit ajánlja.

A 3-ik osztályban (Conjugistarum) a hazai és szomszéd tartományok földrajzát ajánlja a „litt. Commissio“.

A 4-ik osztályban a tanrendszerben említett könyvek mellett, már magyar-latin gyakorlatok, de rövidek és ismert szavakból összetettek ajánlhatók; számtanból összeadás, kivonás. Európa földirata; a nevezetesebb helyekhez némi történelmi részszel, hogy a helyneveket inkább megtartsa a tanuló.

Az 5-ik osztályban a latin authoroknak magyarra és visszafordítása kívántatik. Levelek, magyar és latin nyelven Cicero mintái után. Geographiából a 4 földrész; számtanból szorzás, osztás.

A 6-ik (Rhetorica) osztály már periodusokat és chriákat köteles írni; előbb magyarul, majd latinul. Ciceronak már ismert részeit tanulják szavalni. A fennebbi osztályok földirati és számtani feladványait ismétlik.

A 7-ik osztályban (Poeseos) czélszerű azon ujtás, hogy a verseket prózába kell leiratni, s ezt viszont versbe szedetni, mely kezdőkre nézve, kétségtelentül, igen előnyös.

A 8-ik osztály főként görög nyelvvel foglalkozik; de ezenkívül már Wolf számtanát is tanulja.

A 9-ik (Logica) osztályban hátrányosnak tartjuk, hogy Baumeister egész definitíváját könyv nélkül be kellett tanulni.

* * *

Ezek után a felsőbb (egyetemi) 4 osztály teendői soroztatnak elő, minden újabb tájékozás nélkül.

Az egészet a Fő-Consistorium megerősítése rekeszti be, aláírva gróf Lázár János, gróf Teleki László és Losonczy B. Bánffy Farkas által, s kiadva 1770 jul. 8-án N.-Szebenben Thamássy Mihály fő consist. titkár által.

Az utolsó lapon Gr. Teleki Sámuel, mint Fő-Curator és Kovács József mint ekkori rector bizonyítják, hogy e szabályzatok a n.-enyedi főiskolában megtartás végett kihirdetettek.

* * *

A „Ratio educationis“ szerzői egészen más alapelvekből indultak ki, mint a litteraria commissio tagjai, következésképp más eredményekre is kellett jutniok. Az elemi osztályokra tartozókat itt rövidség okáért nem tárgyalván, a középiskolákat illető elvek röviden ezek voltak:

1) A tanulókat illetőleg: bár a növendékek, kik az elemi tanulmányokat végezték, a latin iskolákba azért lépnek át, hogy tanulásokat folytatva, az által magokat tökéletesítsék: vannak mégis olyanok, kik néhány év múlva a szorosan tudományos pályáról lelépven, más egyéb szaknak szentelik magokat*).

*) „Sunt, qui post expletos in scholis latinis annos, ad alia instituta transeunt etc.“ (Praemium §. 4. pag. 12. 13.)

2) A tudományokat illetőleg: azokat úgy kell megszabni s egybe válogatni, hogy a növendékek közelebbi és távolabbi céljainak megfeleljenek s közülök egy is ki ne maradjon, a mi a jövő hivatás sikeres elérésére szolgálhat*).

3) A tanfolyamokat illetőleg: az anyagi és alaki célhoz képest két fokozat szükséges a berendezésben: alsó (grammatica) és felső (humanistica), melyeknek tantárgyai csak a fokozathoz képest szaporítandók újakkal; akkor is úgy, hogy a felső folyam mindig magában foglalja az alsóbb tárgyakat s ezekben ismétlődőleg oktassa tovább a növendékeket.

A „Ratio educationis“ a középiskolák tantárgyaiul a következőket veszi fel:

a) Vallástan, ideértve a biblia ismeretét, hit-, erkölcsant és agendát.

b) Latin nyelv és irodalom, ide értve a nyelv, költészet, szónoklattant a szükséges segéd-tudományokkal együtt.

c) Görög nyelv és litteratura.

d) Anyanyelv, de nem nyelvtanilag, hanem gyakorlatilag tárgyalva.

e) Német nyelv, ugyan úgy.

f) Fogalmazás anyanyelven és latinul minden irány-
nemben, különös figyelemmel a gyakorlati életre.

g) Gondolkodástan.

h) Történelem és pedig szentirási, egyházi, birodalmi és hazai. A hazai nem külön, hanem csak viszonyítva a világtörténeti eseményekkel.

*) Diligentissime investigandum, quatenus studia futuris cujus-
que conditionibus sint accomodata (pag. 16).

i) Földrajz: biblia, hazai, birodalmi, polgári, általános, mér- és természettani.

k) Jogismeret: természeti és honi; ez utóbbi tekintettel az ország polgári szerkezetére.

l) Mennyiségtan, és pedig alsó: közszámvetés és tértan alkalmazva; felsőbb tiszta mathesis, alkalmazva mekhanikára.

m) Természetrajzi tudományok. Természettan.

n) Szép és gyors írás.

o) A francia nyelv (vállalkozóknak).

E tantárgyak, azon elvből, mely már fennebb is említették, hogy t. i. a gymnasiumokat kétféle célú növendék járván: elhagyók és tovább folytatók: akként kell gondoskodni, hogy míg amazok minden kellő tudományban tanítást nyernek, ezek e mellett azokban is részesíttessenek, melyek őket a következő tanfolyamokra előkészítik, — három csoportra osztattak:

1) Általában mindeneknek szükségesekre, s ide számíttatnak a vallástan, latin nyelv, irodalom, gondolkodástan, fogalmazás magyar és latin nyelven, szám-tan, tiszta mathesis, erőtan elemei, természetrajz, ember-tan, természettan, szép és gyors írás, német nyelv.

2) Általában mindeneknek hasznosokra, s ide soroztatnak a történeti és földrajzi tudományok.

3) Csak némelyeknek hasznosak és szükségesekre, minők a görög nyelv, tértan, jogismeret, kísérleti természettan.

Az évek számát illetőleg ily szabályzat állítottatott meg:

a) A növendék csak tiz éves korában léphet be a latin (gymnasialis) iskolába; előbb semmi esetre.

b) Az alsó vagy grammatikai tanfolyam három évre van szabva, melynek legfelsőbb osztálya a szókötetési

(syntactica). Ezen osztályból lépnek ki azok, kik nem tudományos pályára készülnek.

c) A felső vagy humanisztikai osztály tanfolyama csak két évet foglal magában, melyek közül az egyik költészeti, másik szónoklati osztályt képez (rhetorica és poetica).

E szerint az egész gymnasiumi tanfolyam 5, mond: öt évre van szállítva.

Ezen csekélyebb évszámot a rat. educat. szerzői a szünidők összevonása (hetenként egy nap, első félév végén néhány nap; az ünnepeken ugyanannyi; ősszel sept. 21-től oct. 1-ig) szabályos órarend, s a nem általános szükségű tantárgyak kizárása, segédtanárok (cor-repetitor) alkalmazása stb. által kivánták pótolni.

Előadási nyelv a harmadik osztálytól fölfelé a latin.

Ezek azon érdekesebb jellemvonások, melyeket itt összehasonlításul, még kivonatból is kivonva szükségesnek ítéltem a középiskolát illetőleg.

A mi már ezen rendszer érdemeit illeti szemben az erdélyi human iskolák főlebb ismertetett álláspontjával: erre nézve idézem egyik kitűnő szakemberünk véleményét, — habár, mint alább kitűnik, nem is osztom azt egészben *).

„Egyebeket, — ugymond Sz. — melyek az osztályozást illetőleg megvolnának jegyezhetőek, mellőzve, a gondolkodva vizsgáló figyelmét e két körülmény érdemi kiválólágg: reál és hazai irány; a mennyiben mig egyfelől megvan tartva(?) a hagyományos álláspont, az általános humanisztikai tér: e mellett egy lábbal már egy addig esmeretlen lépést is tettek az alkotók előre. Miért

*) Szilágyi István: „A gymnasiumi oktatásügy története.“ Sárospatak, 1861. 10. s a köv. lapokon.

tették ezt: az a becslési okokból tetszik ki, melyeket az egyes tanágakhoz mellékeltek.

Ilyenek a következők:

a) A természeti tudományok érdekében szóljon maga a szöveg: „Quia plerique adolescentes emensa scholarum latinarum cursu, studia plane deserunt, novamque negotiorum gerendarum semitam ingrediuntur: necesse est, ut in scientia (hac), quae spectata rerum copia et praesentia cuiusvis pene statui proficua est, iam a teneris instituantur, idque eomagis, quo certius est opes naturae in regno Hungariae large effusaque sparsas, plerumque manere sepultas, ea solum de causa quod ignorentur.“

b) A hazai történetek érdekében. Előre bocsátván hogy a jézuiták kezén állott iskolák azelőtt csupán az egyetemes történetből tanítottak részleteket, így szól: Rebus alicuius occupari, suas negligere, vitium est in privatis negotiis minime ignoscendum; muneri suo deesse tempusque ei destinatum in rebus aliis, utut laudabilibus consummere turpe, ac non rare animadversione dignum. Quid ergo est causae, cur pubes hungarica in hoc vitium impellenda sit, ut officio erga patriam, erga se cet. deesse cogatur? stb.

c) A jogismeret érdekében: Cum instituti hujus sit bonos formare cives; necesse utique est, teneros adolescentes ad ea instituere officia, quibus explendis boni civis nomen obtinetur; quare cum officia Jure Naturae contineantur: quid vetat prima quaedam juris hujus lineamenta, usui in posterum futura, in mentibus eorundem ducere, ac ardens desiderium et cupiditatem erga hoc studium ingenerare stb. Id cavendum unice, ne liber vanis subtilitatibus scateat; res duntaxat deligantur, quae momenti aliquid habent et dimanantia pro vita civili docu-

menta, praesertim vero exempla ex historia Hungariae deprompta stb. És tovább: Sicuti hominis cujusvis est officii hisce rite institutum esse: ita boni civis erit, nosse leges suae patriae . . . quae ignorari non possunt sine luculento periculo in lites inexplicabiles incidendi ac propria amittendi.

d) A tértan érdekében: Inter disciplinas valde utiles, imo necessarias, non postremum sibi locum vindicat Geometria, qua juvenum ingenia ad recte cogitandum, verasque de rebus notiones formandas mire finguntur (alaki czél) . . . Illae duntaxat adferentur definitiones atque problemata, quorum adplicationis in vita communi usum habeant (anyagi czél) . . . Operam dabit magister, ut ipsas terrae dimetiendae rationes non solum mathematicae, sed etiam mechanicae proponat sat.

Sokan s ezek közt Szilágyi barátom is azt állítja, hogy a „Ratio educationis“ alkalmazása ellen Magyarországon felkölt mozgalmakat egy magában véve helyes, de magyar protestans jogi szempontból sérelmes következő czikke idézte fel:

„Scholae eorum, qui alienam a Romano Catholica religionem profitentur locis quam plurimis sunt collocatae, in quibus cum cives succrescentes educentur, ad Regiam pertinet providentiam recte earundem administratio, quae quidem possessionem eorum jurium, quae in rebus suae religionis leges atque Regiae commessiones iisdem contulerunt, turbare nullo modo intendit. Verum Republicae beatitas ex aequabili tractandorum studiorum forma plurimum pendens exigit sane, ut in variis eorundem scholis, eadem tractentur doctrinae capita, eadem servetur norma, idem administrationis tenor, eadem mo-

rum disciplina quae toti Regno et adnexis provinciis universa praescripta est.“

Alább utána veti, a többi, különösen jogérzet- és protestáns féltékenységből támadt okokat is e szavakkal:

„Ha megvolt is bennök a méltánylat az iránt, a mi a belső, vagy tudományi szervezetet illetőleg a R. E.-ban igaz, helyes vala s mit sikerrel használhattak volna fel a protestáns közoktatásügy javítására; habár sok részletben a magok rendszerét czélszerűbbnek *nem* tartották is: de példák által elrettentve, s kevés vagy semmi jót sem várva az egyházra az elfogadás által, akkor midőn a kerületi directoratusok legtöbbjei kath. papi kezekben voltak; természetes volt az idegenkedés az egész intézménytől s benne még attól is, a mi ne talán jó, annyival inkább, mert ennek elfogadása s az e miatt való szorongattatás által, a vallás szabadságát is veszélyeztetve lenni látták.“ *)

De ha mindezen szempontokat mellőzzük is, és csupán tanügyi tekintetben hasonlítjuk össze a Ratio Educationist Erdély akkori protestáns tanrendszerével: az érdek meltatása mellett elég lesz, mit ebben hátrányosnak találhatunk.

Tekintsük például a Ratio Educationis tanterveit humanisztikus szempontból.

- Kérdjük: lehetséges-e, hogy bár kevesebb szünidőssel, melyeket azonban az önszorgalom, s a hallott tárgyak megemészthetése szempontjából ennyire szorítani tanácsosnak teljességgel nem tarthatunk, — csak meg is le-hessen közelíteni azon eredményt, melyre a m.-vásárhelyi litt. Commis. nyolcz évet, tehát három évvel többet szán?
- Vegyük hozzá, hogy a realiáknak, mi mindenesetre elő-

*) Szilágyi István: „A gymnasiumi oktatásügy története.“ 15. lap.

lépés lett volna, két annyi tér van amott szánva; míg itt minden egyéb factor nem csak egyszerűen, sőt kétszeresvé alkalmaztatik.

Miután ezen kérdésre kétségtelenül nemmel kell felelnünk: vegyük bonczolás alá a R. E.-nis tervezetét réal és hazai szempontból.

Kétségtelenül igaz, hogy e tanterv iskoláinkat közelebb hozta volna az élethez; de mint Szilágyi barátom megjegyzi, megtartva az eddigi fejlődési (human) alapot. Mit ő e tekintetben méltányolni látszik, én a realismus elvéből elvetendőnek hiszem. Mert ha az alsó három évet végig hallgatott, de innen nem tudományos pályára lépő ifjak klasszikai műveltséget, sőt csak való nyelvismeretet sem nyerhettek, mire őket három évig a latinnal kínozni, vagy legalább is idejüket rabolni?

Bátran ki merjük mondani, hogy ezek bizony csak fél-eszközök lesznek vala, s így kétségtelenül fél-eredményt vonandának magok után. A realiak miatt nem lehetett jó human iskola s a humanórák miatt gyenge réaliskola lesz vala.

Az öt év elégtelennek látszék arra, hogy a két klasszikus nyelven kívül, még más két élő nyelvet gyakorlatilag megtanuljanak s viszont a realistáktól ugyanezek annyi időt vontak volna el, hogy a céljokra vezető tanokat nehezen sajátítják vala el.

Ezt a paedagogia későbbi vívmányai igazolják is; miután senki sem volt még oly merész, hogy a két irányt merőben egy tanintézetébe kísérlje egyesíteni. Reál-gymnasiumok léteznek ugyan; de ennek növendékei nem ugyan azon órákat hallgatják.

Bármily szépek legyenek a hazai történelemre, természetrajzra és jogra vonatkozó frázisok, sok gyenge ol-

dalát látom én a R. E.-nak hazai szempontból is. Ilyenek például:

— hogy a hazai történet tanítását csak a világtörténelemmel viszonyítva engedi meg;

— hogy e tantárgyat nem sorozza a mindenkire nézve szükségesek, hanem csak a hasznosak közé; e szerint reá a növendéket nem kötelezi; ellenben a német nyelv a szükségesek között foglal helyet;

— hogy a magyar nyelv nem rendszeresen, csak gyakorlatilag adatik elő, s a két felsőbb osztály tannyelve nem az anyanyelv, mit már Des-Cartes és Apáczaitól is, — s nézetünk szerint helyesen — elvetve látunk;

— hogy a hazai jogismeret már még „az általában hasznosok“ közé sem soroztatik; félnék azon mondat gyakorlati és II-ik József szerinti értelmezésétől is: „Id cavendum unice, ne liber vanis subtilitatibus scateat.“ Tudjuk, hogy e különben lángelmű uralkodó előtt, később az összes magyar közjog „vana subtilitas“ vala.

Végre nehezen hiszem, hogy ezen nem kötelezett tantárgyak a magyar nemzeti szellemnek azon végelásvásra készülő korszakában, minő Mária Terézia uralkodásának vége vala; hozzá véve még a censura sőt a nyomda helyiségének megszorítását is: nagy közönséget vontak volna e tárgyak lezckéire s gyújtó hatással lettek volna a nemzeti közérzületre.

Nem csekély hibának tartom a R. E. tantervében még azt is, hogy a szerint a 13 éves fiunak a reál — s 15-ik évében a tudományos pályák között választania kellett. Pedig jól tudhatjuk, hogy 18—20 éves ifjaink előtt is mennyire nehéz e kérdésre határozott választ kapnunk.

* * *

A m.-vásárhelyi litteraria Commissio csak egy czélt tűz ki: a human műveltséget, s ezt csaknem minden tőle telhető eszközzel, egyszersmind az élethez is közelítve, igyekszik elérni. A Ratio educationis kettőst, de nézetünk szerint egyiket sem sikerült volna elérnie.

Igy itélvén, mi méltánylatunk koszoruját a litteraria commissionak nyújtjuk.

* * *

Jóval több előnyét kell a R. E.-nisnak elismernünk a felsőbb bölcseleti és jogi tanfolyamokra nézve, melyeknél mind az órák, mind a tantárgyak beosztása az akkori időt meghaladó és példányszerű.

V. Tanáraink e korszakban.

Nem akarom vitatni, hogy a helyes rend- és módszerek bármely államban nevezetes emeltyűi a tanügynek; az is kétségtelen, hogy nagyobb anyagi erő, eltekintve minden más körülményt, szellemileg is nagyobb eredményeket állít elő a növelés terén: de ha figyelemmel nézem át a külföldi és hazai tanintézetek történetét, — úgy találom, hogy rendszer, módszer, anyagi tehetség, csak holt betű; a tanári karok egyéniségei, kiváló sajátságai a lélek, mely megelevenít.

Nem ok nélkül köti a közvélemény valamely közintézet virágzását egyesek nevéhez, mert kétségtelentül, soha egy tanintézetet sem emelt még virágzásra a leggenialisabbban kigondolt és alkalmazott mód- és rendszer sem, — a tanárok jelessége, lelkiismeretessége, szorgalma és kiváló tehetségei nélkül. Bátran elmondhatom, hogy főiskolánk felvirágzásának is e korszakban ez vala fő mozgató ereje;

s a szellem, melyet a kiváló egyének hosszú sora képviselt, könnyen pótolta azon hiányokat, melyek a rendszer módszerben, mint minden emberi műben kétségtelenül léteztek.

Ha végig tekintek azon tiszteletet érdemlő tanárok névsorán, kik közül majd mindenikhez tanodánknek egy-egy előlépése van kötve: könnyen reáismerek azon tényezőkre, melyek hatása nyomán, e korszakot az általános virágzás korának kelle neveznem.

Mert ha e korszak életrajzi toldalékára hivatkozván, elhallgathatnám is a derék Szigeti-Gyula Istvánt, a főtanoda történetének megíróját, ki után Benkő József még dolgozhatott; Szilágyi Pétert, a kitünő orientalistát; a „nagy“ Pápai fiát Pápai-Páriz Imrét, az angol pénz kieszközlőjét, Tőke-Vásárhelyi Istvánt, ki első tanított Erdélyben kísérleti természettant (phistica experimentalis): vannak itt oly nevek, melyek emlékéhez a főtanoda hálája fűződik; kik mint a tanintézet anyagi jólétvéői és apostolai, azon korszakra, melyben éltek, későbbi időkre kiható befolyást gyakoroltak; vagy kiknek neve nemcsak egyént, de bizonyos haladási eszmét jelez iskolánk történetében.

Ezeknek legyen e könyv néhány következő lapja szentelve.

Ajtai-Abód Mihály és I. Kovács József.

Azon kiválóan jelesek sorában, kiknek élete nagyobb hatású volt főiskolánkra nézve, hogyszem száraz életrajzi adataikkal megelégedhetnénk, időszerű sorban első helyen áll Ajtai-Abód Mihály.

Emlitém már, hogy kegyeletes, fájdalom, divatból kiment szokás vala, tehetséges ifjakat akadémiákra kül-

deni, — kik ezt azzal hálálták meg, hogy patronusaik, vagy patronáik udvarában egy-két évig lelkészi hivatalt viseltek.

Ajtai-Abód Mihály ilyszerű szolgálatot tett Erdély Nióbéjánál a szerencsétlen gróf Bethlen Katánál, e korszak legkiválóbb lelkületű asszonyánál, kinek mint tudjuk, Bod Péterünket s azon ritka magyar könyvtárat is köszönhetjük, melynek megsemmisítését nem lehet eléggé elsíratnunk.

Innen hívták őt meg nyelvészeti-tanárságra Nagy-Enyedre, melynek oly kiváló diszévé és hatalmas védőjévé leve.

Valami szerencsés véletlen megmenté a kiváló tehetségű és határozott jellemű férfi arczképét s máig meg van az, főiskolánknak — egy szobáckára szorult — gyűjteményében.

Nem mestermű, de úgy látszik a jellemző vonások megvannak benne.

Tiszteletet előidéző arczán, magas homlokán az értelem fennsége ül; komoly, ránczba szedett szemöldökeiből a hajthatlan jellem vonásai tűnnek elő, míg szelid vágású szemei a lélek tisztaságát, nemességét; kissé pittyedt ajkai szónoki képességet s egyszersmind liberalitást tükröznek vissza a phrenologok szerint.

Nem vagyok feltétlen hívője és híve Lavater tanainak: de el kell ismernem, hogy Ajtai arczképén e küljelek a bensővel teljesen egybevágnak.

Ez a nem köznapi értelem volt az, mely őt akkor nemcsak Erdélyben, de a külföld előtt is első rangu nyelvészül tünteti fel. Latin Grammaticája, mely Erdélynek minden akkori ref. tanintézetében tankönyvül vala bevéve, Benkő szerint a lipcei tudós társaság előtt is nagy méltánnyal találkozott (Acta Erud. Lips. ad

An. 1747.) sőt német szöveg hozzájárultával, az erdélyi szászok nevezetesebb tanintézeteibe is be vala véve. Görög régiségtanáról Benkő, ki ezt még látta, azt állítja, hogy „vastissima confecerunt volumina“; Bod Péter pedig hogy „nevezetesen megdolgozta a görög régiségeket, mely irás, ha a világ eleibe menne, úgy lehet itélni, hogy lenne egy plenum et perfectum Antiquitatum Graecarum systema, a melyhez hasonló nem forgott a tudósok kezében“.

Ugyancsak ezen értelem fennsőségének lehet tulajdonítani, hogy Erdély ref. tanügyeire döntő befolyást gyakorolhatott, mert a vásárhelyi litteraria Commissionak is ő volt egyik éltető szelleme s legerélyesebb végrehajtója.

Elve úgy látszik az volt: „Mindenek előtt rendet hozzatok bé nekem a dolgokba“. Mert körzetében zavart, rendtelenséget nem tűrt meg. Mint a főiskolának hosszabb időn keresztül igazgató tanára, rendet hozott be a gazdaságba, rendet a kollegium beléletébe, rendet még gyűjteményébe is, mely valódi megalapítását Ajtai szorgalmának, bőkezűségének és rendszeretetének köszönheti.

Jellemszilárdsága azon egyenetlen erővel vívott harcban tűnik ki leginkább, melyet mint a tanoda rektora s így legközelebbi gondnoka („proximus Curator“), a főiskola összes vagyonának megtámadói ellen vívott. E nemtelen csatában Ajtai volt az előharczos; a fiscus ármányos lépései az ő gondosságán és ügyességén; egyes megtámadásai az ő szilárd keblén törtek meg. Kevésbé határozott jellem talán alkura bocsátkozik, talán félelmében meginog. Ajtai szirtként állott a Bethlen-czimeres kapu előtt s egyetlen lépést, hadifortélyt el nem mulasztott, mely az ellenfél visszaverésére szolgált, s nem

rajta mult, hogy az erőszak annyiban a mennyire ez az ő körén kívül esett, győzedelmeskedett. Láttuk, hogy a debreczeni dézma ügyében sem állott meg egész Grassalkovicsig, ki akkoriban az első országos tekintély vala; a főiskola kézbenlévő javait pedig gondnokaink erélyes segélyével, a viszonyok kedvezőbb fordultáig, ő mentette meg.

Még csak bőkezűségét kell emlitenem, mely őt, a szegény sorsból felemelkedettet, oskolánk első rendű jöltetői sorába helyezé. Mint nőtlen, megtakarított filléreiből egész éremgyűjteményt s taneszközöket szerzett az iskolának, s oly könyvtárat állított, melyhez hasonló akkor nem volt Erdélyben. Tettrevágyó lelkének még ez sem levén elég, gyűjtött tőkéjének kamataiból több alumnust tartott életében; halála után pedig ugyan ezen tőkét tiz alumnus fenntartására rendelte. Oly mennyiség, melyhez hasonlót Erdély legadakozóbb korszakában is, egyetlen patronus sem hagyományozott. Azért mondja róla Benkő Ferencz: „a ki sok jó tetteiért egyebekben is méltán neveztetetik a Collegium második Fundátorának.“

Ajtai Mihálynak több tekintetben méltó kortársa volt I-ső Kovács József, kit a n.-enyedi tanoda főgondnoka, a derék gr. Teleki Sándor, küldött ki fiával Sámuellel, később Erdély kancellárjával és korának egyik legtudományosabb és tudománykedvelőbb férfiával, a vásárhelyi „Teleky könyvtár“ alapítójával.

A derék ifjú akademitát, ki, mint az eredményből látszik, utitársára csak jótékonyan hatott, Párisból 1763-ban hívá meg az udvarhelyi főiskola tanári székére. Innen S.-Patakra hívják meg; de a fő-egyháztanács nem ereszti ki s Enyedre teszi át bölcsészet és matematikai tudományok tanítására.

„Ő a maga életét — mondja Bodola János felette tartott halotti beszédében *) — a tiszta és igen becsületes nótelenségre szentelte vala, azért hihetőleg, hogy annál több ideje lehetne sok és nagy kötelességeiben fogvatkozás nélkül eljárni és annál több s hasznosabb fiakat nevelhetne hazájának boldogítására. Hol vagyon az a mi rendünkből való ember, a ki, kivált a méltóságos uri renden, magától nevelt több és nevezetesebb fiakkal dicsekedhetnék, mint ő? Olyan fiaknak nevelésekkel, a kik ma hazánknak legnagyobb oszlopemberei közül valók, a kik valamiképen hogy életében mindenkor úgy szerették őtet, mint édes atyjokat s kedves barátjokat, úgy most is halála után az ő emlékezetit különös nagy becsben tartják s tisztelik.“

Ugy látszik, magát Bodolát, az erdélyi reformátusok későbbi jeles püspökét is ő neveltette, mert alább ugyan ő így szól: „én ugyan magam méltatlan személyemre nézve e közönséges helyen sem tartózkodom azt megvallani, hogy gyermekségemtől fogva ő levén az emberek között legnagyobb jóltévőm, kedves nevelő atyám és hivatítóm; nem igen esmértem embert, a kiből a tőlem felebb említett virtusokat nagyobb mértékben lakozni magammal elhittem és a kit következőképen nálánál nagyobb szívbeli vonattatással tiszteltem s becsültem volna.“

Dicséri benne a szerénységet s kiemeli bőkezűségét minden tekintetben.

Mint reformatort és a tanoda javainak védőjét Herepei Ádám **) így jellemzi: „Minden fogvatkozásokat és ren-

*) „Halotti praedicatio az emberi tudományoknak ez életben való fogvatkozásairól stb.“ Kolozsvár, 1797. 61. lap.

**) „Halotti beszéd az embernek hiábavalóságáról és nagyságáról.“ Kolozsvárt, 1797.

detlenségeket meg akarta volna jobbitani, a szerint a tőkéletesség zsinórmértéke szerint, melyet bölcsessége rendelt volt ki. Kreditoma, kora, sok tapasztalással és successussal próbált tudománya és az a nem tudom mi tiszteletesség magaviseletében és személyében, egy közönséges auktoritásnak nemét nyertének vala neki, a mely ellen szólani ellent senki sem mert.“

„Bárcsak — folytatja alább — azokban a kritikus időkben, az hol a sz. fundusok félelemben voltak (érti az iskola javainak megtámadását), mutathatnám én ötöt, ha mi távolról is! Ti tisztelt professorok, a kik együtt munkáldotatok akkor véle és az érdemnek homagiálni nem szégyenlitek, jobban megmondhatjátok; én a következőkre érkeztem, melyekben úgy néztem ötöt, mint azt a főpapot az Irásokban, a ki életében épen megtartotta a templomot, megoltalmazá az ő népét a romlástól és megerősítette a várost.“

És ezek nem szokásos gyászbeszédi hizelgések voltak, hanem az érdemnek valódi, ferdítés nélküli méltatása.

Bizonyítja lefolyt élettörténete, bizonyítják tettei, melyek közül legyen elég csupán azon egyet emlitenem, hogy végrendeletileg a főiskolát tévén félörökösévé, ezáltal az 15,000 magyar forint birtokába jutott; azon korban oly összeg, melyhez hasonlót a n.-enyedi főiskolának Bethlen Gáboron kívül, egyedül ő adományozott*).

E tőkére nézve az egykor jeles nevelő nevelési ösztönt is kívánván egybekötni, akként rendelkezett, hogy annak kamataiból az ifjuság részére évenként könyveket vegyenek, mi időközben is megtörténik, s azon örömkönyük, melyeket díjosztások alkalmával a megjutalmazott gyermekek szemeiben látunk; azon

*) Benkó Ferencz: „Parnassusi időtöltés“ VII. d. Kolozsvárt, 1800.

boldog öröm, mely arcaikról a szép könyvek láttára sugárzik, a derék alapító emlékének kétségkívül legszebb és szentebb áldozat.

E két férfiú példája mutatja, hogy a jó tettek csarnoka nemcsak a gazdagok előtt áll nyitva, valamint egy fentebbi állításon is igazolja: mely szerint a közintézetek jövőjének nemcsak a tehetősök erszénye, hanem a felköltött közszellem legbiztosabb és méltóbb alapja.

Bodola János, Herepei Ádám, Hegedűs, Köteles.

E négy férfiban meg nem szakadó füzére van azon szónoki és tudományos kitűnőségnek, melynek az enyedi főiskola e korbéli hírének köszönheti.

Mindenikben közös sajátság azon egyszerű és igénytelen szónoklati modor s nemzetien-természetes észjárás, mely épen ezen természetességénél fogva, a magyar szívéhez mégis legközelebb képes járulni s mely Erdélyben méltán maradandó, korunkig lejött iskolát képezett.

Bodola János, előbb k.-vásárhelyi, később enyedi növendék, Leydában töltött három évi akadémitasága után hivatott meg N.-Enyedre, előbb lelkésznek, de képességei felismerése után, már 3 évvel később az enyedi theologiai katedrába lépett.

Szónoklati képessége, széles ismeretei és lelkiismeretes pontosságán kívül, két főérdeme volt iskolánk körül.

Egyik, hogy az angol pénz ügyét, mely annyira zavarba jött volt, hogy a főiskolai levéltárnak egy 1746-ki vagyoni összeírása szerint, a künn utazó urfiak számára még arany órát is vettek belőle, — 1799-ben kiutazván Angliába, ő hozta rendbe és tette újra kamatozóvá.

Másik, hogy a levéltárat ő szedte rendbe, s úgy látszik a tanoda minden anyagi ügyét a legnagyobb nyilvánosságban kívánta tartani.

E két ténye által úgy tűnik fel a szerény férfin, mint a főiskolának valóságosan gyakorlati regeneratora az anyagiakban. Érdemei 1806-ban főjegyzővé, 1815-ben püspökké emelték.

Herepei Ádám egyik levele azon trifoliumnak, mely Erdély tudományos tavaszában az egyházi szónoklat virágzását megnyitja. Testvére Jánosnak vizaknai lelkész és a később oly méltán híres H. Károly atyjának, ki „Keresztyén egyház történetével“ maradandó emléket vivott ki magának s. Lászlónak, a kolozsvári papnak, kinek kora halálát méltán siratták hivei.

Enyedi tanulása után, mely az előbbeni jeles tanárok idejére esik, a marburgi és genfi egyetemeken képezte ki magát, mely utóbbi helyen azon időben az egyházi ékesen szólás teljes virágjában vala.

„Szerencsés volt az a momentum — írja a kitűnő tanárnál még kitűnőbb tanítvány s tanártárs Hegedűs Sámuel, a sirja felett tartott halotti beszédben — mikor ő a maga kathedrájába belépett és szerencsés az az ifju, a ki tanításának lelkére behatolhatott. Az ő hisztóriája valóságos pragmatikai lélekkel birt, olyannal, melyben az értelem élt és a mely azt mutatta, hogy az ő lelke a maga fakjában azon az uton áll, a melyen egy Taczituse és a mely azt mutatta, hogy a legjobb franczia és angol hisztorikusok belátó hisztóriai elméje neki is tulajdonává vált. Micsoda ékesen-szólással folyt az ő szájából az emberiség története! — által tette az ifju lelket mintegy arra a theatrumra, a melyről beszéllett; mintha látta volna az ember a tüzes Miltiadest a Marathónon, vagy az eleven Caesárt a pharsaliai mezőkön a tömött legiók előtt lovagolni. A sziv utána ment az ő tanításának; ott volt vele a képzelődés a római birodalom roppant elesésén s elmélyült, megint felemelkedett az emberi nagy-

ságnak elmulásán. És a haszon ebből az, hogy az a nevezetes tudomány, a hisztória egy kedves fakká lett és abból a szempontból kezdetett nézetni, a melyből kell, hogy nézetessék: ebből lett az, hogy a nemes érzések utat kaptak magoknak és mikor Leonidász meghal a dicsőség mezején, vagy Aratusz, mint a havas oldalából kitört sugárfenyő a nemzeti szabadságért elesik; megszerette a szív az ő beszédéből a nemes halált és szerencsének ítélte azt az alkalmatosságot, melyben ilyen szépen lehet azt feláldozni.“ *)

„Az ő ékesen-szólása — folytatja lejjebb — egy kezdő epocha volt hazánkban; ő ebben nem annyira tanított, mint a maga erejétől emelkedett fel. Ha őtet a sors esmeretesebb theatrumra állította volna, az ő ékesen-szólása akármely nagy katedrának diszt adott volna, talán neki is vagy egy koronás fő megtette volna azt a vallást, a mit hajdan Masillonak, hogy „mindenkor meg vagyok elégedve magammal, — mikor tégedet hallak, soha sem.“

S még lejjebb: „Épen ez a mézzel folyó beszéd uralkodott tanításában is, melylyel a figyelmet szüntelen ébren tartotta, és a főnek s a szívnek egyaránt beszéllett. A deák nyelv és anyai nyelv a valóságos szépségig hatalmában volt: mindenek felett a józan kritikát olyan klasszicitásra vitte volt, hogy Boileauval méltán parallelába jöhetne. És ez az ő kritikája a valóságos józan gusztus kritikája lévén; az ő keze alatt tanult ifjaknak nem kevés előmentire volt. Fáradhatatlan a tanításban, fáradhatatlan különösen a Classisokra (alsóbb osztályok) való ügyelésben, úgy, hogy ez a szépen virágzó iskola

*) „A közhasznú professor és históricus egy halotti beszédben b. e. professor Herepei Ádámnak halotti emlékezetére.“ Kolozsvár, 1814. 41—42. lap.

ebben a tekintetben többet alig kívánhatna. Nincsen ma már többé Herepei! — hallom a hazát mondani; hallom a megszorodott Atyát így sohajtani, — nincsen! Látom a buzgó ifjut könnyes szemmel a kathedrára nézni és ezt mondani: Nincsen többé Herepei!“

Nem akarjuk állítani, hogy e jellemzésben a tanítványi hálának része ne lenne; sőt ismervén Herepei Ádám beszédeit, Hegedűs ellenére bátran állíthatjuk, hogy nyelv tekintetében legalább egy félszázaddal állott hátrább hálás tanítványánál, ki az ő hiányát könnyen eltűrhetővé, sőt némi tekintetben feledhetővé is tette: de épen, mivel mint szónokot, oly kitűnő szónok magasztalja: el kell ismernünk, hogy hallgatóira nagy befolyást kellett gyakorolnia; épen mivel oly jeles tanítványokat képezett, mint Hegedűs, nagy tanári képességgel kellett birnia s a mit tanári szorgalmáról, lelkiismeretességéről tanártársai előtt ez mondani mer, kétségtelenné teszük Herepei tanári érdemeit. Hegedűs Sámuel neve a legméltóbban csatlakozik e derék sorozathoz, sőt bátran mondhatjuk, több diszt ad annak, mint a mennyit veszen tőle. Hegedűs Sámuel az ő korában kitűnt mint ember, mint társadalmi egyén, mint tanár, szónok, tudós és író.

Toldy „A magyar nemzeti irodalom története“ című munkájában Hegedűst mint író, kevésbé látszik méltányolni. Tankölteményére (s ezen kívül másról nem is emlékezik), „Menipp utazása a más világon“, azt mondja, hogy: „nem tartalmatlan ugyan, de gyenge alkotású s kevésbé költői, nyelvével pedig, mintha a 18-ik századból hangzanék át hozzánk.“ *) És ennyi mindaz, mit Hegedűsről irodalom-történetében említ, az egyházi beszédek íróját és lyrai költőt teljesen mellőzvé.

*) 385—6. lap.

Nem csodálkozom rajta. Művének terjedelme és célja (iskolai kézikönyv) nem igen engedte meg az irodalom minden ágára való egyarányos kiterjeszkedést: de másfelől azt is tudom, hogy valamint az anyag világában sem nagy közelség, sem igen nagy távolság nem alkalmas, az illető tárgynak valódi alakban látására: a szellemi látásnál, az ítéletnél is ez az eset. Különösen ez Hegedűsnél, ki azon szerencsés külső és belső tulajdonokkal megáldott férfiak közé tartozott, kik a torony hatását gyakorolják a szemlélőre, úgy hogy minél közelebb jutunk hozzájuk, annál nagyobbak látjuk őket, annál kisebbnek önmagunkat.

Tekintve az őt közvetlenül megelőző korszak erdélyi irmodorát; tekintve még magát azon kort is, melyben Hegedűs élt és működött, s mely összeesik a Kazinczi-féle nyelvújítás korával: részemről nem ítélek oly nagy szigorral Hegedűs nyelvééről, mely bár szabálytalanabb, de kevésbé tarka mint Kazinczié s szabályosabb Dessewffy Józsefénél; azon pedig, hogy a 18-ik századból hangzik át, újra nem csodálkozom, mert Hegedűs csakugyan azon század végének vala növendéke.

Azonban magam is bevallom, hogy Hegedűs sokkal nagyobb szónok volt, mint író; jelesebb tanár, mint szónok; kitünőbb ember, mint bármelyik ezek közül s épen ebben fekszik fő érdeme.

Szónoklatának némi csekély mutatványát adtuk He-repei Ádám életrajzában, mely tanuságot tehet arra nézve, mit róla, mint nyelvészről állítottunk. Ehhez még csak azt tehetjük, mit közkedvességének legnagyobb bizonyosságául hozhatunk fel, hogy korában nem volt nagyobb öröm- vagy gyászünnepély, melynek szónoka nem ő lett volna; sőt maga az erdélyi országgyűlés is 1837-ben őt hívta meg Szebenbe országgyűlési hitszónokának.

Egyik volt tanítványa, tisztelt tanártársam *) felkérésem nyomán ekként jellemzi őt:

„Nagy természeti adományu, sokoldalú tudományos és aesthetikus műveltséggel bíró férfiú. Az erdélyi művelt körök egyik legnagyobb tekintélye.

Mint tanító nemcsak magyarázott, hanem tudománya iránt érdeket is támasztott, a képesebb ifjakat magasabb feladatokra biztatta, önálló észmunkára, a közönséges leczkéknél többre, nehezebbre, szebbre serkentette.

A „magány-szorgalom“ (privatum studium) az enyedi kollegiumban az ő igazgatása alatt szembetűnően virágzott. Több éven át volt a gymnasiumi tanítás vezetője; különösen az ő klasszika irodalom, mathesis, szép-művészetek (rajz, zene, szépírás, szavalat) virágzásban voltak igazgatása alatt.

Mint nevelő, lélektani mély belátással, finom tapintattal hatott az ifjui kedélyre; dicséretben és feddésben mesterművész volt; feddése megrázta, de fel is költötte a hanyagot, dicsérése nem tette hiuvá a jelest, mert a további, meg további fokokra mutatott, a nemes humanitász eszménye felé.

Mint társadalmi tag is jelentékeny tényező volt. A magasabb körökben is, nemcsak elfogadták, hanem keresték, tisztelték, szerették, szellemi fensőbbtségét örömmel elismerték. Személyes befolyásának igen sok ifju köszönhette előmenetelét.

Mint ember tiszta, fennkölt jellem volt; magas célokna, szent érdekeknek élt; anyagi haszna nemcsak nem volt földolog előtte: sőt annyira tekinteten kívül hagyta azt, hogy a „világ okosai“-nál példabeszédbe ment át „a rossz gazda Hegedűs“.

*) Mihályi Károly, jelenleg bölcsészettanár, s a m. tud. akad. tagja.

Külsője is imponáló volt. Magas, erőteljes, idomzatos, nemes tartású termetű; domboru, széles homloka, jelentékeny arcza, átható tűzzel, barna szempárja, csodálatos hathatós, velőt-rázó, szívet indító érczhangja, egyházban mint tanteremben egyaránt meglepő ünnepélyes alak, szószékét betöltő, eszet figyelni, szívet érezni kényszerítő, kitörölhetetlen emléket hagyó szónok.“

Hegedűs életrajzához még sok adat állna rendelkezésemre: de e dolgozat szűkebb köréhez mérve, a fentebb elmondottakat elégnék tartom, s ki őt közelebbről ismerni akarja, az életrajzi toldaléokra és műveire utasítom.

Itt még csak annyit jegyzek meg, hogy az enyedi főiskolai nyomda helyreállítása, rendbehozása, főként Hegedűs érdeme s hogy a magyar tud. akadémia, irodalmi működése elismeréséül, levelező tagjává választotta.

Köteles Sámuel, a bölcsész, zárja be e diszes sorozatot. Ő már általánosan, országul elismert tudós, ki a közvélemény szerint is, nemcsak a korabeli tudományosság színvonalán áll, hanem több tekintetben mint úttörő, sőt mint alapító jelent meg.

Toldy már említett irodalom-történetében ezt írja róla: „fő-disze e kornak a mélyelmű Köteles Sámuel, m.-vásárhelyi, aztán enyedi tanár (1770—1831), ki a philosophiai műveltségnek lelkes előadásai s jeles munkái által Erdélyben tetemes lendületet adott. Logikája (1809), Erkölcsi Philosophiája (1817), Philosophica Antropologiája (csak halála után adva ki) s a Philosophia Encyclopaediája (1829) a rendszeres megalkotás, tudományos megalapítás, a nemesen egyszerű irány s a szabatos kifejezésnél fogva, a még meg nem tisztult s alkalmatlan műnyelv mellett is, tudományos tankönyv-irodalmunk mintaművei közé tartoznak s általuk ő egyszersmind egy saját

— a Szontagh *) által úgynevezett — egyezményes bölcsészeti megindítója lett.“

Ezen tudományos érdemei tették azt, hogy Kötelest a magyar tudom. akadémia vidéki, rendes tagjai közé sorozta.

De miután mint tudósnak álláspontját egyik tekintélyes és elfogulatlan írónk szavaival ismertettük, keressük fel többi jellemvonásait is oly toll után, mely a nélkül, hogy a hízégsnek szolgálna, elég közel állott hozzá arra nézve, hogy kellő fényben állíthassa olvasói elé.

„Köteles Sámuel — írja Szász Károly (idősb) az ő emlékezetére tartott beszédében — a születésnek semmit, a nevelésnek keveset, legtöbbet és szinte mindent magának köszönhet kifermálásában s ha mégis Köteles Sámuel csekély sorsból eredve, a gondosabb nevelés hiánya mellett is az emberiség legmagasabb ideájára fel tudott emelkedni; ha a műveltebb társalkodás ébresztő melege nélkül is, az emberi szívnek legfinomabb érzéseit ki tudta fejteni magában; — tagadjuk-e a nevelés és a körülmények befolyását az embernek formálására, vagy valljuk meg, hogy a zseni mindenütt utat tör magának, mint a nap, mely nemcsak a tiszta egen világol, hanem az eleibe tódult fellegetek is maga oszlatja el, hogy jöltévő sugarait a földre kiönthesse.“ **)

Alább, mint embert ekként jellemzi: „A szeretet élő temploma volt a Köteles Sámuel szive s minden szó, melyet szólott s minden cselekedet egy hangos, vagy néma imádság ebben a szent templomban. Azokat a választó falakat, melyeket az emberiség könyüivel gyurt

*) Szontagh Gusztáv jeles bölcsészünk- és gazdánkat érti.

**) „A derék ember és ritka tanító képe.“ 1831. Kolozsvár.

agyagból, a felekezetesség épített a különböző nemzeteknek, vallásoknak, ő lerontotta; nyílt ajtója örömmel fogadott be mindent, a kin az Isten szép ábrázatja fénylik. De főként ti voltatok mégis az ő gondos szorgalmának szeretett fiai, nemes ifjuság! Érettetek világot az ő éjjeli mécse; érettetek jártak táborát az életrövidítő gondok az ő tisztes homlokán. A szegény segedelmet, a szerencsétlen részvételt talált nála, s nem egy eltévelyedett ifjat tudok, ki már az örvény szélén szédelegve, egy dorgáló hangra lezuhant volna a mélységbe, — ő pedig csendesén vont vissza, kimélő kézzel kötötte be sebeit, s a mennyei karok egy megnyert léleknek örvendettek.“

Még alább mesteri ecsettel rajzolja Köteles tanári tulajdonait, s miután kiemelte azon érdemeit, hogy a latin nyelv nyügét lerásván, tudományát magyar nyelven önté át az ifjuság lelkébe, végre ekként szól: „Egy kedves csalódásra hivlak meg ifju barátim. Jertek el és jó szívvvel engedelmeskedő képzelődésünk karjain, emeljük ki még egyszer gyászos sirjából Köteles Sámuelet; kísérvük elménkkel az ő tanítói pályájának csak egy napján keresztül. Elég az; mindeniket ugyanazon szeretet, az a buzgóság lelkesítette. De még az előtti napnak estvéjén kell kezdenünk. — Ki volt honnyosabb a tudományok mezején, mint ő, a Philosophia pedig az ő lelkébe — épen be vala nőve — és mégis soha addig éjjeli álmára be nem hunyta szemeit — önnön magától tudom — mig a jövő nap tanítását elméjében fel nem eleveníti — s ugy szólva — annak virágait, egy jól rendelt bokkrétába nem kötözi. Innen az ő tanításában nem találjuk fel az esztendőnként előforduló anekdoták és elmésségek kalendáriumát, azoknak uj meg uj szépségei kifogyhatlanok, mint a természet és józan ész, az ő lelkének dajkái. Ut az óra, ő már kiindult házából, s a találkozás

megszokott helyén, egy szíves jó reggelt mondva ifjusága barátjának, megindul a kötelesség és becsület házába. Vártatok-e valaha hiában? — Nem; a diligentának első — valamint utolsó órája, őt a maga helyén találja. Őt sem magános dolgainak sürgetősége, sem a vendég, sem a tisztelkedések leczkéjétől el nem tartóztatják. A közönség óráját senkinek el nem complimentirozza. Nincs is előtte kellemetesebb társaság, mint a tiétek. Másodszor szól a harang — né mint tódulnak az ő tanítványi — nem azért, mert a hideg kötelesség parancsolja, de egy titkos erő — a szeretet mágnese vonja őket. — Mint egy archangyalnak trombitája — úgy szólalnak meg az ő ékesen szóló ajkai s mély csendesség terjed el a hallgatók sűrűen tömött rendjein, — a pajkos ifjuság megszelídül, — még a durva gorombaság is tisztelettel telik el az ő méltóságos tekintete előtt. Mély csendesség — csak a bámulás vissza nem tartható kitörései szakasztják félbe azt — de nem a figyelmet, mert árviz módjára omlanak az ő ajkairól az ékes beszédek, — a mély gondolatokat játszodva érthetőkké lesznek, a magas képzetek leszállnak a gyenge értelem megfogásához. — Most felfejti a szövevényest, majd vállogatott példáival kézzel foghatóvá teszi a megfoghatatlant — most elragad fellengős gondolataival — majd vidám tréfákkal rövidíti az elvont tárgyak hosszú unalmát. A vétket lemenydörgi — a bolondságot elmés gúnynyal vagdalja — az igazság és szabadság példái pedig elragadják az ő gyuladó érzéseit s ő magával ragadja tanítványait. Az időkornak fennforgó kérdéseit, a napnak nevezetes történeteit egy-két szóval megemlíti — s vezér ideákat nyújt az ifju léleknek, azoknak helyes megítélésére. Az észnek és a szívnek ennyi varázsa megbájolja az érzéketlent is — észt ad a tompának — s még annak is, a ki nem tudta megérteni őt, úgy tet-

szik mintha felfogta volna. Véletlen üt az óra, s a helybenhagyás lassu zaja kíséri ki auditoriumából. Künn is a ti tanulástok könnyebbítéséről gondoskodik. Az ő cursusai gondos tisztasággal, tulajdon kezének könnyen folyó betűivel előre leírva és kiadva — egy részen kinyomtatva, kezetekben vagynak. Ő semmivel el nem késik maga idejében tanítása tárgyát bevégezni — elég időt szab a megtanultaknak felelevenítésére — dicsőséges próbatétellel koronázza az esztendőt, s lelkiismérete fáradozásának sikeres foganatjában a legszebb jutalmat kóstolja. A calculus pennáját az igazság vezeti az ő kezében — nem circalommal méri ki, hánynak lehetne hozzá vetőleg primát vagy secundát adni — a sor végnevei közt is ki van jelölve a szorgalom. Ő mindeniket ismeri, mert mindeniket nem egyszer próbálta meg — s a nem várt helyen — néha secundák között kitűnő „Eminens“ calculus megszégyeníti a fennebb henylőket, — ösztönt ad az igyekezőnek — s ezen az úton tudok sokakat, kik a közepszerűségből a megkülönböztetés legfelső polczára vilták ki magukat. Végre nevét egy szives tanulsággal írja az életre kilépő ifjú Bizonyosság-Levele alá, könyvek közt válik el a háladatos tanítvány s mintegy legszebb emlékét ifjuságának — úgy viszi el az ő nevét magával, s dicsekszik azzal, hogy ő is Köteles Sámuelnek volt a tanítványa; — s imé most is sokakat látok ebben a gyülekezetben — kik meghallván a véletlen esetet, ide jöttek régi barátjaikkal egyesíteni könyveiket a te emlékoszlopnál. Méltó jutalom ez a te buzgó egyenes lelkednek, Köteles Sámuel! —“

Önzetlensége s áldozatkészsége azon közönségessé vált eredményt szülték, hogy családját nagy szegénységben hagyta. Szász Károly megható szavakban adja

azt tudtára a közönségnek s ajánlja családját az Elöljáróságnak.

„Cselekedjétek másodszor — úgymond — a mennyiben emberi balzsam enyhitheti a gyógyíthatatlan sebeket, cselekedjétek, hogy Köteles Sámuel ne holt legyen meg házanépére nézve is.

Egy lelkes görög végső rendelkezésében gyermekeit barátjának hagyta örökségül; — úgy tetszik nekem mintha Köteles Sámuel árnyéka a sirből felemelkednék s a hazának hagyná övét. Nyugodj csendesen nagy lélek; a haza s a vallás tudja azt, mivel tartozik végig hív fiának, — tudja azt, hogy a te érzékeny szíved még hammaiban sem nyugodnék meg, ha ez a szent adósság fizetetlen maradna.“

És imé ez volt azon tanári koszorú, mely a XVIII. század végén a nagy-enyedi főiskola tekintélyét és virágzását eszközlé; e férfiak, kik „az idők harcát nemesen kiállák“ s a szent örökséget, a mennyiben rajtok állott, bántatlanul szállíták át az utódokra.

VI. Az 1819-ki „Norma discendi“ *).

A fennirt évben és czím alatt, az enyedi főiskola akkori tanárai (Tompa, Kovács, Hegedűs, Köteles stb.) rövid tanrend- és módszert tartalmazó munkálatot nyújtottak be a főiskola előljáróságának, mely által az, ugyanazon év májusa 23-ik napján elfogadtatván, 1820-ban iskolai használatra ki is nyomtatott.

*) „Norma discendi in Collegio scholarum Alba n.-enyediensi.“
Claudiopoli, 1820.

Ebben az illető tanári kar rövid bevezetés után először is azon elveket adja elé, melyeken ezen új rendszert alapítani kívánja.

„Előre bocsátjuk — úgymond a szöveg — azon megfontolások pontjait, a melyekre különösen tekintettünk, hogy intézetünk (szándékunk) tisztábban kitessek.

1) Mivel Erdélynek polgári állapotja hozza azt magával, hogy a deák nyelv, akár a belső, akár a külső állapotra szándékozó ifjak által, nem mint csak tudós, hanem mint a közönséges életre megkívántató nyelv is tanultassék, fő tárgyának tettük azt a tanításnak, azokat — és annyi auctorokat adván az ifjuság kezébe(n), a melyekből annak, a mennyiben egy holt nyelvet megtanulni lehet, mentől tökéletesebb ismeretére juthassanak a tanulók. Melléje adtuk a görögöt, melyben annyit tanulhassanak, a mennyi a tudományok és régi írók megértésére megkívántatik, és a kik magokat arra szánják, többre is mehessenek benne.

Mint hogy pedig a német nyelv is, nemcsak a tudományok mezején való szélesebb ismeret, hanem hazánknak a birodalommal való összeköttetéseiért is elkerülhetetlen, különös figyelemmel kívántuk azt is előmozdítani, és arra annyi időt szabni, hogy haszonnal és előmenetellel taníttathassék.

2) Oly nagy különbségében a tanulóknak, valamint sorsok, úgy céljaikra néze is, nem mellőzhettünk el az élet különböző állapotjaira nézve szükséges semmi tudományt.

Azokat, melyek az esmeretet szélesíthetik, s azokat is, melyek a vallás és kegyesség, jó erkölcsökre vezetnek, a leggyengébb koruakon elkezdve, úgy igyekeztünk mindig szélesítve kiosztani, hogy akármikor haszonnal hagyassák el főiskolánkat, a kik pedig a Cursust kinövik

(sic!), mindazokkal az esméretekkel, melyekkel akármely renden a hazában hasznos tagok lehetnek, birjanak.

3) A tárgyak kiszabásában az ifjak korát és elméleti tehetségeit a többség szerént vévén, sythemánkat sem a tündöklő talentumokra nem fundáltuk, sem a gyengébb és lassabb elméjüekre le nem bocsátottuk; mint közönséges institutumba(n) a közép útát, úgy kívánván arányozni, hogy sem amazoktól többre menni, az alkalmazhatóság el ne vétessék, sem ezekre nézve éppen haszontalan elvesztve az idő ne légyen. Vigyáztunk arra is, hogy jobban inkább, mint sokat tanuljanak és a léleknek egyik tehetsége is elmellőzve ne maradjon. Az emlékező tehetségnek adtunk annyit, a mennyi, mint esmeret-tárházának szükséges; az ítélő tehetségnek is gyakorlásra módot nyujtottunk és mindenikre nézve a kibén a természet egyik vagy másik tehetségét kedvezőbben ajándékozta, szabad mezőt hagyunk.

Ezekből indulván ki, a legalsó classison kezdve, egy hármás elosztást tettünk; a classisokra nézve egyet; a deákokra nézve kettőt.“

A kiindulási pontok ezen elősorolása után az egyes osztályok tantárgyai következnek.

Itt már egy osztálylyal többet találunk, mint a vásárhelyi litteraria commissio munkálatában, — t. i. kilenczet, ily nevek alatt: „elementaria, conjunctica, grammatica, syntactica, német, rhetorica, poëtica, oratoria (rhetorica superior) és suprema humanitatis.“

Ezen kilencz osztály áttanulása után a tanulók számára két út hagyatik nyitva: a tudományos és a közönséges, gyakorlati életre vezető.

A tudományos pályára készülők előtt újra két út áll: egyházi és világi.

Ezek két évig az úgynevezett philosophica osztályokban együtt maradnak s hallgatják „azon tudományokat, a melyek minden embernek egyformán szükségesek“ *).

Az ezt követő két évi politikus cursusban „azon tudományokat, a melyek csak a politikai pályára készülőknek szükségesek“.

Végre a theologiai két éves cursusban, melyet csak a pappá leendők hallgatnak, az ezeknek szükséges tudományokat.

A közönséges gyakorlati életre kilépendő ifjak számára, egy csupán két évi encyclopaedica classis állítatott, melyet valódi korszerű javításnak vehetünk.

Ennek tantárgyai az első évben:

Vallás, éneklés, számtan, földirat Kannabich szerint, hazai történelem, írásbeli gyakorlatok, különösen ügyleti (hivatalos) iránytan.

Második évben:

A vallás dogmaticai része, éneklés, házi állatok ismerete és gyógytana (veterinaria), mértan, természettan, géptan, árutan (technologia), jogi encyclopaedia s írásbeli gyakorlatok.

A tudományos pályára lépők nem köteleztetnek az encyclopaediai tanfolyamra és megfordítva.

A világi pályára lépők nem hallgatják a theologiai- és a papságra menendők nem a politikai tanfolyamokat.

A bölcsészeti tanfolyamban tanítanak naponként 5—6 órán egyetemes történelmet, görög és római

*) Visszaemlékezés a „Ratio educationis“ elveire.

régészetet, görög, latin és német litteraturát, hazai történelmet, számtant, bölcsészetet.

A politikai (jogi) tanfolyamban tanitnak politikát, köz- és magánjogot, észjogot, természettant, bölcsészeti erkölcsant, államfejlődés történetet (*historia statuum*), vegy- és ásványtant, államtant és diplomatikát.

Végre a theologiai tanfolyamban *dogmatica* theológiát, *physikát*, *állatgyógyászatot*, egyházi történelmet, *exegesist* és héber régészetet, *theologia moralist* és zsidó nyelvet.

A gymnasialis osztályokat illetőleg csupán a tankönyvekre nézve van a régítől némi eltérés.

Igy szerepelnek a „Hármas kistűkör“, Márton és Szilágyi nyelvtanaik, a vallásban Koppé, Eschenburg római régészete, Szilágyi világhistoriája, Cserei görög nyelvtana, Rollin poeticája. Az *encyclopaediai* osztályban Budai Ézsaiás, Benkő Transylvániájával bővitve. A tanórák száma naponként 4; a tantárgyak nehezebb részének a második félévre kell esni.

Végül a magány- és köztanítók számára utasítások adatnak, melyekben semmi különösen megjegyzendőt nem látunk.

* * *

Lehetetlen e tervezeten a korszakot jellemző némi visszaesést fel nem ismerni.

Már maga az irály, melyen az egész fogalmazva van, eléggé jelzi azt.

Annál szembeszökőbbé válik ez az alapelvek elősorolásánál.

Itt az eszköz czéllá van átcserélve, midőn a latin nyelv tudása, mely a korábbi, mint későbbi felfogások szerint, csak mint egyik eszköze a human mí-

veltségnek, közege a honi jog és történelemnek szerepel; ezuttal, mint tudományos és társadalmi (!) végcél van kitűzve, mely utóbbi felfogást úgy szólván érteni sem lehet.

Valóban ezen felfogás olyanul tűnik fel, mely a szerencsétlen czopforszakban született s növelkedett tanáraink élményeivel összeegyeztethető ugyan: de melyből Köteles és Hegedűs lánglelkét nehéz kiismerni, sőt ezek máshol nyilvánított felfogásával homlokegyenest ellenkezik*).

A real ismereteknek felkarolását csak méltányolni lehet s úgy látszik, e tekintetben a vásárhelyi litteraria commissiohoz képest, előhaladás nyomait is látjuk.

A deákokat illetőleg tett osztályzatok, a két évi bölcsészeti, ugyan annyi jogi és theologiai osztályok korunkig fennmaradtak: ellenben az elég czélszertűen inditványozott két évi encyclopaedicus cursus, melyre alkalmasint a „Ratio educationis“ elvei adták az eszmét, hibás felfogás miatt, a teljesen képtelen ifjaknak lett asylumává, kik a többiektől gúnyosan „czyklopsoknak“ nevezettek. E miatt pár évi fenléte után meg is szűnt.

Ha a tankönyveket tekintjük, viszont némi elmaradottságot látunk, még a korszakhoz képest is. Így az egész 9 osztályon keresztül, a számtan csak a ratiokig és proportiokig halad; a mértan csak is a planimetriáig.

Korszerű s úgy látszik szükséges javítás volt, hogy a tanárt kötelezik tantárgyát egy év alatt befejezni, — az általános történelmen és bölcsészeten kívül. Ellenben a naponkénti 6 leckeórát, mely hetenként 30 órát teszen (szerda, szombat félnapnak véve) határozottan sokalljuk.

*) Nem lehetetlen, hogy a más felfogásuk többségétől leszavaztattak.

Az ifjuság szorgalmának rugóiuul (motivumok) számitja a „Norma discendi“ e következőket:

- 1) Az évi kimutatásokat (Conduit-Listák).
- 2) Az e szerint kiosztandó kegyletek, jutalmazásokat.
- 3) A rigorosumokat.
- 4) Írásbeli gyakorlatokat.
- 5) Közönséges disputatiokat, s végre egy —
- 6) Tanítói vizsgát a theologia végeztével.

* * *

A közlöttekéből is látszik, hogy e korszak olyan szélcsend korszakának tekintendő, mely még megáldott szellemű emberekben sem fejté ki kellően a reformtörekvéseket, de egyszersmind olyan, mely után a tengerész vihart vár.

És ez a leülepedett, nagy részt romlott légkört előbb lassu, majd erősebb mozgásba hozó vihar, Kazinczy irodalmi működése által, meg volt már indulva Magyarországon s lassanként mind erősebb lebbenésekben hatolt át a Királyhágón.

Az a politikai és társadalmi lethargia, mely a bécsi congressust követte, lassanként erősbülő szelleméletnek adott helyet; s mire az anyaországban a kevésbé mozgékony elemeket is felkölté: Erdélyben is feltalálta embereit.

VII. Szász Károly.

Sokan azt hiszik, annál könnyebb valakit jellemezni, minél közelebb van azon korszak, melyben a működő megjelent, élt és hatott; — én ellenkező nézetben vagyok.

Íróra nézve oly emberek jellemzésénél, kiket még a mai kor ismert, azon kellemetlenség vár, hogy a hány ember, annyi felfogás lévén, ha valamelyik egyéni felfogásától elütő vonásokat emel ki, könnyen a ferdités vádjá alá esik; míg más oldalon ha csak a főbb vonásokat rajzolja, képe homályosnak tűnik fel; ha apró részletekre ereszkedik, mint a mikroszkóp csodája, ismeretlenül fog feltűnni az ismert alak.

Ilyen helyzetben lennék Szász Károlyra nézve, ha egy nagy mester az útát előttem meg nem törte — s Szászt, különösen mint politikust, szónokot és történészt már nem jellemezte volna.

Igy nekem elég e mesteri rajzokhoz a tanár néhány jellemző vonását függesztenem, hogy a kép, ha nem tökéletes is, de lehetőleg igaz legyen.

Szász Károly Erdélyben, Vizaknán született, székely eredetű, nemes szüléktől. Atyja tekintélyes és főbírótságot viselt férfiú, kitől és az általunk főlebb említett kitűnő hitszónok Herepei Jánostól vette első neveltetését.

Herepei a Salzman-féle módszer szerint növelte, s ennek következtében a természet kebeléből áldásgazdagon elbocsátott gyermek, már három éves korában olvasni, hét éves korában pedig magyarból latinra fordítani csaknem hibátlanul tudott.

Mindemellett Szász nem tartozott azon csoda-gyermekek közé, kiknél, mint a koraérett gyümölcsnél, a természet erőit kimerítvén, annál gyorsabb hervadás áll bé a teljes érés előtt s a szellem az anyagot korán felemészti. — Szász ép testben ép lélekkel tünt fel az iskolai életben is; nagy-enyedi egyik tanulótársa, Sipos Pál, azt vallja róla, hogy a Koczebue példájára, estve egy sor külön-

böző s prózai értelmű szavat adtak fel neki, (mint kopantó, vaskanál stb.) s ezekből Szász reggelre csinos beszélyt szerkesztett, mely tanulóársai előtt a Koczebuefélénél semmivel sem tetszett alábbvalónak.

1805-től 1814-ig hallgatta a legszebb sikerrel a n. enyedi főiskola gymnasialis és akadémiai osztályait, mint Herepei Ádám és Köteles tanítványa.

Itt ismerkedett meg a báró Kemény - család tagjaival: Ferenczcel, Farkassal és Pállal, s ez ismeretség s később ezen körbe felvétel egész életére nagy befolyással vala.

1815-ben Kolozsvárra ment jogot hallgatni a kath. lyceumba, hol tanulmányait végezvén, felesküdt a királyi táblához, hol sikerült fényes tehetségei és kiváló modora által a tábla elnöke, b. Kemény Sámuel szeretetét is megnyernie.

1817-ben már letette ügyvédi vizsgáit, de mielőtt e pályát megkezdhetné, gr. Teleky Elek és Zeyk János mellé nevelőül szólíttatott fel, s ezekkel Bécsbe ment, hol kedvencz tanulmányaiban: a számtan és természet-tudományokban képezte magát; a vegytanból sikeres vizsgát állván ki.

1820 őszen tért vissza Erdélybe, hol az elgyöngült Mohai Károly helyére segédül, ennek halálával 1821-ben rendes tanárrá választották.

Alig 23 éves volt az ifju tanár, tele tűzzel, képességgel s azon megtörhetlen testi és szellemi ős-erővel, mely később is csak világrázó események egymást követő csapásai alatt s a hosszú időn át alkotott eszménykép összeroskadása után ingott meg.

Az ifju tanárt, ifju jogtudóst környezete és tanulmányai egyaránt reformok felé ragadták.

Minél mélyebben hatolt hazája jogismeretében és történelme lapjain, annál több javítani, helyrehozni, megindítani valót látott ott; annál több jogsérelmi seb táton-gott előtte; a jók javával együtt kellett éreznie, hogy ha a nemzet tovább aluszik, az álomból halál, diestelen nemzeti halál lesz, melyre nézve még a történelem múzsájának sincsenek könyűi.

Az 1791-iki felébredést a francia háboruk zivatara követte, melyek folyama alatt csak négy ízben nyitak meg a törvényhozás termei; a bécsi congressus után elhallgattak a lipcsei nagy nap előtt hirdetett ígéretek s miután nem volt ok többé a népek hatalmát sem félni sem igénybe venni: 23 éven keresztül egyetlen országgyűlést sem hirdetett a bécsi kormány Erdélyben.

Mint másutt is más alkalommal, nálunk is az irodalom rázta fel a nemzetet álmaiból. Kazinczi irodalmi reformjai harczra kelték a neologok vagy puristák s az orthologok (ósdiaak) táborát s a mi elein csak egyszerű tudósok tollharcazta vala, a reformok szelleme elharapózván, s feltalálván Széchenyi és Vesselényiét: liberalis és conservativ párttá fejlődött, Magyarországon már 23-ban, Erdélyben pedig a 30-as évek elején nyerve életet.

Az, ki ismeretköre és képessége által, történelmet, jogot, nyelvismeretet s a tudományok reál irányát egyszerűre vala képes átölelni; kinek a természet és nevelés lángoló honszerelmet oltott keblébe s tetterőt, minőhöz hasonlót egyes alig mutathata fel: az eszmék ezen forrongása korszakában tétlen néző nem maradhatott.

A közmívelődési intézet, melynek szolgálatába szegődött, a sérelmi politika és oppositio terére lépett meggyék s a végre megnyitott törvényhozási terem egyaránt

érdeklék az ifju jogtanárt és honfiut; de nem csak érdek-
lék, igényelték is.

Szász a nagyenyedi tanodát nem találta virágzó ál-
lapotban.

Herepei Ádám nem élt már; Hegedűs és Köte-
les tanársága első éveiben kidőltek mellőle.

A mult századból átmaradt két tanár, Nemegyei és
II-ik Kováts József, napról napra hanyatlottak; míg az
előbbi belátva tanári képtelenségét, nyugalmaztatott; az
utóbbi konokul ragaszkodván helyzetéhez, pajkosabb ta-
nitványai gúnyát voná magára.

A Kötelest felváltó Csorja Ferencz közepes te-
hetségű, hibás, csaknem nevetséges előadásu tanár vala s
a két Péterfi-testvér: László és Albert, nyelvészetben,
mint egyebekben is a debreczeni tanoda és debreczeni
irodalmi iskola növendékei; Kazinczinak s minden gyö-
keres újításnak politikában úgymint egyebekben, el-
lenségei.

Ilyenné alakulván át a tanári kar, melyhez még e
tanárnak szintén gyarló, hirneves főorvos Baricz és ké-
sőbb Herepei Károly és Zeyk Miklós Szásznak és
reformjainak barátai csatlakoztak: nem csoda, ha az ifju
tanárnak sok nem tetszett a tanodai életben is.

De úgy látszik egy ideig szerényen várt; várta talán
az idők szellemének hatását, talán a reform-párt barátai
számának gyarapodását; vagy megelégedett azon lassan
de biztosan ható eszközök alkalmazásával, melyek előbb-
utóbb megszokták teremni gyümölcsceiket.

Tanártársai némelyike durvaságban kereste a lelki-
esmeretes szigort: Szász megmutatta, hogy az ifju szivet
szelidséggel, emberséges bánásmóddal még sikeresebben
lehet a törvények megtartására és önmaga fejtésére szok-
tatni.

Társai legtöbbször fzetlen tréfákkal, kétértelmű czélzatokkal igyekezett legtöbbször egyhangu előadását kedvessé tenni hallgatói előtt; — az ósdi iskola egy ferde kinövése, mely Erdélybe is beharapózva több úgynevezett „lepcsés száju“ tanárt nevelt. Szász megmutatta, hogy egyszerű nemes előadással, vagy a hazafi szivét illetésbe hozó szónoklat hatalmával, még inkább elérhetni nem csak az érdekeltséget, de azt a lelkesedést, mely a tanárt a tanterem elhagyása után is követi; s benn a tanoda falai, mint a közéletben, a nemes tettek rugójává válik.

Amazok kellőnél több sulyt fektettek a könyvnélkülözésre s gyakran nem egészen szabatos nyelven irt, vagy fordított tanfolyamaikat (cursus) szószerint követelték: Szász megelégedett az értelmes felfogással s még örült neki, ha ehhez az illető maga készíté az előadás csinosan fogékony szövegét.

Amazok mindenekfelett a klasszikus irodalmat sürgették s az anyanyelvben a meglévőhöz ragaszkodtak: Szász az anyanyelv művelésének volt apostola, — a nélkül, hogy amazok teljes elvetését javallaná; másfelől együtt haladva a kor szellemével, a reál tudományok mellett buzgott, melyek ekkor a korossága miatt már képtelen Kováts kezében, csaknem végképen el voltak hanyagolva.

És hogy e bajon lehető síma úton segítsen, néhányat az előkelőbb ifjak közül, mint b. Kemény Simon fiait: Domokost, Istvánt és Györgyöt s ezekhez még néhány szegény, de annál tehetségesebb ifjat, magához járatott, matematikai és természettani órákra.

Mindezek a mennyire megnyerték számára az ifjuság szivét: annyira elidegeníték tőle ellenlábás tanár tár-

sait, s midőn végre a tanár érdemei nem férvén el a tanoda szíúk falai között, a megye és hongyülés ajtai is megnyiltak ismeretei és talentuma előtt: a harcز nyiltan kitört ellene.

* * *

De mielőtt erre térnénk, szükségesnek látjuk Szász helyzetét, mint szónok- és törvénytudóét, egy pár vonással körülírni.

Hogy itt mind a tért, mind Szász hatását kellőleg méltányolhassuk, czélszerűbbet nem tehetünk, mintha mesteri életrajzírója és hálás volt tanítványa, b. Kemény Zsigmondnak, a magyar tudományos akademiában elmondott emlékbeszédéből az ezeket illető néhány sort ide igtatjuk*).

„Ő — mondja b. Kemény Zsigmond — még mint igen fiatal jogtanár, még mint alig 25 éves ifju, kitünő befolyást nyert Alsó-Fehérmegye ügyei intézésénél. A nagy-enyedi főtanoda jószágainak és érdekeinek képviselőjeként jelent meg a köztanácskozásokra; de barátságos viszonya a Kemény családdal s mindenek fölött műveltsége, ékesszólása és gyorsan növekedő népszerűsége, hamar biztosítottak számára oly hatáskört, a minővel a legrégibb pályájú és őszű férfiak is alig dicsekedhettek. Először táblabíróvá lón választva, s 1823-ban b. Kemény Simonnak, a nagytudományu és ritka jellemű férfiúnak, adminisztrátorrá neveztetése után, a felsőbb megyei törvényszék rendes ítélő-táblabírójává. A közgyűléseken ritkán lett végzéssé, a mihez Szász Károly véleménye

*) „A magy. tudományos akadémia 1859. dec. 19-én tartott ünnepélyes közülésének tárgyai.“ Pest, 1860. 22-ik és következő lapokon.

nem járult; a törvényszékeken nem hozatott ítélet, míg az ő nézetét bírótársai meg nem értették.

„Kemény Simonnak, a szeretett és érdemdús hazafinak kimulása után, és a megyekormányzatban utódjának népszerűtlensége miatt, hamar vevék kezdetöket azon küzdelmek, melyek az első pillanatban személyes ellenszenv nyilvánulásainak látszottak, de nem sokára elvharczzá alakultak át, s Erdély minden megyéiben és az egész Székely-földön viszhangra találva, politikai horderejüket félreismerhetlen tényekben nyilatkoztatták ki.

„Megtámadták a létező állapot, még pedig a lipóti hitlevél s az 1791-iki törvénycikkek nevében és védpaizsa alatt.

„Szász Károly s Kemény Dénes — kiket utóbb az egész ellenzék vezérül fogadott el — a mély, de addig szóttalan elégtelenség tolmácsaivá lettek, s merész, bár a törvények korlátait át nem hágó indítványozásaik által, egyenként megakaszták azon kerekeket, melyek az írott jogokon nem nyugvó közigazgatási rendszert mozgatták.

„S noha Szász Károly szelid és a benyomásokat könnyen elfogadó kedélye a végleteket nem áhithatá; s noha Kemény Dénes erkölcsi rigorismusa, mely mindent mit joggalannak vélt, szenvedélyesen gyűlölt, csaknem úgy hibáztatá az eszmék visszaéléseit, mint a hatalomét: mégis meg kell vallanunk, hogy Erdély az 1831-től 34-ig folyt heves pártcsaták alatt oly helyzetbe jutott, melyet — a kormány működésének majdnem teljes megszűnését tekintve — a szavakkal visszaélés nélkül is lehetett volna egykevéssé anarchicusnak nevezni.

„Azonban ez nem a szereplő egyének, de a szőnyegre hozott kérdések jellemében fektűd.

„Tudjuk, hogy a lipóti hitlevél rég kivettetett az életből, s most az ellenzék a teljes visszahelyezést követel.

„A megyei tisztújítást helyettesítés pótlá, s maga a megye főnöke is, főispán helyett többnyire helyettes vala.

„A kormányszék, melynek tagjai közül, ha jól emlékszem, csak kettő köszöné hivatalát országgyűlési választásnak, csakugyan nem birt a törvényesség lényeges kellékeivel.

„És Erdélyben egész nemzedék az évenkénti országgyűlés meg-nem-tartása közt serdült föl, ért férfikort s közelített az öregség küszöbéhez.

„Szász Károly és az ellenzék tehát — követelték a megyei tisztújítást, tagadák a helyettesítés jogát, vagy azt — a választások megerősítéséig — a közgyűlés számára foglalták el.

„A kormányszéket törvénytelennek nyilatkoztatták ki, s hogy a közigazgatás gépezete meg ne akadjon és az ország sérelmei orvosoltassanak, sürgették az országgyűlést.

„Ezen kérdések az államélet minden nyilvánulásait érdekelvén, száz meg száz változatokban léptek elő, s egyaránt szolgáltatnak alkalmat a régi jegyzőkönyvekben kutatásokra, s az új szenvedélyek edzésére.

„De az ellenzéki eszmék a legszélső következetességig akkor élesítették ki, midőn némely megye a tisztújítás eredményeit nem akarta a kormányszék — mint törvénytelen testület — útján felső megerősítés alá terjeszteni, s midőn elhatározá, hogy a kormányszék minden rendeletei bontatlanul tétessenek félre.

„A hangulat ily nyilvánulásai közt a világon mindenütt a ministerek vagy azt szokták tenni, hogy kivételes szabályok által elnyomják a békétlenség külső jeleit, vagy

pedig azt, hogy a sérelmeket orvosolván, a békétlenség okait szüntetik meg.

„Erdélyben mind a két módszer szerint történtek kísérletek.

„Előbb provisorium hozaték be; aztán országgyűlés hivatott össze.

„Szász Károlyt Vizakna választá követül; azon kis, de derék város, melyben atyja főbiróságot viselt, s mely az ő bölcsőjét ringani látta.

„Az 1834-iki országgyűlés egyiránt tűnt ki, a pártok hűzalkodása, a szónoklat hatalma, a situatiók tarthatlansága, a megoldásoknak óriás nehézségei, s inkább a küzdelmek, mint az eredmény keresése által.

„A nemzeti gyűlésen — s ez a magyar diéta kerületi üléseihez hasonlított — a megállapodások előkészítésére nézve — és az országos üléseken oly beszédek mellett, melyek a pillanat hevélyei közt elragadó hatással voltak, tartatának olyanok is, melyeknek műbecsét kétségbe vonni lehetlen.

„Szász Károly mind az első, mind a második nemből kitűnt.

„Egyébiránt a bonyolodott viszonyok, melyeknek végzetes súlyát most kezdé igazán előérezni, naponként mélyebb benyomást tettek kedélyére, és ő, ki mind az eszmék kezelésében, mind a szónoklatban a rögtönzést szerette, és a lelékenység nagy, de kétes becsü adományával a költői inspiratio bűvös és mindent magával sodró erejét birta egyesíteni: végtére a státusférfi mérsékeltségéért fölládozni törekvék a hatás gyúlasztóbb eszközeit, mi hajlamai daczára is, olykor bámulatosan sikerült.

„Igy történt aztán, hogy az 1834-iki országgyűlés derekán már az ellenzésben a közös elvek mellett, a tárgyalás modorára nézve árnyalatok támadtak.

„Vesselényi Miklós és Kemény Dénes a hevesebb ostrom vezetői valának; ellenben Bethlen János, ki a szilárd meggyőződéssel a szelidséget és kiméletet csudálatos mértékig egyesíté, a nagyobb akadályokat nem annyira ledöntögetni, mint megkerülni akarta. E nagy tekintélyü férfiú politikájához közelített Szász is. Bethlen azonban elvesztvén hitét a siker iránt, csakhamar a hallgatást többre becsülte a tevékenység eredménytelenségénél.

„Az 1834-ki országgyűlés hónapokig csatázott az előleges kérdések fölött, melyeknek magyarázata sok időt venne el, de a melyeket legkönnyebben sorozhat illő helyekre a közönség, ha azt mondom, hogy e kérdések legtöbbszöire oly neműek valának, melyek a parlamentarismusban a házszabályok és verificatio czime alá foglaltatnak. Csak az volt a különbség, hogy Erdélyben a házszabályi és verificationális ügyek a sérelmi téren vitattattak, s eldöntésök az ellenzék teljes diadalával azonos lett volna mind a kormányzók megválasztásánál, mind a közjogi visszaköveteléseknél.

„E tény ad arra kulcsot, hogy Bécsben a választások gyors végrehajtását követelték, míg az ellenzék, mely a megye-gyűléseken a választási jog helyreállításáért küzdött, az országos teremben következetlennek látszó következetességgel akadályoztatta e kérdés megoldását.

„Tudjuk, hogy a rendek elnöke és az ítélő mesterek megválasztásán kívül, az országgyűlés eredmény nélkül oszlattatott szét s Erdély ismét provisorium alá esett.“

Ezek voltak a körülmények, melyek között Szász fellépett; lássuk miként jellemzi őt ugyanazon toll, mint szónokot:

„Az erdélyi közjog történetét, — úgymond — e sérelmeket oly részletesen ismervén, mint Kemény Dénesen kívül tán senki; versenytárs nélkül állott egy más téren, a hasonlító jogtanban s Európa alkotmányos életének buvárlatában.

„Képzeldése heves, ítélő tehetsége erős, s kedélye a behatásokat könnyen felfogó és tovább terjesztő vala.

„Volt benne sok a költőből, sok a bölcselőből, s nem kevés a sophistából.

„Szónoki pathósza magával ragadta a közönséget, de néha, a hatás kedvéért, dagályosságra ragadta őt magát.

„Szerencsésen tudta tömbözni az adatokat, hogy meggyőződést támasszon, s mégis megtörtént néha, hogy a figyelmet fárasztá.

„Igéző költői képeket, ragyogó eszméket, s csodálatosan eredeti, de találó hasonlításokat szokott vegyíteni a tárgyalások közé, s gyakran lelkesíté meg a száraz adatokat és érveket, hogy hassanak, hogy ostrommal vegyék be a szívet, és foglalatoskodtassák a képzeldést, mielőtt az értelmet meghódítanák, s a logica izmos kezéből kifacsarnák a fegyvert.

„Szónoklatai néha hevítettek, néha pedig csak elmés, hideg és finom doctrinariassá hegyeződtek ki.

„A lángész souverain hatalmával tudott uralkodni a nehéz és bonyolított kérdések fölött; de megtörtént az is, hogy elborították általak, s aránytalanná vált szónoklata a műformát nélkülözé.

„Többnyire hibátlan alaptételekből szötte ki okoskodását; azonban olykor a másnézetüeket megfosztá az ellenvetésektől, a nélkül, hogy meggyőzte volna véleményének igazsága felől.

„Hangja tiszta, terjedékeny és erős volt. Előadása gyors, de az orátori hangsúly által, melyet gyakran kirívólag használt, egyenetlen.

„Hibáit, melyek lelkitehetségeinek és míveltségének nagyságát majdnem úgy hirdetik, mint tökélyei, csak azért említém részrehajlatlan szigorral, hogy szintén az igazságnak hódolva elmondhassam, miként én Szász Károlyt a legelső rangu magyar szónokok közé bátran merem sorolni. Sőt véleményem az, hogy e férfiú minél nagyobb nemzet parlamentjének lett volna tagja, annál több fényt árasztva tündöklött volna, s nem az ő képességének, de a keskeny körnek, melyben működött, kell tulajdonítani, ha szónoklatának jellemét nem ismerik általánosan, s ha az még az én igénytelen rajzomra is szorúl.“

Ez volt Szász a politikus és szónok; de ő semmivel sem volt kisebb, ha irodalmi érdemeit tekintjük s ha mint ilyennel mások versenyezhettek vele, — mint iskolai reformator és nagyhatásu tanár kétségtelenül egyedül áll Erdély e kori míveltségtörténetében.

Életirata ekként szól róla, mint íróról:

„Elmeművei közül csak a főbbeket hozom fel.

„Legelől kell említenem egy latin czimű, és magyar bevezetéssel ellátott könyvét, mely noha csak okiratgyűjtemény, de a politikai irányu röpiratok gyűjtő hatásával és kelendőségével birt. A „Sylloge tractatum“ sat. a lipóti hitlevél keletkezését megelőző és szentesítését követő intézkedések és alkudozások gyűjteménye; s kiterjeszkedik a Dunod-pater által Erdélybe vitt szerződési javaslatról kezdve, az Alvinczi nevét viselő válaszszal és szászok sérelmeit kiegyenlítő accordával összefüggő hivatalos iratokig.

„Mindent közöl, a mi az erdélyi alkotmányos követelések kulcsa, s a mi az ellenzék eljárásának irányul és igazolásul szolgált.

„Gróf Rhédey Ádám, ki Alvinczinek örököse volt, nyitá meg levéltárát a kutatásra, s így történt, hogy a Syllogéban megjelent hatvan okmány közöl negyvenhét ekkor látott legelőször világot.

Nagy részvétellel fogadtaték „Az 1831-dik esztendő története“ is, melyet Szász az „Erdélyi Hiradó“ szerkesztőjének fölszólítására oly modorban irt, mint a külföldön s nálunk is szokás az események képét a folyóiratok számára rögtön, még az első behatások közt, s többnyire csak hirlapi értesítésekből összeállítani. Ha e rögtönzött s pragmaticus szempontok nélkül irt művek maradandóságra számíthatnának, akkor a magyar irodalomban minden ily történeti visszatekintések között alkalmasint legalább a Szász Károlyé vívta volna ki azt.

„Jelentékeny vállalata volt a széles műveltségű férfinak a „Parthenon“ is, melyből tudtomra csak öt füzet jelent meg két kötetben. Szász Károly feladatul tűzte volt, minden tudományból a gymnasialis tanítók és tanulók számára kézi könyvet adni ki. De csak úttörő „magyar nyelvtana“ hagyá el a sajtót, mely sajátságos felfogású s eredeti eszmékben gazdag mű. Nyelvünk fejlődésére azonban aránylag csekély befolyást gyakorolt, mert nem vette elég figyelembe a létező szabályokat, és a meglévő helyest néha kétséges értékű újjal cserélte fel, s mert a többi nyelvtudósok hasonló eljárást követtek irányában, és helyes külön-véleményeit is mellőzték a létező régiebb miatt. Egyébiránt azt sem hagyhatom említés nélkül, hogy a „Parthenon“ forma tekintetében nem

látszik czélszerűnek, és szerzőjét minden tantárgyaknál tulságos terjedékenységre csábitotta volna.

„Szász Károly mathematicai munkáiban, — jelesen a kezdők számára készült „elemi számvetés“-ben, továbbá „algebrai előzményeiben“, különösen pedig halála után megjelent, tudományos alapokon, új elvek szerint készült „számtanában“, — azon folytonos s gyakran sikeres törekvés tűnik föl: mindent teljesen érthetővé tenni, s úgy alkotni meg a rendszert, hogy abban semmi ne legyen anticipálva, s minden csupán az ész lánczolatán függve, a rendszeresen tanulónak egyszerre világossá válják. E mellett ő saját észjárását, éles és tiszta gondolkozását követve, kiszabadítani törekedett a számtant az iskolai pedantismus nyűgéből. Világos értelmezéseket nyújtott a negatív számokról, a törtekről, a gyökér- és logaritmhi képletekről. Az öszvemérhetlenek és az imaginaria quantitások tanát — mint szakértő férfiak állíták — új alapokra fektette, homály és nehézség nélkül a logikai észmenet útján vezetvén megértésökre.

„Mily széles tér volt az övé a tudományok mezején! Valódi nagy birtokos, igazi oligarcha az ismeretek birodalmában.“

E felkiáltással végzi Kemény Szásznak, mint írónak ismertetését s nekünk, megvalljuk, jól esik, hogy a Humboldt Sándor és Szász feletti emlékbeszédek egy napra estek az akademiában; nem azért, mintha Szász saját szakában világirodalmi tekintetben amazzal egy fokra emelkedhetett volna, hanem mert érdemei saját nemzete iránt ennek sem csekélyebbek s mert azon eredeti ős erő, mely mind kettőben létezett, még hatalmas külsejökben is rokon szellemekül tünteti fel őket.

Hátra van, hogyha bár ismétlés vádjának teszszük is ki magunkat, azon remekül jellemző nehány sort is

közöljük, mely Szászra, mint tanárra vonatkozik s melyet küzdelme későbbi leírása által, reméljük még közelebb hozhatunk.

„Azonban a mit én bámulok — így hangzik az — lelkének páratlan nemessége és kiválósága. Az eszme és eszmény embere volt, s égre emelt szemekkel, úgy haladt végig az élet pályáján, hogy semmi közönséges vagy aljas nem ragadt még sarujának talpára sem. A viszonytagságok közt szelid kedélye erélyessé és kitartóvá lön, a nélkül, hogy makacscsá vagy megátalkodóvá alakúlna, s a megpróbáltatásnak — mert e tisztító eszközt az ég tőle sem tagadta meg — igen a megpróbáltatásnak, mint Jákób álmában vele küzdő Istennek azt mondá: „nem bocsátalak el magamtól, míg meg nem áldatom általad.“

Abból, mert lelkének tulajdonai jelentékenyebbek voltak fényes elmetehetségeinél is, tudom egyedül ki magyarázni a példátlan hatást, melyet az ifjúságra gyakorolt.

Ő mint jogtanár, a szokás és visszaélések közt meggyengült alkotmányos érzelmeket ébreszté föl, s fejté ki rendszeresen.

Kézi könyve a közjogot minden történeti mozzanataiban kíséré, s a hol a létező a jogossal meghasonlott, az elhajlásokat élesen jellemezte.

Magánjogi tankönyve, a roppant nehézségek daczára is, tiszta és könnyen áttekinthető rendszerben tárgyalá az aristokratikus magyar, az alapjaiban demokratikus szász, a jogegyenlőségen nyugvó, de egészen sajátságos székely, és az idegen minták után készült városi személy- s vagyon-jogot.

S maga az oly bonyolodott erdélyi perrendtartás is világozássá, nehézség nélkülivé vált, kivált azon táblák által,

miket Szász a tankönyv mellé csatolt és sajtó útján is közzé tön.

Előadása oly érdekes volt, hogy tündér gyorsasággal repült el az óra, tanítványai áthatott arczczal távoztak a teremből, még sokáig vitatkozván a fölött, a mit hallottak, s a mi mélyen nyomult emlékezetökbe.

Innen az ártatlan összeesküvés közöttök, mely megbélyegezte azt, ki Szász előadásaira nem jelent meg és a jogot nem tudta — innen az, hogy a megbélyegzésre alig volt alkalom, mert mindenki ereje megfeszítésével igyekezett kitűnni, vagy legalább hátra nem maradni.

Mint tudjuk, Szász 1837-ben a matematikai s azzal rokon tudományokhoz tétetett át; s ekkor rögtön divattá lón az eddig elhanyagolt reálirány, s a fiatal kebel lánggra gyuladt az iránt, mi a szív oly részrehajló dialektikája szerint, a lelkesedést megérdemelte csak azért is, mert Szász Károly által képviseltetik.

Különben a nagyhirű tanár, ki a szép hivatásu de fájdalom! korán elhalt Zeyk Miklóssal együtt, korszakos hatást gyakorolt a mathesis és természettudomány megkedveltetésére, ellensége volt az eszmétlen materialismusnak, mely az anyagi jóllétért az erkölcsi értékekről megfeledkezik, s az egyiptusi húsos fazekak mellett, nem keresi Kanaánt, az ígéret földét, és szolga akar maradni a helyett, hogy szabadlelkű polgárrá legyen.

S nehéz volna eldönteni, hogy Szász az ifju nemzedék értelmi vagy erkölcsi fejlődésére hatott-e inkább?

Gondolkodásra szoktatá tanítványait és fenkölt érzésekre.

Nem abban keresett dicsőséget, hogy adatok szertelen halmaza által nyomja le és erőtlenitse el az elmét; ellenkezőleg biztos tájékozási pontokat tüzött ki a tudo-

mány széles mezején, hogy az önálló munkásság e jelzésekre figyelve, vezető kéz nélkül is célhoz juthasson.

A kik felügyelete alatt növekedtek, tudták a tanulás mesterségét, szükségökké vált az elmélkedés s a nyugtalan törekvés arra: hogy a tisztán értett eszméket szabatosan fejezzék ki.

De mit ér a felvilágosodás, ha sugárai az erkölcsi élet láthatárába nem hatnak be, hogy ott is termékenyítsenek!

Van-e áldás a rövidlátású önzőn, ki mindig csak magára néz, s midőn vágyainak kielégítéséért küzd, s midőn kényelmet, hatást és tiszteltetést szerzett, kénytelen érezni, hogy elveszté az önbecsülést.

Szász a nemes önérzetet törekvők az ifju nemzedékben kifejteni, azon lelkesedéssel együtt a szép és nagy iránt, mely hatni és áldozni kész; mely nem akar eszköznek tekintetni, de tud elfeledkezni magáról, hogy emlékeztessék kötelességeire.

Hirdeté az ember méltóságát, hirdeté a büszkeséget az aljassal, a hódolatot a kiválóval, az alázatosságot a felettünk uralkodó erkölcsi renddel szemben.

Megvetést csepegtetett a benyomásokra oly kész kedélyekbe, az önzés azon silány aphorismái iránt, melyek az erényt elértéktelenítik, hogy a kényelmes bűnöket keresztettké tegyék, s melyek a hanyatlás korszakaiban mindig a bölcsesség arany szabályainak tekintetnek.

Tanítványai tudták, mert annyiszor hallák tőle, hogy vannak láthatlan és becslés alá nem tartozó szellemi kincsek, melyeket az anyag minden bőség tartalmával nem bír sem ellensúlyozni, sem helyettesíteni, sem feledhetni.

Tudták, hogy az egyén közrehatva nyeri valódi bevégtzettségét, s hogy viszont minden hódítás az egyéni fejlődés terén, a közéletet szilárdítja, erősíti.

Tudták végtére, hogy az élet az isten becses aján-déka ugyan, de van még felsőbb jó az életnél is, s minthogy van, kell lennie irányában szintén erkölcsi kötelezettségnek, mely a választás iránt kétséget nem hagy fenn.

A még romlatlan fiatal kedély, a képzelődés bizonyos mozgékonyasága mellett, hivatva van a bálványzás azon ártatlan nemére, mely az eszményt, hogy elérhetővé legyen, egyénben találja föl.

A szépnek, jónak és igaznak általános fogalmai előbb mintaképekben tiszteltetnek, hogy a törekvés, az utánzás által megközelíttessenek.

Valamint a nő a szeretet eszményét keresi az egyénben, s ha téved is, ragaszkodik ahoz, kiből azt föllelni vélte, szintúgy szüksége van az ifjúnak, hajlamai szerént, vagy a hősiesség, vagy a lángész incarnatiójára.

Ezért sír a gyermek Themistokles, a marathoni hős oszlopa előtt, ezért támaszthat a nagy művész és költő iskolákat, s ezért kezdik a halhatatlan írók is első kísérleteiket utánzással.

Majd minden enyedi tanuló mintaképe Szász Károly volt.

S e bár nem tökéletes, de szellemi és erkölcsi tulajdonain kívül azért is szerencsésen választott példány, mert az eredetiség külszínével csábító hibákkal nem birt, — valóban igen is alkalmas vala arra, hogy az ifjú nemzedék sorából a hazát aránylag nagy jutalékkal lássa el azon derék férfiaknak, kik a becsületességgel a műveltséget, a loyaltással a szabadságszeretetet, a tudományos iránynyal a közrehatás szent vágyát egyesítik.

Szász Károlyt, a jó „öreget“, mert már így nevezték őt, 1850-ben a fő egyházi tanács Marosvásárhelyre tette át, hol három évi munkásság után bevégezé földi pályáját.

Az akkor nyolczvan évesnél idősb, de még mindig eleven elméjü és fiatal szívü Bolyai Farkas — ki akademiánknak szintén tagja vala — szeretett tanártársának kimulását a többek közt a következő szavakkal jelenté: „Ifjak! tanítótokban csaknem minden Musák egyesült lángja aludt ki. A ritka, könnyű, villámsebes s annyi-féle ész, s az annyi lelki s testi erődús munkásság nincs többé. Megnémult a harminczkilencz évig fáradhatlanul tanító nyelv, mely a természet örök igazságait oly elragadólag s oly kristály tisztaságban hirdeté.“

Tudom, hogy e könyv szerzőjét ezen átvételekért könnyen azon váddal illetheti valaki, hogy páva-tollakat szedett fel.

De inkább akarok a más szavaival igaz lenni, mint a magaméival tévedni; inkább jót ismételni, mint eredeti lenni a gyöngeségben.

Ezen jellemzésekhez én keveset toldhatok.

De ha igaz az, hogy a tragödiák hősének jellemét a küzdelmek közben ismerhetni fel s lehet közel hozni a nézőhöz: akkor remélem, akadunk még néhány vonásra, mely ha Szász jellemét nem is, de a körülményeket, melyek között hatott, s a tért, melyen harczolt, elevenebben állítja előnkbe.

Értem azon küzdelmet, mely Szásznak néhány keserü évébe, a közmívelődésnek talán igen is sokjába került s melynek leírására a következő czikk van szentelve.

VIII. A Szász-Péterfi per.

Sokáig haboztam, helyes és szükséges-e azon sötét korszak képét a többiek közé függesztenem, melyet a fentebbi czim jelez; czélszerű-e, egy közmívelődési intézet történetébe oly cikket ékelnem, mely mint barna felleg borong e különben nem áldástalan korszak felett, méhéből a visszavonás demoralisáló magvait vetve azon földbe, melybe vér- és honárulás egyebet hinteni a nagy, nemes magvainál; ne tegyék-e úgy mint a görögök, kik a Diána templomát felgyújtó Herostrát nevét megtilták kimondani, vagy mint őseink, kik a honárulás bűnére nevet nem akarván ruházni, „névtelen“-nek nevezék?

Ime az okok, melyek ellenkezőre tanácsoltak:

Azon férfiak, kik a tusában részt vettek, többnyire igen is „csendes emberek“ már; ott pihennek a szenvedélytelen sirok mélyében. Még azok fürtei között is, kik akkor mint tanulók jártak a n.-enyedi főiskolába, rég megjelent az „első ősz hajszál“ s szenvedélyeik, az egykor forrongók és lángolók, kialudtak, vagy a költőként „rég nyugatra csilapodtanak.“

Igaz, hogy a Szász-Péterfi per kezdetében, mint folyamában átkos és szerencsétlen korszakot képez főtanodánk történetében; — de épen ezért nagyon is tanulságost, melyet e tanoda krónikása csak azon vád magára vevésével mellőzhet, hogy nem a való képét törekedett feltárni; hogy az eseményeket dicsirathoz (pane-gyris) válogatva állította össze; vagy nem volt erkölcsi bátorsága egy közelebbi korszak embereiről a valót kimondani; nem képessége, hogy e bonyodalmak közé, a történelem világító fáklyájával belépve, az eseményeket

kellő világításba helyezze s belőlök a kellő tanulságot elvonja.

Az elmondottakon kívül javasolta még ez események rövid és tárgyilagos rajzát azon körülmény is, hogy e sorok írója a Szász-Péterfi pert illetőleg, oly kimerítő és kétségtelen hitelű adatok birtokába jutott, melyek a tájékozást illetőleg teljesen kielégítők s az ítéletet és elvont tanulságot kétségtelen érvényüvé emelheték.

És most térjünk a dologra.

* * *

Említve volt, hogy Szász Károly rend- és módszert illető elvein kívül, nyelvészeti tekintetben is más iskolához tartozott, mint tanártársai többsége, s ezek között különösen a Péterfiék.

Ezek bár mindketten erdélyi és székely származásuak, iskolai képzettségüket Debreczenben tetőzték be s mint ezen tanoda kitűnőségei (különösen Albert, ki ott seniorságot is viselt) a Kazinczi-ellenes debreczeni iskolának voltak hivei.

Különben mindketten: László, mint Albert sok encyclopaedicus ismerettel rendelkeztek; az utóbbi a klasszikai és modern nyelvekben nagy jártassággal birt.

A társadalmi élettől visszavonult életet folytattak s úgy látszik, hogy kivált Lászlónak magányélete sem volt egészen példás.

Klasszikus ismereteikre, készségükre sokat tartó, conservatív és több tekintetben visszataszító modoru férfiak voltak, kik azon hidegséget, melylyel a közönség az idegen vidékről kerülteket fogadni szokta, eljárásaikkal

még fokozták; úgy hogy hirök már kezdetben rosszabb volt, mint ők magok.

Politikai tekintetben azon párthoz csatlakoztak, mely legkevésbé sem volt népszerű. Nyíltan conservativeknek vallák magokat; legliberalisabb felhevülésekben Széchenyiánusoknak, míg az ellenpárt, mely Szászt, Kemény Dénest és Bethlen Jánost tekinté fejétül; azon pártot, melynek agitátorai Vesselényi és Kendeffi Ádám, megrendülve Lengyelország gyász sorsán, mint az ujkor nemes Grachusai, mindenekelőtt a jobbágyság felszabadítását sürgeték, álliberalismussal, jakobinismussal, felforgatási törekvésekkel vádolák*).

Ezek Szász Károly reformtörekvéseit semmi téren sem követhették jó szemmel.

Az, ki Köteles felett mondott beszédében a következő tételt mondá: „Mert noha az ő minden széppel és nagygyal rokon lelke a régiség felkentjeivel — azoknak mivel nyelveken, nem csak örömet társalkodott, hanem az egyszerűség ékesen szóló könnyűségével irt és beszéllett is: jól tudta ő mindazon által azt, hogy ez a deák nyelv bitangolt uralkodása, mely a nagyra termett magyar lélek repülését ólomsúllyal nyomja, nem a régiség nagy lelkeihez hódoló tiszteletből származik, hanem egy gyalázatos bilincs, melyet a sötét századok vaksággal párosult vadsága vert a magyar Geniusz szárnyára“**).

A ki, mondom, a klasszikus nyelvek nagy hatalmaságát ily merészen merte közhelyen és a fiatalság füle

*) „Az igaz liberalismus, egy örömnepi szent beszédben.“ Péterfi Albert. N.-Enyeden, 1836.

***) „A derék ember és ritka tanító képe.“ Szász Károlytól 1831. Kolozsvár, 28-ik lap.

hallatára megtámadni: az egyszersmind az ő létezési szükségöket látszott kétségbe vonni; szentségtörést követett el az előtők legszentebben; szennyfoltot ejtett azon czimeren, melynek birtokában büszkélkedtek.

Sértett hiúságokban nem akarták érteni, hogy Szász csak azt vitatja, mit előtte másfél századdal Des-Cartes és Apáczaí, hogy a tudományok anyanyelven taníttassanak; s hogy az, ki maga is klasszikus műveltséggel bír s ki maga is tüzetesen foglalkozott a latin nyelv módszeireivel, nem lehet a klasszicizmusnak ellensége; csak az anyanyelv eredeti jogát követeli vissza a tanodában.

Az sem lehetetlen, hogy a Péterfiék Szászt igen is jól értették; de féltek azon félreértéstől, mellyel azt a fiatalság értelmezendi s az ebből reájok háromló kellemtelenségektől; — a minthogy e félelemnek volt is némi alapja.

Péterfi Albert exegesist és nyelveket tanított, — László történelmet.

Egyik Szász magyar nyelv melletti buzgalmától, a másik politikai liberalismusától félté tudományát s az előzményekből látni lehetett, hogy itt harc készül, mely elébb utóbb ki fog törni.

Péterfiéknek a tanári karban többségök volt. Az öreg Kovátsot Szász matematikai leczkéivel, Csorját azon állítással, hogy Szász az ő Enyedre hozatalát nem akarta, nyerték részökre. Nemegyeyi annyira mult idők embere vala, hogy már koránál fogva conservativismus felé hajlott; míg Baricz elveinél fogva vala ellensége a liberalismusnak.

Ellenben Szász a gondnoki karban volt erősebb. Kendeffy, Vesselényi és Kemény Dénes elvtársai, barátai voltak s ezek útján a főegyház-tanácsban is többségre számíthatott.

Nem is kétkedett, mint tanvezető tanár, reformjait életbeléptetni.

Azon kívül, hogy egy újabb iskolai rendszert dolgozott és nyújtott be az egyházi főtanácshoz, gyakorlatilag is lépéseket tett reformjai behozatalára.

Szokásos be- és kiköszöntő beszédeit elragadó ékesen-szólással magyar nyelven tartá; nemcsak hanem az osztálytanítóknak is megengedé, hogy közvizsgáikat az eddig igényelt latin oratiók helyett, magyarul nyisák meg.

Vannak, kik még emlékeznek az első összeszólalkozásra, mely e miatt gróf Bethlen Imre, a főtanodának ez időbeli rendetlen pénzkezelései miatt nem épen kedves emlékű főgondnoka és Szász között történt s mely miatt a főgondnok a hallgató termet odahagyá.

Később több vita támadt közvizsgák alkalmával a Péterfiek, Csorja és Szász Károly között, melyekben alig menthetően egyik fél sem kímélte a másikat, nem nagy épületére az azt együtt hallgató ifjuságnak *).

E közben a harc mind egyenlőtlenebb lett, mi a gyengébb felet egyre rosszabb fegyverek fogására kényszeríté.

Mig Szász népszerűsége kinn a politikai világban kolosszális nagyságra növekedvén, ez mint tanárra is kiemelőleg hatott vissza, sőt diccsugárt font homloka körül: addig a Péterfieket követett elveik, társadalmi elvonultságok s a családi életökről keringő kedvezőtlen hírek, a tanuló ifjuság szemeiben egyre alább szálliták; lezkeikről mind többen maradoztak ki s ha megjelentek sem

*) Egy ízben Csorja és Szász között a fejedelem megkegyelmezési joga felett volt vita; más alkalommal Kováts és Szász tűztek össze nyilvános vizsga alkalmával.

nagy köszönet volt benne; természete lévén a serdülő ifju kornak, hogy az eszméknek végleteit legörömeztobb adoptálja.

És balvégzetesen, mindazon lépés, melyet Péterfiék népszerűségök fenntartására tettek, csak önmagok ellen szolgált fegyverül.

Az ifjuság kedve keresését, azok már Szász elleni agitációknak tekinték; a tanításaik közé elegyített adomákat nem egyszer elferdítve s akként hozták forgalomba, hogy az teljességgel nem szolgált a tanári tekintély emelésére; s a Szász társadalmi hatásával szemben megkísértett ellenhatás, melylyel a városon és az iskola falai között amaz által alapított kaszinók ellen ágítottak, népszerűtlenségeköt tetőpontra emelte.

Meglehet, hogy Szász, mint reformátor, nem birt azon türelemmel, hogy megpendített eszméinek még a conservativismus retortáin átcepeghetését is elvárja; sőt ellenkezőleg a mit akart erősen és azonnal akarta, — de miután csak jót akart, itt őt a vád csak annyiban érheti, a mennyiben netalán tanártársait czélzatai helyes voltáról meggyőzni meg nem kísértette.

Azonban Szász egyik pályáján sem viselt forradalmi agitator szerepet.

Gróf Kendeffy Ádám felett mondott halotti beszédében ő maga mondja: „Irtózom minden revolutiótól, bárhonnan jöjjön is az.“

Épen oly igaztalan azon vád, hogy az ifjuságot erőszakolta volna a politika sikamlós mezejére. Az 1834-ki váratlanul szétosztatott országgyűlés után, miután a hazafiak szive vérzett az ujonütött sebtől, visszatérve tanítványaihoz ezt mondá: „Ne foglalkozzatok politikával; hanem fordítsátok az időt tudományos ismeretek gyűjté-

sére; csak ekkor folyhattok be későbbben a közdolgokba valódi sikerrel“.

Iskolai reformjaiban sem követett ő forradalmi utat. Igaz, hogy saját munkakörében saját nevelési elveit és tanmodorát követte; de reformjait nem erőszakolta tanártársaira s általános reformjai valóítására azon törvényes hatóságot használta fel, mely arra hivatva vala: az egyházi főtanácsot.

A Szász ellen megindított per összes folyamában egyetlen tanu sincs, ki arra bizonyítana, hogy Szász valaha izgatott volna tanártársai ellen; sőt többen tanusítják, hogy a panaszkodókat türelemre inti, a lázongókat megfeddi vagy rendre utasítja.

De lehet-e Szászt vádolni, ha a két módot, a két irányu elveket s képességeket összehasonlító ifjuság az ellentétet ifjui könnyűséggel felállítja s mig Szászné előtt, mint a szabad emberhez illőbb, az ifjuban önérzetet keltő előtt kalapot emelt: az ellenkezőt, a lealázó, durva, kimélytelen bánásmódot kárhoztatta s képviselőit rendén túl is kicsinyelte, megvetette.

Nem találjuk-e igen természetesnek, hogy Szász ellenfelei mindazt a kellemetlenséget, mely a két korszak és két elv ellentéteiből származott, egyedül Szásznak tulajdonították?

S miután ennek megbuktatására vagy eltávolítására a közönséges eszközökből kifogytak; annyira fennkölt szellemmel pedig, hogy addigi elveiket megtagadva, az újabb kor szellemével és amazzal karöltve haladjanak, nem birtak: a legrosszabb elvhez, a boszu kétélű fegyveréhez nyultak, — Zápolya hires alkalmazása szerint: „Flectere si nequeo Superos, Acheronta movebo.“

A nagy vétek megtörtént. A helyett hogy sérelmeiknek, ha csakugyan voltak ilyenek, azon téren szereznének orvoslást, mely arra hivatva vala (előljáróság, főegyháztanács): feladásokat tettek Estei Ferdinánd herczeghez és a guberniumhoz.

Enyednek már korábban is volt némi róvása az osztrák kormány előtt.

1831-ben a lengyel foglyok átszállítása alkalmával, az országos rokonszenv itt is nagy mértékben nyilvánult. A foglyokkal szóba állottak, italt, pénzt stb. vittek számokra s a kíséző katonaság ellenzése daczára, az ifjuság annyira közējök vegyült, hogy a szállitmány vezetője, Ramberg őrnagy, az ifjak egyikét, b. Bánffy Dánielt, elfogatta. Erre zavar támadt az ifjuság és katonaság között; könnyen tetlegességre kerülhetett volna a dolog, ha Szász Károly magát közbe nem veti s Bánffy-t ki nem szabadítja.

Ez alkalommal a kíséző katonaságot insultálták is némelyek, minek következtében kemény leírások jöttek a főtanodához.

Később bizonyos katonának felcsapott ifjak ügyében egyes bizottság küldetett ki, azon feladásra, mintha Szász ezeket azon érvekkel igyekezett volna visszatéríteni, hogy a hadi szolgálat szégyenletes s több ilyesek.

Már ezekben is lehet részök Szász ellenlábásainak: de a legnagyobb fergeteg 1836-ban tört ki, midőn többszörös feladások után az erdélyi k. kormányshoz végre indittatva érzé magát, Enyedre nyomozó bizottságot küldeni.

Gróf Bethlen Elek elnöklete alatt, Donáth Sándor és b. Radák Istvánból állott ez, mely bizottsághoz b. Kemény Ferencz küldetett ki a fő-consistorium részéről.

S a szégyenletes vallatás, hol tanárok vallanak tanártársaik, tanulók tanáraik és tanulótársaikkal szemben, megkezdeték mart. 18-án 1836.

A vallatási kérdőpontok a következők voltak:

1. Mily úton hódítja Szász az ifjúságot magához?

2. Az iskolai fegyelmet felbontotta-e, és minő alkalmmal?

3. Kimondott elvei ellenkeznek-e a hazai törvényekkel? Kik előtt mikor nyilatkozott s jó-e vagy rossz hatással?

4. Hol és kik előtt mondott ki oly elveket, melyekbe professor társai nem egyezhetnek?

5. Kiket tud még a kérdett tanuúl ajánlani?

Szász ellen először is tanártársai léptek fel vádlókul. Előbb Csorja, majd a Péterfiek vallanak előbb, idő haladékat kérve, hogy nyilatkozataikat írásba nyújthassák be.

Feleslegesnek, sőt szégyenletesnek tartjuk e vallo másokon végig menni. Legyen elég a Csorjából hozni fel annyit, mennyi a dolog megértésére, s az illetők szégyenletes álláspontjára elég világot vet.

Csorja vádjának főbb pontjai:

— hogy Szász tanítványaitól elbucszása alkalmával ezt mondta: „Akár a zöld asztalnál, akár a csatamezőn találkozunk, megfogjuk egymást ismerni.“ S ismét: „Ne csüggedjete; fenn van a haza geniusza! Csak legyetek jó hazafiak.“ S tanítása közben, hogy az osztrák kormány a leopoldi kötlevél pontjait megszegte.

— hogy Szász az ifjúság számára „tudóstársaságot“ (önképző kör) alakított.

— hogy a jogi leczkékre olyakat is bebocsátott, kik a bölcselmi tanfolyamot nem végezték, mint például b. Kemény Zsigmondot.

— hogy az ifjakat megyegyülésre vezette, az „utazó patrioták“ meghallgatására.

— hogy a városon is Caszinót alakított s az ifjakat oda bevezette.

— az ifjaknak megengedte a Caszinó-bálba menetelt.

— hogy a klasszika litteratura kihalt az ő tanítása nyomán a főtanodából.

— hogy Bethlen Imre ellenzése daczára is, felment a Consistorium gyűlésire.

— hogy az általa készített 1833-iki organisatioba democratiai elveket vegyített.

— hogy a templomba nem járók kenyér elvételését helytelennek állítá, „mivel az lelkiismeret dolga“. Melylyel szemben midőn Péterfi az ausztriai ház ezt illető elveit hozza fel, ezt mondta, hogy protestans embernek nem szükséges ezeket követni.

— hogy Szász ekként nyilatkozott: „a fejedelmek vannak a népekért és nem megfordítva“.

— hogy helyesli a megyék resistentiáját stb.

Látni való, hogy mind oly vádak, melyek józan szemmel tekintve, Szásznak épen érdemeit képezték; vagy melyek magoktól omolnak össze.

Mindezekhez a két Péterfi igen keveset tud tenni.

Péterfi L. csak annyi újat, hogy az énekes-ifjakat Szász a Caszinóba ingyen vétette be.

Péterfi Alb. Hogy Szász állítása szerint Estei Ferdinánd herczeg despotai eljárást követett s a Császár az országgyűlés elosztatását már megbánta. Hogy Szász az Isten lételének phisico-theologiai erősségét megtámadta s az embert leczkén növénnel hasonlította össze; a leveleket a tüdővel. Hogy az ausztriai kormányt a „divide et impera“ elvével vádolta stb.

Végül mind magát, mind az iskola jövőjét az uralkodó bölcsességébe és kegyelmébe ajánlja a leghízelgőbb szavakkal.

Ily kicsinyes és nevetséges eljárásra vezette szenvedélyök a tudós férfiakat. Mert csupán ennyi az, mit Szász ellen felhozhattak. A többi az ifjuság rakonczátlankodására, bizonyos szabad énekek és tiltott könyvek olvasására vonatkozik, melyek, hogy megtörténhettek, valószínű, de ez csak úgy vádolhatta őket, mint Szászt.

Másfelől a Szász mellett tanuskodók, sok gyarló oldalát tárták fel épen a vádlóknak.

Hogy igérettel tanukat akartak toborzani; hogy vizsgáikra a deákoknak szerepet osztottak, hogy tanításukat botránys dolgok előadásával vegyítik s bánásmódoruk durva, embertelen; hogy botránys családi életet élnek stb.

Legeredetibb egy Kathonai Sándor nevü deák vallomása, ki az őt maga pártjára beszélő, és Szászt vádoló Péterfi Albertnek azt feleli: „nem mi, nem professor Szász, hanem az idő van Claritástok ellen.“

Igen sok tanut hallgattak még ki, mind a város mind a kollegium részéről.

De minél többet hallgattak ki, annál sötétebb színben tüntek fel a vádlók; annál tisztább fényben állt Szász Károly neve.

A vádlott hosszú operátummal felelt. Kifogást tett vádlói vádképessége ellen s érveiket utolsóig megczáfolta. —

A per eredménye az lett, hogy a bizottság Szászt teljesen felmentendőnek véleményezte; a Fő-Consistorium a feladó tanárokat keményen megfeddette, mely ellen

ezek még ugyanazon év octoberében felirtak s végre Péterfi Albert, hosszas vizsály után Sz. Udvarhelyre tétetett át.

Fájdalom, e per a Szász-Péterfi vizsályt nem zárta be; temérdek kárára a tanuló ifjuságnak *).

A deákság pártokra szakadt; egymást gunyolta; hasztalan disputákkal, feladásokkal tölték az időt, különben eszes, derék ifjak a legszélsőbb kihágásokra vetemültek, s a demoralisatió annyira lábra kapott, hogy csak nagy képességü és tehetségü ifjak tudták kebel-tisztaságukat s akaraterejököt megőrzeni, tanulási kedvüket fenntartani.

Volt ki e gyarló pártérzelmeket még a külső életbe is kivitte s ott a zöld asztalnál, vagy a hivatalos helyiségekben tünt fel az ellenséges szellem: mig végre jött a nagy, mindent elborító ár, mely annyi széppel, nemessel, jóval, — e nagy rosztat is eltemette.

Mindezekből könnyü a történelem tanulságait elvonni.

A háboru nem azért következik be, hogy üstökös tünt fel az égen; azzal vagy a nélkül megtörtént volna az; nagyon méltánytalan volna a háboru szülte pusztításokat a szegény bolygóra fogni.

Azon igazságok, melyeket Szász hirdetett, ma már az Uralkodó nézeteiben is érvényre emelkedtek; az el-

*) Különösen kiujult még a seb 1841-ben, midőn egy, az ifjak között felsőbb engedély nélkül tervezett, önképző kör alakulása alkalmából, új feladás ment és csaknem egy éven át tartó, újabb kormányzóki vállalatát vont maga után (Sala, Balla, Matéfi stb. személyökben) s elvégre is semmi megrovandónak nem jött nyomába. Szászra még csak annyit sem tudtak kivallatni, hogy az egésről tudomása lett volna.

hunyt ellenlábások utódai is osztják ma azokat, — s ez az igaznak legfényesebb diadala.

IX. Az 1833-ki reform és annak következései.

Az 1829-ki generalis synodus jegyzőkönyvileg felterjesztést tett a Fő-Egyház-tanács-hoz, miként lehetne azt eszközölni, hogy a latin literatura hanyatlásának gát vettessék; míg más oldalról felteszi azon kérdést, mi helyesebb: az-e, hogy a theologia latin — vagy az, hogy magyar nyelven taníttassék?

Erre 1830-ban jan. 7-én a Fő-Egyház-tanács gróf Rhédei Ádám fő-gondnok elnöklete alatt bizottságot nevez ki, melyben a négy főtanoda rectorain kívül, még néhány egyházi s világi tag is részt vett.

E bizottság jegyzője s úgy látszik magának a tervnek kezdeményezője Szász Károly vala. Ezért vádolták Szászt ellenfelei mint e terv készítőjét a latin literatura hanyatlásának okozójául s a demokratiai elemek felvevőjéül, mint ezt 1836-ki perében láttuk.

Lássuk tehát mennyiben volt jogos e vád s általában minő lépések történtek ezen kettős kérdés ügyében.

. . . az alólírott Biztosságnak — így szól az eredeti szöveg — az tétetvén kötelességévé, hogy általánosan a tudományoknak, különösen pedig a theológiának Fő-Os-koláinkban magyar vagy deák nyelven leendő taníttatásáról, úgy szintén a deák litteratura tökéletesebb virágzásba hozataláról egy javalló vélekedést nyújtson be: mi e fontos tárgyak felett folytatott többszöri tanácskozásink resultatumát a következőben vagyunk bátrak a Méltóságos Fő-Consistorium elejébe terjeszteni *).

*) A Fő-Egyháztanács levéltárában létező eredeti után.

A feladvány ezen körülírása után hosszabb előbeszéd következik, melyben előszámítatnak a latin nyelvnek, mint tannyelvnek hátrányai, még magára a latin klasszicizmusra nézve is. Más oldalról fel vannak tüntetve az anyanyelven való tanításnak előnyei. Azért, hogy mind a latin klasszika irodalom nagyobb virágzásra juthasson, mind az anyanyelv, mint olyan, jogos helyét az iskolákban elfoglalhassa: „E kettős cél elérésére intézett javallatját az alólirt bizottság a következőkben bátorodik a Méltóságos Fő-Consistorium elé terjeszteni.

I-ször. A mi a theologiai és más tudományok magyar, vagy deák nyelven való taníttatását illeti: valamint-hogy ezen Biztosságban jelenlévő, minden Collegiumaink Rektor professorai kinyilatkoztatták, hogy a theologiai tudományok már is mindenütt, úgy a több tudományoknak is egy része, magyar nyelven haszonnal taníttatnak, jónak találná ezen Biztosság azoknak s különösen a néptanítókat formáló theologiai tudományoknak elménkhez és szivünkhez behatóbban szóló, kedves anyai nyelvünkön való taníttatását továbbra is nemcsak meghagyatni és a Méltóságos Fő-Consistorium által megalapítatni: hanem egyszersmind arra is intézeteket tétetni, hogy a deák-nyelv gyarapításának más, még pedig célirányosabb és sikeresebb módon leendő eszközlésével lehetségessé tétessék és siettetődjék azon óhajtott időpontnak elérése, melyben nálunk is, mint más e részben boldogabb nemzeteknél, minden tudomány honnyi nyelvén adassék elő.

II-szor. A régi, különösen a deák klasszika litteratura virágzásának előmozdítása iránt, ezen Biztosságnak elnézései és javallatai a következők:

A deák litteratura talán nem eléggé kívánatos divatban és virágzásban létének két fő okát véli ezen Biztos-

ság: „egyik a deák nyelvnek az úgynevezett Classisokban nem jó mód- és rendszerrel való tanit-
tatása; a másik: ugyanazon literaturának, az úgy-
nevezett deáki vagy tógátusi Classisokban nem
czélarányosan és résszerént nem elég kiterjedés-
ben való tökéletesítése és gyakoroltatása.“

És e hibák jóvá tételére hosszasabban fűzött okada-
tolás után, a Biztosság azt ajánlja, hogy a külföldi
gymnasiumok s Debreczen példájára „czélarányosan
lenne a mi oskoláinkban is az úgynevezett alsó
classisokat két osztályra szakasztani, magyar és
deák oskolák nevezete alatt.“

A magyar oskolákban deák nyelven sem elmé-
letileg, sem gyakorlatilag ne tanítsanak, hanem „az ol-
vasáson kívül, anya nyelvének fundamentom-
sabb esmeretét, szépirást és rajzolást, alkalmaz-
tatott természet-hisztóriát, a földnek s lakossai-
nak mostani és régi állapotját, azaz a czélhoz
képest geographiát és históriát s számvetést és
gazdasági földmérés tudományát“ s végre gyakor-
latilag német nyelvet. És ilyen fokozatosan emelkedő
osztályt négyet ajánl a Biztosság egy-egy évi
tanfolyammal.

„A deák oskolákban négy — vagy jövedelmesebb
főiskoláinknál öt klassisokban főtudománynak tevőd-
vén a deák nyelv és annak segédismeretei, u. m.:
ó historia, régiségek tudománya, mythologia, a görög
nyelv eleje stb. a reális ismeretek bővítése és tökélete-
sítése is folytatódhatnék, különösen pedig a Mathesis tu-
dományosabb részei taníttathatnának stb.

Végül a felsőbb (deáki) osztályoknak a klasszika
litteraturában való tökéletesítésére azt ajánlja: „hogy a

philologica classisban egy órát litteraturai leczkékben mindenik esztendőben egyaránt adjon a litteraturae professor, egy más órán gyakorolja ugyanazokat egy arra gondosan választott alkalmas praeses: a juridica classisban egy órán hasonlólag a classica litteraturát folytassa a philologiae professor; egy órán pedig curialis stilust tanítson a törvénytani professor; mindkét rendbelieknek pedig ezenkívül írásbeli gyakorlásokat hagyjanak ki a két illető professorok“ *).

* * *

Ime ennyi a sokfélekép vádolt tervezet, mely lassanként aztán tanodáinknál be is lőn hozva némi módosításokkal.

Enyeden 1847-ben csak két egészen magyar osztályt látok; egy korábbi közvizsgai kimutatásban háromat; úgy kell lenni hogy kísérlettek különböző eredménynyel, míg végre 48 után a négy magyar (elemi) is hat latin osztályban állapodtunk meg.

* * *

Azonban a deák litteratura hanyatlása, — melyre kétségtelenül legtöbbet tett azon közszellem, mely az emelkedő anyai nyelv mellett buzgólkodva, a klasszikus nyelvektől, kétségtelenül tévesen, de csaknem teljesen elfordult — Erdély tanügygyel foglalkozó férfait folyvást foglalkodtatá.

*) A fennebb említett eredeti okmányból, melynek gr. Rhédei Ádám mint elnök, s Szász Károly mint jegyző irták alá nevöket.

Végre 1839-ben egész tervezetet adott ki az egyh. főtanács, melynek nevezetesebb pontjai kivonatban a következők:

1) A klasszika litteratura professora mellé a legkitünőbb idős deákok sorából praeses (segédtanár) állíttassék, ki az első éves (novitius) deákot hetenként 4 órán latin litteraturára tanítja. Az első éves deákok közül csak a kitünőbbek kaphatnak tanítványt s azok is csak I-ső vagy II-od osztályut.

2) A deák litteratura tanára az első éves jogászoknak és a 2-od éves philosophusoknak ad hetenként 4 órát, a felsőbb latin litteraturából. A ki ezen osztályosok közül a latin nyelvből ki nem elégitő osztályzatot (Cl. 2-dae) kap, tanítványait elveszti.

3) A jogtanár hetenként két órán hivatalos irályt (stilus curialis) tanít a másod éves jogászoknak, melyből azok kövizsgát is tartoznak állani.

4) A theologiae professor újra divatba hozza a régebb korban divatozott latin disputatiókat, melyekre a szerda és szombat délután rendelkezésére áll.

5) „Mindezen módokon kívül azonban a deák-nyelvi erősödés és gyakorlottság előmozdítására, valamint azon fogvatkozás lehető orvoslására, a mi abból következett, hogy a minden felsőbb tudományoknak magyarul tanítását parancsoló 1833-beli rendelés, annak a deák litteratura gyarapítását tárgyazó szabályai teljesítése nélkül, legottan folyamatba indittatott: szükségesnek ítéltetett egy czélszerűleg alkotott *philologicum seminarium*nak felállítása, melyben a theologusok, valamint az úgynevezett gregarius deákok (végzetek, de osztálytanítóságot nem nyertek) is gyakoroltassanak a magasabb deák litteraturában, a mi külö-

nösen a leendő classicus praeceptorok formálására s így a gymnasialis tanítás tökéletesítésére, jótékony hatásu leend.“ *)

És itt klasszikusoknak magyarra, magyar műveknek latinra fordítása van ajánlva; valamint a latin irodalom felsőbb nemeiben való gyakorlat is, Erasmust és Muretust vévén példányul.

6) A latin litteratura emelésére kitüzendő pályaművekért jutalmak is ajánlhatnának.

Ekként igyekezett a reform. intelligencia a klasszika litteratura sülyvedező hajóját megmenteni. És igen helyesen, habár könnyü volt belátni, hogy a feltolngó eszmék árjában a hajó még több évekig fog hanyatni, míg végre a szélcsend beáll s biztos révpartjában őt megillető helyét újra elfoglalhatja.

X. Zeyk Miklós.

A 36-iki nagy nyomozás után Szász is elmozdult azon tanszékről, mely a gyanusításoknak és árulkodásnak annyira tág mezőt nyitott, s miután ez időben a politika egén is felhők tornyosultak: átvette kedvencz tudományait: a matematikát és természettant, a jogiakat 1837-ben az ujan választott Farnos Károlynak engedvén át.

Fényes tehetsége az ifjúságot délejként vonta maga után s most a tanuló ifjúság nagy része, mint elébb jogtudós, utolsóig természet- és számtudós akart lenni.

Ezen természettudományok iránti hajlamnak, 1838 óta, még egy második jeles factora tünt fel Zeyk Miklós-

*) Szilágyi Ferencz kolozsvári tanár és jegyző által kiadott hiteles másolat a Consist. levéltárából.

ban, ki már csak azért is új tüneményként jelent meg pályáján, mivel e korszakban csaknem egyetlen eset volt, hogy főúri családból származott ifjat, hajlamai a hazai nevelés ügye felé s épen tanári pályára vezessenek.

De Zeyken meg is látszott, hogy hivatás iránti szeretet és kegyelet vonta e pályára.

Azt a tudományágot, melynek életét szentelte, szenvedélylyel tanulmányozta és úzte. Az enyedi főiskola 1849 előtti állatgyűjteményét, mely akkor ritkította pártját a hazában, Zeyk Miklós szakismeretének és buzgalmánának köszönheti. Ahoz értők állítják, hogy szebben és élethűbben tömött állatokat alig láttak valaha.

Azonban Zeyk a természettudományokat sem tekinté célának, csak eszköznek az ember természeti, szellemi erejének kifejtésére: természetszerű növelésre.

Zeyk Miklós tudniillik, bármily hévvel kedvelte saját szaktanát, irataiból ítélve, semmivel sem foglalkozott annyit, mint a tan- és nevelésügy gyökerével: magával a növeléstannal.

Paedagogiai eszméi több tekintetben eredetiek, szépek és elvontan igazak; elannyira, hogy megbocsáthatlan kárára válnék úgy is szegény neveléstani irodalmunknak, ha ezen — bár csak töredékekben létező — műdarabok kiadatlanul maradnának.

De Zeyk teljesen gyökeres gyógy módot követel; ő paedagogiai elveit a létezőtől egészen elvontan állítja fel, semmit sem tekintve a jelen állam- és társadalmi viszonyokra, melyek formákat követelnek, s melyek az elme-tehetséget is meghatározott mértékkel mérik, mint az ujonczot.

Szász reformjait illetőleg, ő a szélső bal szárnyán áll. Amaz csak stádiumokat tartó reformok életbeléptetéséért szállt harcra; Zeyk előtt egész iskolai életünk nyo-

morult majmolás, emberi természettel és lélektannal ellenkezők khiméra; ennél is több: szellem és erkölcsrontó intézmény.

Zeyknek fájdalom a legtöbb esetben igaza vala; kár, hogy mit századok ferdítettek, azt évtizedek helyre nem üthetik és az államok teljes és rögtöni átalakításának nagy műve legkevésbé van a szegény, hatalomtalan tanítói kar kezében. Az, mit ő felállít, igen szép eszménykép; csak hogy annak a nevelésnek a közéletben nem a monarchia rangfokozatai, czimei és sallangjai: hanem egy teljesen szabad és jogegyenlőségen alapuló köztársasági élet felelne meg; még az athéneinél is tisztább, mert a dicsvágy és hiúság itt is szerepelnek. Ezt maga Zeyk is igen jól tudja; azért például a bizonyítványok helyett, próba évet ajánl.

Zeyk először is azt állítja, hogy addig iskolát nem kell alapítani, míg igazi képességű és buzgalmu nevelő nincs; ezt aztán a föld minden más gondjától fel kell oldozni.

Az emlékezésre fektetett túlsúlyt Szász is kárhoztatja; Zeyk az egész könyvnelkülözést elvetendőnek tartja.

Hibáztatja az úgynevezett tankönyveket, a kikérdezéseknek pedig (revocatio) épen ellensége.

A helyadás (gradus), feleleti fokozat (calculus) egyfelől szemfényvesztő, másfelől irigységet keltő, tehát immoralis intézkedések. Hibáztatja a dicséretet vagy pironogatást is, melyet valakinek felfogása vagy szorgalma után osztogatunk. A vizsgák bárminő alkalmazása részint szemfényvesztés, részint nevezetes szellembenitás.

Vádolja azon intézkedést, hogy a tanítvány szorgalomra, tanulásra kényszerítettessék; a jobb szorgalmu jutalmakban s a tunya büntetésben részesüljön.

Vádolja és méltán nemzetünket, hogy a tanításra és tanerőkre keveset fordít, egy emberre, kivált akkor még, 6—7 tantárgyat rak; néha azon feltétellel állítja be, hogy: „majd bele jön“. Ezenkívül a tanárnak, ha élni akar, mellékforrásokról kell gondoskodnia. (Ez ma sincsen másként.)

A hibás rend- és módszernek tulajdonítja, hogy ifjainkban a tudásvágy ki van veszve. Örülnek, ha a lecke elmarad; a szünidő épen nagy öröm, — ellenkezőleg az ember eredeti tudvágyával. Ezekből s ezekhez hasonlókból vonja ki nemzetünk sülyedt anyagi és szellemi állapotát.

Ajánlatai ezekkel szemben:

- 1) „Kiismerni az állapotot, a feladatot s méltányolni azt.
- 2) Nem tenni semmi új roszat.
- 3) Megszünni engedni a visszaéléseket rendre.
- 4) Hagyni a dolgot fejlődni, csak gátokat hárintani, a szükségest megadni (segédeszközöket).“

Érdekesnek látjuk még nevelési elveit saját maga által dióhéjba szoritva ideigtatni.

„A nevelő“ legyen barátja nevendékének, vagy ha ez nem lehet, ne növeljen. Ha a nevelő barátja nevendékének, nevendéke is az neki. Ki indulatból, haragból büntet, az nem baráti érzésből cselekszik, az alattomosává, titkolózóvá teszi nevendékét. Ha csak egyszer szidta nevendékét (a mint szidja minden nap majd minden apa és anya): az már elég arra, hogy a gyermek nevelőjét ellenségének nézze, rejtezzék, zárkózzék előle, igyekezzék

kijátszani intézkedéseit, gyanakodják minden iránt, mi onnan jó és általában bizalmatlan legyen hozzá.

„Nem bábáskodni, hol nem kell, nem tanítani, oktatni, nevelni a gyermeket, hanem hagyni természetesen fejlődni, — csak alkalmat adni és segíteni hol kell.“

Ezek már nem is új elvek; csak hogy igen természetesen, csak is házi növelésnél alkalmazhatók, nem közintézetekben, hol százféle növelésü és képességü gyermek van együtt. Alkalmazható pedig főleg ott, hol így kezdik. Ezen fölül tévedést látunk abban, hogy Zeyk az emberben eredetileg csak is jó ösztönöket veszen alapul, holott tudva van, hogy a rossz hajlamok szintegy velünk születnek. A hiuság, birvágy, irigység stb. már a csecsemőnél felismerhetők.

Tanmódszerét illetőleg szintén érdekesnek látjuk egy kis töredéket közleni.

„Nem nevezni soha nevet: „chemiát, phisikát stb. tanulunk“; azt sem mondani soha, hogy tanulunk: hanem vizsgálódni vegyesen minden tudomány körében (mint azt teszi a gyermek és a természet embere mindörökké) alkalom szerint s mikor ily úton szerzett ösmeretek már szabályosb útnak követését is engedik; akkor is nem kész eredményeket adni szájába, hanem átvezetni a tudomány historiáján — képzelje a földet elein laposnak stb., a napot az egen valósággal átutazni (csak hogy ezen jelenségeket pontosan ösmerje ki). És csak rendre lépjék azon az úton, melyet az emberiség tett; vegye észre tévedéseit; élvezze a sok új felfedezésnek örömét s az ő tudásának (is) legyen historiája.“

Mindezen elvek, melyeket Zeyk a német népiskolák megtekintése s tanulmányából vont el, ma már nálunk is otthonosak a kisedővő intézetekben s jobb elemi iskolákban: kár, hogy oly tehetségnek, mely ezen elveknek

fokozatos átvitelére a felsőbb iskolákban annyira hivatott lett volna; kinek tanári buzgalmáról, ügyszeretetről s előadási fényes képességéről egykorui nem győznek eléggé magasztalólag szólani, oly korán, legszebb férfi korában, kellett letenni a terhes pálya vándorbotját.

S még nagyobb kár lenne, ha azon töredékek, melyekben szellemi kincseinek, tapasztalatainak egy részét lerakta, örökre ellennének zárva a gondolkodó világ előtt.

Nem, mintha ezen elvek azonnal létesíthetők lennének: hanem mert lépések előre a nevelés terén, mely nálunk annyira parlag és elhagyott.

XI. A főiskola belélete e korszakban.

A csaknem másfél százados belbéke, melyet a Horja-féle lázadás csak hetekig fenyegetett, a főiskolát valódi belső jóllétre emelte, mely városra vidékre, mondhatnám egész országra visszasugárzott.

Derék gondnokok, kik között gróf Teleki József (1718), báró Radák István (1755), báró Naláczi József (1793), gróf Bethlen Gergely (1796), neveiket méltó hálával jegyezheti fel a krónika, éber őrszemmel kísérték az iskola javainak kezelését, míg mások s ezek között gróf Kendeffy Ádám, báró Vesselényi Miklós, különösen pedig báró Kemény Dénes, szilárd hazafi jellemök által, a főiskola szellemi emelkedésére folytak be.

Fájdalommal ugyan, de a történelmi igazságnak köteles tartozással jegyezzük fel azok neveit, kik gondnoki teendőikben nem követtek egészen szabatos eljárást.

Igy Inczédi József (később b. Josinczi ítélőmester), mint egy 1746-ki összeírásunkból kivehető, a borbádi részjószágot, mely 1000 forintban vala inscribálva, az Előljáróság hire nélkül 500 forintért; úgy szintén a magyar béldi portit 800 frtért eladta s árát elköltötte *).

Monostori István nevű algondnoknak pedig hamis gazdálkodásáért, varsolczi (Kraszna megye) jóságát a főiskola lefoglaltatja.

Ezenkívül két főgondnok: gróf Bethlen Imre és gróf Thoroczkai Pál a fennálló szabályok ellenére, tetemes összegeket kölcsönöztek ki a főiskola pénztárából. Gróf Bethlen Imre adóssága, nem egészen hibátlan eljárás miatt, máig veszélyben forog; míg gróf Thoroczkai adósságát a derék örökösök, ősi örökük: a toroczkó-szent-györgyi jóság feláldozásával, valának kénytelenek törleszteni.

Ezeken kívül több számtartói s tiszti visszaélésnek is vannak nyomai.

Daczára ezen nem ritka károsodásoknak, Isten a nemzet műveltségének e szent templomára kegygyel mosolygott s lassanként több-több jóllétet árasztott reá, s tágasabb hatáskört nyitott számára.

A városon és annak határán a szükséglethez képest mind több-több házat és birtokot vett a főtanoda.

Ezeken kívül a tanulók és tanárok száma több-több lakszobát és hallgatótermet szükségelvén:

1775-ben a Mária Terézia alatti szorongatások megszűntével, az Előljáróság kérelmet intéz a Guberniumhoz, részint az Ó-Kollegium kijavíthatására, részint egy újabb

*) Történelmi levéltár I. köt. 65-ik szám.

épület felépítésére, mely az Ó-kollegium nyugot felőli részével szemben vala emelendő.

Erre az engedélyt még azon év deczembere 12-én megkapja, b. Bruckenthal Sámuel és Miske József aláírásával.

Ebben az építkezés megengedésének feltétele ekként van formulázva: „ut quum suplicantes opus partim propriis ejusdem Collegii expensis, partim subsidio patronorum se perficere velle proposuerint: caveant ne quodpiam inde aggravium in contribuentes quocunque modo derivetur“*).

Ez engedély folytán egy, az Ó-kollegium hosszával egyenlő egy emeletes, kettős tornáczú épületet emeltek, az akkori kor szokása szerint kettős franczia (mansard) fedéllel.

Egy fél évtized alatt, II-ik József a vallásügyekben kiválóan szabadelvű császár vevén át az uralkodást, a kollegiummal egy sorban vett telkeken (a 80-as években) egymásba függő három tanári lakot emeltek;**) a nyomda számára telket vettek a Varczagás utczában s az és a nyomdász számára emeletes épületet rakattak. A nagy erdőt, mely most a tanoda főkincsét képezi, különösen II. Kováts József szorgalma nyomán, rendes művelés alá vették; később Szász Károly idejében s vezetése alatt felmérték és besánczoltaták.

Ezen fölül a városi kútvezeteknek rosz hire lévén (hogy hideglelést okoznak): ugyanezen időben a nyugat felé igen közel eső felenyedi pompás forráskútát téglaburokbafooglalt cserépcsöveken (a római vízvezetékek e

*) Történelmi levéltár I. kötet 118. szám.

**) I. Ferencz császár 1717. Erdélyben jártában ezen három szállás összevágott szobáiban volt szállva.

vidéki mintájára) egészen a főiskola udvarára vezették, hol sárgaréz hattyu-fejeken (Bethlen-czimer) bugyogott ki az egészséges ital. E vízvezeték még a jelen század elején is megvolt; itt ott az enyedi patak partjában még látni a pusztán álló csöveket.

Később (1822.) a főiskola 3 fogadói egyikét (a „két hattyuhoz“ czimzettet) emeletre megépíték s ügyes gazdálkodás által a főiskola vagyona nevezetes emelkedésnek örvendvén, a nyomdához Fel-Enyeden emeletes papir-malmot építettek; *) ezenkívül a diribdarab falakból összetákoltt s különben is alacsony és egészségtelen Ó-kollegium helyett, egy új nagyszerű két emeletes négyszög épületet terveztek oly formán, hogy ez nyugoti vonalában a Kis-kollegiumot beolvassza és észak és keleti oldalával az Ó-kollegiumot is teljesen kiszorítsa. Ennek déli oldalát 1827-ben megkezdvén, szép és tágas folyosókkal és szép boltokkal meg is építék, úgy hogy 1836-ban már készen állott a derék „Uj-kollegium“ egy negyede, mely azóta nem is épült tovább és így az Ó-kollegium háborítlanul helyén maradt egész 1849-ig.

Ugyancsak a 30-as évekre esik, több apró építkezéseken kívül, a legelső iskola helyén épült tágas tanári lak; a 30- és 40-es évek alatt eszközlé Farnos Károly a téglacserép és deszkagyár felállítását és az erre alkalmazott vízvezetést.

És ezen befektetések mellett a főtanoda képes vala 1847-ben a beczei és maros-szent-királyi jószágrészeket is tetemes összegért megszerezni.

*) 1819—22-ig épült fel s még azon évben papirt is gyártottak benne. 1843—44-ben alakították át lisztelő malommá.

Miután a gazdaság ügyes kezelése mellett, a fennérintett bérulházások egy része olyan vala, mely rögtön, vagy kevés idő alatt jövedelmezővé vált: a főiskola tekintélye és beljóllete is folytonosan emelkedésben volt.

1779-ben a tanárok száma már négyre szaporított, a német nyelv, földirat és természetrajz taníthatása céljából.

1790-ben pedig a tanárok számát hétre emelte az előljáróság következő tankörökkel:

- 1) Görög és zsidó exegesis (Nemegyei).
- 2) Theologia és eccl. hisztoria (Bodola J.).
- 3) Természetrajz, német nyelv, földrajz (Benkő F.).
- 4) Litt. historia, politika, statistika (Herepei Ád.)
- 5) Logika, paedag., Antrop., philos. jus nat. (Benkő M.)
- 6) Római és hazai jog (Mohai K.).
- 7) Mathesis és physica (II. Kováts J.).

És mindezen tanárok oly tisztességes évdíjjal valának beállítva, hogy míg egyfelől az élet mindennapi gondjaitól menten, magokat választott pályájoknak szentelhették: társadalmi és politikai tekintetben is teljesen függetlenül és oly tekintéllyel léphettek fel, melynek hatása jótékony vala magára a közintézetre és a nemzet általános míveltségére nézve *).

Az ifjuságra nézve is mind több-több segélyforrás, kegyalapítvány, jutalom stb. állott nyitva. Több mint 50

*) Az 1849. előtti tanári fizetés állott 300 ezüst forint készpénzen és szálláson kívül 24 öl fa, 116 véka tiszta, ugyanannyi 2-od buza, 3 hízott sertés, 9 szekér széna; 100 kalangya szalma, 120 véka törökbuza (tengeri), 160 veder bor, hetenként egy napra bivalyszekér; s oly mennyiségű konyhára valóból, melynek átvétele után a gazdaszszonynak kevés gondja maradt fenn kamráját illetőleg. E tanári díj akkori becslés szerint körülbelől 4000 váltó forintnak felelt meg.

részint családhoz kötött, részint általános szabály alatt álló kegyelet (alumnium) alapított a másfél század alatt; s az alapítók tetemes részét épen tanárok képezték. (Szathmáry Mihály kolozsvári, Borosnyai, Ajtai, Szegedi, Körösi, Benke s a két Kováts enyedi tanárok.) Ezen alapítványokból több mint száz ifju részesülhetett a korszak végén, a bőségben osztogatott kenyeren (cipón) kívül, kisebb vagy nagyobb pénzsegélyben.

Ide járult még a magántanításért járó kisebb nagyobb tiszteletdíj; úgy hogy jóra való ifju képes vala hazulról nyert segélyezés nélkül, nemcsak iskoláit elvégezni, hanem még akadémiai útjára is gazdálkodni.

Feles számmal is kerültek ki e korszakban a főtanodából olyanok, kik szegény sorsból önerejükön emelkedve, később nevet vívtak ki maguknak. Ezek közül elég lesz csak a legkitünőbbeket említünk, beiratási (subscriptionalis) évökkel együtt.

Ilyenek: Szathmáry Sámuel kolozsvári tanár és kitünő szónok (1715.), Bod Péter a kitünő író (1732. 9-ik máj.), Aranka György, az erdélyi tudományos társulat alakítója (1753. máj. 27.), Benkő József, a jeles író (1758. máj. 27.), Abács János, püspök (1762.), Benkő Ferencz, enyedi tanár és író (1764.), Bodola János, tanár, püspök és jeles szónok (1772.), Herepei Ádám, jeles tanár és szónok (1772.), Benke Mihály, jeles tanár (1773.), I. Kováts József ugyanaz (1739.), Köteles Sámuel és Tompa János, a két kitünő tanár (1788.), Baricz János híres orvos (1792.), Hegedűs Sámuel (1799.), Körösi Csoma Sándor a híres utazó, ki iskoláit végezvén a főtanoda kapujából indult el messze útjára s később 100 aranyat küldött alapítványul Tibetből (1807-ben), Szász Károly (1811-ben) stb.

A főiskola különösebb virágzását az is jelezte, hogy akkor főuri ifjakat is nagyobb számmal adtak, sőt irtak be. Ezek között látjuk b. Kemény Ferenczet, a később országos elnököt és kancellárt (1812.), b. Kemény Farkast, a forradalmi ezredes (1812.), Jablonczai Eleket, ki később javait a főiskolának hagyta (1817.), gr. Kun Kocsárdot, a derék főispánt és a szászvárosi iskola másod alapítóját (1818.), gr. Mikó Imrét, jelenlegi közl. ministert (1821.), b. Kemény Dénest (1818.), b. Kemény Zsigmondot az író, (1831.) stb. stb.

Tanári kar és ifjuság együtt nagy patriarchális családot képezett. A tanárok nagy része valóságos atyaként viselkedék az ifjuság iránt s ez viszont szülőiként tisztelé és szereté amazokat. Ezen patriarchális viszony néha — például a 20-as években, igen is sokra ment. Így például a tanárok némelyike, ha jó bora volt, eljárta az ifjuság között, hogy ilyen s ilyen bora van s ára ennyi és ennyi.

A tanulók száma a XVIII-ik századon keresztül 6—7 száz között ingadozik, a mely 48 előtti években a nyolczadik százhoz közelit; sőt 1848-ban el is éri (47-ben 758, 48-ban 805 a tanulók száma).

Az ifjuság belélete egész a Szász-Péterfi zavarokig vidám vala. Énekre, zenére kivált a jelen század évtizedeiben, de az előtt is, nagy figyelem vala fordítva; ezenkívül a testgyakorlati játékok sem maradtak ki, — valamint a tavaszi multságok sem.

A multságok és ünnepélyek sorát 1820-tól kezdve egy ujabban kezdett kegyeleti ünnep is növelte. A Bethlen Gábor-ünnep, az alapító nagy fejedelem emlékére. Ez ünnepet Baló József nevü ifju indítványozá, ki épen maga tartá Hegedűs Sámuel tanvezetősége alatt az

első emlékbeszédet. (Meghalt mint ügyvéd S.-Patakon.) Ez azóta minden évben megtartatik, kisebb-nagyobb ünnepélyességgel.

Az ifjuság egész a 830-as évekig tógában járt. — Ekkor (1835-ben) cseréltetett fel az fekete magyarkával, fekete német nadrággal és francia magas tetejű kalappal, mely öltözet mai szemmel tekintve, elég sajátos.

* * *

E korszak beléletli rajzát hiányosnak kellene tekintenünk, ha az utolsó félévi vizsgának kezünknel lévő adatait fel nem használnók.

Ez jan. 26. és a következő napokon folyt le. *A felső vagy hittani osztály* 18 tagból állott s közvizsgára feladta a „Keresztyén erénytant“ (tanár: Bodola S.), az „Egyházi történeteket“ (tanár: Bodola S.), „A héber nyelv elemeit és héber régiségeket“ (tanár: Incze Sámuel); „a növeléstan egy részét“ (tanár: Vajna Antal).

A közép vagy jogtani osztály 77 tagból állt s feladta a Természettan egy részét (tanár: Szász Károly), a Honi magán törvénytant (tanár: Farnos Károly), a Csillagászati földtant (tanár: Zeyk Miklós).

Az alsó vagy bölcsészeti osztály áll 109 tagból s feladja közvizsgára: a közönséges történettan egy részét (tanár: Péterfi László), a philosophia elemeit (tanár: Mihályi Károly), végre német nyelvet (tanító: Kacziány Ferdinánd).

Ide teszem még a tanulók két felső osztályát is.

A végző osztály (41-en) adott fel: egyházi történelmet (Kr.-tól a reformációig), magyar nyelvtant, latin

irodalomtörténetet, Salust és Virgilből fordítást, német nyelvet, görög nyelvet. Számtanból: algebrai műveletek, első s másod fokú egyenletek feloldását, physika geographiát és éneket (tanító: Erődsdi Mihály).

A nyolczadik osztály (51-en): Vallástant Bodola szerint, latinból Cicerót és Ovid részleteit, német nyelv-
tant, görög nyelvtant; magyarból: a magyar próza ismer-
tetését s szavallatokat; számtanból az algebrai műveletek-
ből a három elsőt, mathem. geografiát és éneket. (Tani-
tójuk volt Nagy Sándor.)

Miután azonban a téli vizsgák félvizsgákkul sem te-
kinthetők, e fennebbiek csak úgy lesznek kiegészítve,
ha az 1847-ki nyári vizsga tantárgyait is ide mellé-
keljük.

Ekkor a felső vagy hittani osztály feladta a
keresztyén hittant, egyházi történeteket (XVII.,
XVIII. és XIX. század) és egyházi szónoklattant
(tanár: Bodola S.) és a görög nyelvészetet exege-
ticai gyakorlatokkal (tanár: Incze D.).

A közép vagy jogtani osztály tantárgyai: Sta-
tistika (Austria, Német szövetség, Prussia, Muszkaor-
szág) (tanár: Péterfi László), honi perfolytat. és bün-
tető törvénytan (tanár: Farnos K.), philosophia
elemei és természeti jogtan (tanár: Mihályi K.).

Az alsó vagy bölcészeti osztály, szám- és tér-
tant, „mérnökletet“, (tanár: Szász K.), honi történe-
tet (Alberttől II-ik Lajosig, tanár: Péterfi L.), növény-
tant (tanár: Zeyk M.) és tanítástant (tanár: Vajna
Antal).

XII. A főiskola kultörténete.

Mennyi és minő külmeztámadásoknak vala kitéve a főiskola vagyona ezen korszak alatt; hányszor fenyegettek titkos feladások következtében, ellenséges érzelmű férfiak még lételét, fennállását is: a fennebbiekben czéломhoz képest elég bőven és világosan leirtam.

Ha még ezekhez az eddig nem érintett 1721-ki, 1735-ki s végre 1765-ki perpatvart megemlítem, mely a város és főiskola között még mindig a borbevétel s a Miriszló utcán való járás végett felmerült s melyek közül az 1735-ki, úgy látszik oly végletekre ment volt, hogy vizsgálat után a főiskola seniora és contrascribája elbocsáttattak; úgy hiszem mindazt elmondám, mi a főiskolát kívülről érte, vagy legalább is mindazt, miről és mennyiről a kezeimnél lévő adatok beszélnek.

A város és főiskola közötti régi ellenséges érzelem végre egészen ellátszik halni; s a polgárok, tanári kar és ifjuság közötti viszony egyre barátságosabb, mit mind a Szász-féle perben tett polgári vallomások, mind azon körülmény, hogy Enyed egyikévé válik Erdély legkellemesebb tartózkodási helyeinek, hol ifjuság és polgárság öszhangzó társadalmi életet élnek — egyaránt bizonyitnak.

Éretlen és személyes ellenszenvекből származó, néha épen rossz akaratu gyanu a 30-as években Enyedet s a főtanodát, mint fentebb láttuk, bizonyos forradalmi mozgalmak központjává akará tenni: de a 40-es években, miután a szenvedélyek első heve csillapult: Szász kedvencz szakmájához, a szám- és természettani tudományokhoz tért s a Péterfiék egyike elmozdittatott, lassanként a költött hírek is elhallgattak.

Másfelől az egyre mozgalmasabbá vált politikai élet, a csak néhány évvel némelyek által szent borzalommal kiejtett reform-eszméket jóval tulszárnyalta.

Igy bár maga Enyed, mint Erdély egyik nagyobb megyéjének székhelye és Kemény Dénes s a Zeykek küzdtere, a nemzeti mozgalmaktól teljességgel nem maradt el: a dolgok centralisáló természete hozta magával, hogy 47- és 48-ban, midőn minden figyelem Pest és Kolozsvár felé fordult, Enyedet sem felethett többnek tekinteni, akármelyik vidéki kis városnál.

Annyival kevesebb része vala a politikai mozgalmakban főiskolánknak, melyben mint a múzsák bármely szerény és csendes működésü lakában, zavartalanul folyt a tudományos működés egész 48 nyaráig.

Mindezt csak azért emlitem, hogy meggyőzzem az olvasót arról, miszerint azon ellenséges indulatot, mely néhány hóval később e tanintézetet oly vandal dühvel sietett megsemmisíteni, semmi sem hivta fel.

Egész bizonyossággal hivatkozhatom e tekintetben b. Kemény Gáborra, ki derék és apró részletekig menő adatokon alapuló művében *) többek közt ezt mondja: „Enyeden inkább elnézők voltak, mint túlszigorúk; senkit a rögtön ítélő széken a tavasz és nyár folytában, sőt talán Enyed elpusztításáig ott el nem ítéltek, tehát ki sem végeztek Tehát vagy hibás értesülés, vagy rágalmozási hajlam támaszthatta Enyed ellen azon vádat, mi sokszor vala ismételve, hogy: Enyed sorsát kegyetlenségei vonták magok után.“

*) Nagy-Enyed és vidékének veszedelme 1848- és 49-ben. Pest, 1863. 112-ik, 113-ik lap.

Ha a városra nézve teljesen igazolt ezen állítás alaptalansága: még kevésbé illhetik a forradalmi, vagy épen kegyetlenkedési vád a főtanoda személyzetére.

A főiskolai ifjuság ugyanis 1848-ban csak a husvéti szünidőig vala együtt; a szünidő után még megjelent egy kettő, de nem sokára ezek is haza siettek.

Igy tehát a főiskola személyzete, mint ez idő szerint nem is létező, az ellenszenvet fel nem idézhette s erre legkevésbé sem számolhatott.

Nem is hiszem, hogy bárgyuság nélkül valaki azt állithatná.

1848 októberében már mutatkoztak e vidéken a félrevezetett oláh nép gyűlölségének nyomai: a miért cs. katonai parancsnok b. Puchner az Enyedről Bánátba vonult székely határőr zászlóalj helyére, október közepén 3 század Károly-Ferdinánd ezredbeli katonát rendel a város védelmére, Novák, Leitner és Leshan századosok vezénylete alatt.

Ugyanily célból jött ide Baumgarten huszár százados bágyoni székely-huszáraival (50 emberrel) s mintegy 400 aranyosszéki és tordai nemzetőr.

Ezen császári és nemzetőri vegyes csapatok, hallva a vidékről jövő rémhireket, látva a mindenfelől felcsapó égések lángját: Enyedet mintegy hadi állapotba helyezték s a gyűlönögő oláh táborok ellen több szerencsés kísérletet tettek.

Ilyen volt az okt. 23-ki muzsinai expeditio, mely az ott volt Pródán-féle tábor szétrobbantásával végződött.

Ezen kísérlet után azonban a cs. katonaságot azonnal beparancsolták Fehérvárra.

Helyöket mintegy 400 honvéd és Mátyás-huszár foglalta el, kiket Zeyk József hozott a fenyegetett város segélyére.

E csapat már útjában szétvert egy oláh tábor Nagylaknál.

Oktober 24-én értek be ezek Enyedre s már október 25-én a Csombord és Szentkirály (Enyeddal szemben fekvő falvak, túl a Maroson) felett lévő oláh táborukat is szétverték; kevésbé sikerült a Hegyalján Krakkó ellen tett kísérlet, melyet a köd megghiúsított.

És ez volt az Enyedről tett utolsó kirándulás. Enyed közelebbi elleneitől meg volt mentve s némi szünet állott be, melyet részint a vidékről jövő rémhírek, részint az Urbán besztercei és Gedeon vásárhelyi utvonalon előnyomulásokról nyert tudósítás töltött be.

S ezen utóbbi hírek valóságát bizonyítja a katonai parancs, mely Enyed eddigi összes helyőrségét rögtön Kolozsvárra vonulni rendeli, nov. 8-án.

A leverő hír csaknem esztét veszté a meglepett polgárságnak. Mindenki menekülni akart; a Hegyalja s Zalatna példája mutaták, mit várhatnak a visszamaradók.

Délig haladt a tábor indulása s ekkorra minden ember készen volt a futásra, Enyeden csak néhányan maradtak; nagyobbára oláhok és szászok.

A honnmaradt lelkészek kimentek az Orbó tájékán fekvő, cs. kir. rendes katonaság, szász nemzetőrség és oláh népfelkelésből álló táborba, melynek parancsnoka Gratze cs. kir. százados vala.

Kéréseikre a tábor minden jelentékenyebb kihágás nélkül vonult be Enyedre. Ettől kezdve itt több heten keresztül igen vegyes helyőrség vala, különböző cs. kir.

csapatokból, szász nemzetőrökből és oláh népfelkelésből álló; sőt közönséges fegyvertelen oláh népség is, mint a muzsinai magyar expeditio alkalmával fedéltelenül maradt muzsinai oláhok, kiknek a tanári lakokban s részint a kollegiumban rendelt szállást az új parancsnok.

A kollegium három főépületből állott:

- az Apaffi idejében épült Ó-kollegiumból,
- az 1775-ben kezdett u. n. Kis-kollegiumból,
- s végre a 30-as években befejezett kétemeletes Uj-kollegiumból, melynek közép és felső emeletén valának a főiskola gyűjteményei.

Mindezen helyiségek a szó teljes értelmében kaszárnyácul, tábortanyácul lőnek használva; mi több, még a később visszatért tanároknak, tisztviselőknek is alig vala megengedve a bemenetel.

És e napoktól lehet már számítani a főiskola soha teljesen ki nem pótolható kárai sorozatát, melyről, hogy a t. olvasónak helyes fogalmat adhassunk, szükségesnek látjuk a főiskola gyűjteményeivel, a mint azt így utólagosan nyert adatokból körvonalozni lehet, megismertetni.

Első helyen kétségtelenül a könyv- és irattárat kell emlitenünk, mely az Uj-kollegium piac felőli szögletének négy szobáját s ahhoz foglalt két rész-folyosóját foglalta el a második emeleten.

Gazdag volt egyaránt régi és új könyvekben. A régiebb könyveket nagyrészint a tanárok halálával öröklé a főiskola; az újabbak megszerzésére pedig egy egészen külön forrás vala nyitva: a „théka malom“ jövedelme, melynek minden évben erre kellett fordíttatnia.

Benkő Ferencz épen e század elejéről a következő részleteket adja róla:

„1. Méltóságos L. báró Bánfi Zsigmond úr ajándékozván igen feles számu juridicus könyveket, ma is az a théka Banfiniana thékának neveztetik.

„2. Méltóságos R. Sz. B. gróf Teleki József urnak, a gróf Bethlen Kata asszonynak és a kollegiumnak sok ideig volt curátorának ajándéka, az ugynevezett Telekiana théka.

„3. A Borosnyaiana théka neveztetik Med. Doct. Borosnyai Mártonról, a kitől adatott, — mely

„4. Néhai Doctor Zágoni Gábor *) által igen megneveltetvén, a nagyobbik Medika théka jóltevője nevét viseli.“

Ötödikül sorozhatjuk ide a főiskola egykori legnagyobb kincsét, a gróf Bethlen Kata (gróf Teleki Józsefné) magyar thékáját, melyről ugyan csak Benkő ekként ír:

„Az ajtón belől, jobb kézre vagyon a Magyar théka, mely a n. b. e. R. Sz. B. gróf Teleki Józsefné, született gróf Bethlen Kata asszony ajándéka, egyenlő szép kötésekben és a kegyes jótevőnének nevével megbélyegezve, melyeknek a számok ujabbakkal is szüntelen szaporittatván, ma (1800-ban) már mintegy 520 darabokból áll; ezek közül is némelyeket a régiek közül feltészek; ilyenek p. o.:

Komjáti Benedek Sz. Pál levelei, Krakkóban 1533. (a legrégebb ismeretes magyar nyomtatvány).

Pesti Gábor „Négy Evangeliuma“, Bécsben 1536.

Székelly István kathekésise 1538.

Serestély János uj testamentoma, Szeged 1541.

Székelly István Sz. Dávid zsoltára, Krakkóban 1548.

Veres Balázs Decretuma 1568.“

*) Ezen kívül 1790-ben tetemes összeget is hagyott a főiskolának.

Magyar Versek 1200 esztendőből, nyomt. Kolozsvárt 1577. *) stb.

Ezeken kívül Benkő számos incunabulumot számít elő, melyek előszámlálásával itt nem akarunk tért szorítani; e keveset is csak azért közöltük, hogy ezen legkritkább s részben egyetlen példányok elősorolásával tűnjék ki azon roppant veszteség, mely ezen gyűjtemény elveszte által a régi magyar könyvészetet érte.

A bekötött könyvek számát Szász Károly emlékezet után 21,060 kötetre teszi. **)

A kéziratárat illetőleg legyen elég annyit mondunk, hogy az a régibb tanárok kéziratain s becses történelmi iratokon kívül, (például egy 1462-ben írott magyar krónika, melyből, Benkő állítása szerint, Thuróczi az övének első részét szóról szóra írta ki) Bod Péter, Pápai-Páriz Ferencz és mi legfőbb, Benkő Józsefnek minden kéziratát magában foglalá; — melyek elvesztése soha sem lesz többé pótolható.

Második helyen értékre nézve kétségtelenül a régiségtár állott.

Ez nem volt ugyan rendezve, de már a század elején igen sok becses tárgyat tartalmazott.

Elkezdve a régebben babonás hittel körzött kő-baltákon s a „Myrothétzium“ ritkaságain, melyek közé „Lóth asszony kővé vált nyelve“, „Atilla pipája“ és kopantója, Bisterfeld boszorkányos könyve s több ily tréfás nemű tárgyak tartoztak, le a közelebbi kor honi régiségeiig, igen sok érdekest tartalmazott ez.

*) Lásd: Benkő Ferencz „Parnassusi időtöltés“ VII-ik darab.

***) Saját keze írása, melyet néhai b. e. Bodola Sámuel püspök juttatott kezemhez. Mások a könyvek számát legalább 30,000-re teszik.

Két századon át Róma Coloniáinak klasszikus földje közelében lévén az iskola, lassanként igen sok becses darab került gyűjteményeibe.

A legértékesebb darab kétségen kívül azon tabula honestae missionis, elbocsátványi rézlap (a huszár obsitnak mondaná) vala, minő eddigelé az egész tudós világ előtt mintegy 45 darab ismeretes s minő a hajdani Dácia és Pannonia, azaz hazánk terén Érdy szerint *) eddig 16 darab találtatott.

Az enyedi tabula honestae missionis III-ik Domitiának Kr. ut. 86-ik évben kelt teljes épségü kiadványa vala, mely Turon találtatott s gróf Csáky ajándékából került volt ide 1810-ben **).

Benkő F. sok római, görög és egyipti bálványszobrocskát említ, valamint mértékeket s házi eszközöket is, melyeknek becséről természetesen ma már fogalmunk sem lehet.

Az érem-gyűjteménynek kezünknel van egy 1822-ki összeírása, mely azonban csakis a hazai és közelebbi időkben járt külföldi pénzekről s néhány byzánti éremről szól. A római pénzgyűjtemény, mely külön állhatott, kétségtelenül gazdag vala.

A fennebb említett hazai és külföldi (modern) érem- és pénzgyűjtemény 1822-ben 16 fiókban 595 darab, nagyobbára arany és ezüst darabot tartalmazott. Különösen

*) Lásd „Régiségtani közlemények.“ Pest, 1858.

***) A Budapesti Hirlap tudósítása szerint 1855-ben megkerültek. Igy adja ezeket elő az akad. illető kiadványa, de Benkónél feljegyezve, azt látom, hogy: „a réztáblákat a muzeumnak hozták nemes Kolozsmegyéből Türeből Togatus Zúdor Sándor és tanítványa Keczei József poeta“. Benkő F. Parnasz. Időt. VII-ik darab, 97. lap. S ez előttem hitelesebbnek látszik.

gazdag volt erdélyi nemzeti fejedelmeink nagyobb arany pénzei és érmeiben, melyek közül legyen elég az igen ritka Bethlen István (2-d.), Kemény János és Barcsai Ákos-félét (1630, 1661 és 1659-ről), Apafi hatszögű 16 aranyat — s egy kisebb, félannyit nyomó aranyait említeni.

Az ezüstek között a Székely Mózesé és Bástáé említendők. Bethlen Gábortól egy magától 30 darab arany és tallér pénz volt e gyűjteményben.

Árpád-család idejéből való pénzekről csak az 5-ik fiók 29. számánál van említés „Sancti Stephani quatuor frustis“ és épen ez azon gyanura ad nekem okot, hogy bár ezen gyűjtemény már a feljegyzettek szerint is több ezer forint értékű; legbecsesebb lehetett azon része, mely az érmészet fejletlen állapota miatt, be sem volt sorozva, — tudniillik a külsőre nézve jelentéktelen Árpád-korbeli pénzek, melyek valószínűleg csak mint nummismatikai szemét, egy halomban tartattak.

A római pénzgyűjtemény általános értékre nézve kétségtelenül szintoly becses lehetett.

Nagyon becses és ma már pótolhatlan a „Lithophilaceum“ név alatt őrzött gyűjtemény a legjelesebb Cameák és intagliókról gipsz és gyantából utánozva, mely már 1800-ban 901 darabot számlált.

Ezenkívül szokásban vala, hogy nevezetes emberek halálakor azok gyász-jelentései, czimerei vagy emlékkersei ércbe vésettek s közintézeteknek, egyházaknak megküldettek.

Ezek többnyire rézből voltak; de nem ritkán ezüsből is.

Ezek közül legnevezetesebbek az alapító Bethlen Gáboré, Korda Zsigmondé, Nalázi Lajosé (ezüst), Teleki Sándoré (ezüst), Teleki Katáé (ezüst) stb.

A képtár nem sok, de a főiskolára nézve igen becses darabokból állott.

-Ilyen Bethlen Gábornak egykoru lovas (egy régi protocollumban) és mellképe, II-ik Rákóczy György, I. Apaffy Mihály, Borosnyai és Ajtai Mihály tanárok mellképei, melyek közül csak a Bethlen Gábor 1626-ban festett eredeti mellképe, s Ajtaié került meg, az első épen balszemnél megkárosítva.

Az iratos kövek között legnagyobb tiszteletben vala tartva az, melyet Ilyéről, mint Bethlen Gábor születés-helyéről hozatott fel az oskola egykori főgondnoka, b. Naláczi József.

Ide sorozható egy, műbecsén kívül is nagy értékkel bíró úr-asztali készület, nagy billikomok és tálak ezüstműből, gazdagon aranyozva, arany, szkófiummal kivarrott terítők, melyeknek becsára Szász K. jegyzete szerint, meghaladta a 2000 frtot.

A természetrajzi gyűjtemény, mindhárom irányában (állat, növény, ásvány) gazdagon volt képviselve.

Az állat-gyűjtemény csaknem teljes egészében a derék Zeyk Miklós tanári buzgalmának, mondhatnám szenvedélyének köszönhető.

A körülbelül 400 darabot tevő gyűjteményből 339 darab madarat és 6 emlőst ő szerzett és tömött ki s a képviselt 181 fajban Erdély madár-világa nagyrészt képviselve volt. Ritkaság is nem egy volt közöttük, mint például az *Anas purpureo-viridis*, melynek itt létezett a tudományos világ által ismert 3-ik példánya.

És miként voltak ezek kitömve! A ki csak e gyűjteményt látta, szak- és nem szakember, a legnagyobb méltánylattal beszélt róla. — Ezenkívül a kagylók s általában a két éltü és vízi állatok gyűjteménye is a kivá-

nalmaknak tőrhetően megfelelő vala. Lepke- és bogárgyűjtemény sok ritkasággal.

Ily gyűjtemény egy közintézet birtokában megbecsülhetetlen; de ha vásárra vitték volna is, szakértők tanúsága szerint többet ért volna két ezer pfrtnál.

A növénygyűjtemény már Benkő korában több mint ezer válfajt képviselt s 7 nagy foliántot töltött meg. Tekintve az ő utánok volt tanárok buzgalmát, alig csalódunk, ha állítjuk, hogy sok külföldi nevezetesség mellett, hazánk termékeiből itt is nagyon kevés hiányozhatott. De kétségkívül leggazdagabb volt —

Az ásvány-gyűjtemény, melynek alapját gróf Bethlen Gergely vetette volt meg, főgondnokságába belépése alkalmával. Az ő általa ajándékozott Bethlen-gyűjtemény, 1836 nagyobb s igen sok kisebb ásványt tartalmazott (sok arany tartalmat, köztök 100 arany becsüt is). Csupán ez egy gyűjteményt, melyet maga a gróf is egész életében gyarapított, ahhoz értők 1000 aragnál többre becsülték.

E gyűjtemény már Benkő idejében sok vétellel, cserével és ajándékkal gazdagodott. 1797-ben 27 darabért 100 forintot adott a főiskola; ezek között volt egy siberiai berill, 8 hüvelyknyi hosszú és annyira átlátszó szép példány, hogy ahhoz-értők ez egy darabot 800—1000 forintra becsülték.

Ehhez járult ugyanazon korszakban három nagyobb gyűjtemény: a „Werner collectioja“ 200 darabban, Voigt-é 60 darabban s Dr. Gyarmathy Sámuel gyűjteménye 425 darabban.

Ha elgondoljuk, hogy az ásvány-gyűjtemény már a század elején ily gazdag és rendezett volt s egy félszázadon keresztül folyvást egészítették és szaporították: bá-

tran elmondhatjuk, hogy az még ma is egyike lenne az elsőeknek hazánkban.

Szász Károly legkisebb érték szerint 4000 frtra becsüli; de kétségtelen, hogy az már a század elején is megérhetett annyit; elpusztuláskor pedig ez értéknek körülbelől kétszereséig emelkedhetett.

Végre nem kell felednünk a természet- és vegytani gyűjteményt, melynek gazdagságát és értékét megítélhetni abból, hogy csupán azon természettani eszközökért, melyek épen 1848-ban érkeztek és ládáikból még kibontva sem voltak, a főiskola 3000 frtot fizetett.

Általában e gyűjteményt Szász K. a tudomány akkori színvonalához alkalmazottan s haladásaiban nyomon követve, kezelte és tartotta.

* * *

Ime ezekből állott azon több mint két századon át, az emberi szív legszentebb érzelmei által egybehalmozott múikincs, melyre valamely tanintézetnek annyival nagyobb szüksége van, mennyivel távolabb esik a nagy világ forgalmától s minél kevesebb ilyféle segédszerekkel bír azon körzet, melyben maga az intézet emelkedik.

És a tudománynak ezen eszközei közé kétféle kéz nyult be; az eredményt tekintve egyaránt átkos mindenik.

Az első a műértők keze vala, mely kiválogatta a közkinccsek legbecsesbjeit s orozva megrabolta a szentek szentjét: azon országos közvagyon, mely a legszentebbre, arra volt szánva, hogy századok nemzedéke azokról tudományos ösmeretet szerezzen. Vérlázító cynizmus-sal szekerekre pogyászoltattak a becses természettani eszközök, míg a piszkos birvágy latravetve válogatá a

gyűjtemény darabjait s gúnyosan — gonosz megjegyzéssel „emlékül“ hordá el a legbecsesebb, értékesebb darabokat.

És ezt követte a második kéz, mely herostrati dicsőséget keresett a megsemmisítésben, s butaságában legfőlebb azt válogatván ki a mi fényes, mint egy második szeldsuk-had mindazt kárhozatosnak vagy feleslegesnek tartván, mi irva s nyomva van, — a maradékot lángnak, füstnek s örök feledésnek, megsemmisítésnek adá át.

Valóban mindkettő egyenlően jellemző és megbélyegző tett az elkövetőkre nézve, melyek gyalázat-füstjét későbbi századok dicsőségével és nagyságával is, nehéz lesz eltakarni.

* * *

És itt csaknem első sorban felmerül azon kérdés: Miként történhetett az, hogy a főiskola előljárósága, mely ismeré e gyűjtemények általános-, ismeré különösen a félre-eső tanintézetre nézve annak relativ értékét, semmit sem tett ezen múkincsek megmentésére?

Bármily különösnek tessék első tekintetre, ki kell mondanunk, hogy a felelet épen a kérdésben van.

Épen mert e gyűjteményt mindenki a míveltség és tudomány köz kincsének tartá, senkinek sem jutott eszébe, hogy a XIX-ik század közepén legyen kéz, mely e barbárságot Európa közepén végrehajtsa; legkevésbbé tehetta fel pedig egy civilizatori hévvel és érdemekkel dicsekvő kormányról, hogy azt végrehajtatni engedje.

Csak a legnagyobb pessimisták sürgetésére történt annyi, hogy a főiskola alapítvány-levelei s legfontosabb történelmi és törvénykezési okmányai a főiskola egyik

pinczéjébe elásattak, — mi ha nem történik, a többek között még e sorok sem láthatnak napvilágot.

Ma is élő, akárhány tanu által igazolható tény, hogy a főiskola gyűjteményei becsesebb darabjainak elorzása már a november-decemberi napokban megtörtént.

Maga e sorok írója több szemtanut kérdezett ki, ezen előtte igen is fontosnak látszó esemény felől.

Ilyen kétségtelen t. tanártársam Vajna Antal bizonyossága, ki Wardener császári tábornoktól kapot útlevéllal, a megszállás és elpusztítás közötti időszakban Enyedre visszatérve, ezen dologról így ír: *)

„Az egész Előjáróságból csak magam valék itt. Ügynök, udvarbiró, számtartó, mind itt valának. Megérkezésem után másnap a kollegiumba — hol az orláthi gránzerek voltak elszállásolva — csak térparancsnoki engedelemmel meheténk be, hol könyvtár, múzeum, archivum ajtai mind fel valának törve. Mi mindenikre reteszt és lakatot tettünk, melyek másnap újból mind fel voltak törve, holott kérésünk következtében, minden ajtó előtt őr állott.“

Képzeltetni, minő gazdálkodás folyt az így folyvást nyitva álló gyűjteményekben, rakoncátlan, rendetlen csapatok keze alatt.

Ennél még részletesebb adatokat tartalmaz, még ma is élő derék lakatos-mester Oláh István vallomása, kit e dolog felől személyesen kérdeztem ki.

„November közepe táján — vallá a derék öreg — egy főhadnagy a vereshajtókásoktól (a regiment nevét elfeledte) a szászsebesi őrsereg kapitánya s egy oláh major, ki magát Enyedi Kelemennek adta ki, 6 legény

*) Velem szivességből közölt életrajzából.

és két káplárral felvették (őt mint lakatost) s elébb a városon körül, majd a várban lévő tanári lakba (prof. Vajna szállása) s azután az iskolába is felvezették. De már semmi értékest nem találtak. Könyv még volt elég, bár a szászok (disznódiak, medgyesiek) legtöbbet vittek. A könyvek becsesbjei kiválogatva, megdézválva, az ásványok is a földön hevertek. Nyolcz napig járt a katonákkal. A megyeházánál ezüstnémüt, a kath. templom kriptájában 100 frtot kaptak. Ezt mind a kapitány Gratze szállására hordták. „Legalább két mázsa ezüst volt ott. A kollegium pinczéit egy szászsebesi kádár akarta véle kinyittatni, utoljára bevágták fejszével“ stb.

Tanártársam Vajna Antal jegyzeteiből jellemzőnek tartok még egy adatot ideiglatni, mely a helyzetről elég felvilágosító ismeretet nyujthat.

„A városra 40 ezer conv. forint vala vetve, minek biztosítására (V. A. állítása szerint egy városi magyar közhivatalnoknak, — kit ő megnevez, de mi a bűn nagyságának hihetlensége miatt elhallgatunk, azon állítására „hogy mindennek a kollegium az oka“) a kollegium épülete s a professori szállások mind megbecsültettek; annak rendén documentum készült volt, s a térparancsnok a kollegiumba, mint legfőbb épületbe introducáltott is. — A kollegium részéről jelen lévén én (prof. Vajna) és az ügynök, tán a számtartó is.“

A hibátlan értesítéseknek bővében lévő b. Kemény Gábor, ugyanezen esetről a következőket írja:

„A kollegyom gyűjtemény termei némelyike heteken át nyitva állott. Időről időre lehetett látni egyeseket, kik benéztek ama helyiségekbe, és sompolyogva hoztak valamit onnan el. Annyival könnyebb volt ez akkor, hogy télben, felső ruha alá több mindent lehet rejteni. Sokan mondták, hogy „emléket“ visznek magokkal.

És annyi „emléket“ hordtak el, hogy a kollegiumnak igen jeles érem- és pénz-gyűjteménye már ekkor kiürült. Ásvány- és tömött madár-gyűjteményében, ez utóbbi nagyobb részint tanár Zeyk Miklós fáradozásának gyümölcse, nagy kárt tettek. Sőt vannak olyanok is, kik állítják, hogy a természettanhoz, csillagászathoz tartozó különböző eszközök, készülétek a maga módja szerint bepakkolva indultak útnak a szász föld felé. És a közhiedelem az Enyeden akkor állomásozott nemzetőrököt amaz emlékszerzésben igen hibásoknak mondja. Jancu (oláh vezér) pedig maga nem tétovázik azt állítani, hogy: az oláhok nagyon jól viselték magokat, rendben valának, de a szászok raboltak, pusztítottak.“ *)

Még egyetlen, sajtószertű, de annyival érdekesebb adattal járulhatok a fennebbiekhez.

Jancsó József, egykor Zeyk Miklósnak segédje s jelenleg n.-enyedi természetrajz-tanár, a következőket beszéli:

Pár évvel a 48-iki események előtt egy estve madár-lesre kimenvén, egy madarat lőtt, melyet midőn a b. e. Zeyk megpillantott, nagy örömmel kiáltott fel, hogy nagy ritkaság s nem egyéb, mint az Erdélyben még soha sem látott „Anthus Richardii“ (makronix). Hirtelenében ki is tömték, meg is czédulázták.

Azonban jobban megvizsgálván a madarat, ő maga észrevette, hogy az nem a képzelt ritkaság, hanem közönséges fáipacsirta (alauda arborea).

Most Jancsó leakarta venni a hibás czéget róla, de Zeyk nevetve azt mondá: „hagyja rajta, valakit megtréfálunk vele.“

*) „Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848—49-ben.“
Pest, 1863.

És így e hibás elnevezéssel maradt meg e madár gyűjteményünkben.

1856-ban Bieltz (E. Albert) úrnak egy „Fauna der Wirbelthiere Siebenbürgens“ (Hermanstadt) című műve jelent meg, melynek 66-ik lapján egy *Anthus Richardii* iratik le, a következő hozzátétellel:

„Er wurde auf dem Zuge in Gesellschaft der vorigen Art von V. Stetter bei Maros-Németi nächst Déva auf Brachfeldern geschossen.“

A körülmények esetleges találkozásán kívül, az egészben az a legcsodálatosabb, hogy a Jancsó tanár által ez ügyben megkérdezett jeles ornitholog Stetter Friedrich Wilhelm akként nyilatkozott, hogy *Anthus Richardii*t Erdélyben sohasem látott.

Azt hiszem, ha ezen nem kevésbé gyanus esetnek hitelt nem adunk is, már a fennebb elmondottakból eléggé kitűnik, hogy a főiskola gyűjteményeinek becsesbjei még a jan. 8-ki végveszély előtt el voltak hordva; most vessünk egy pillanatot közintézetünk egyéb ügyeire is.

Mondva volt, hogy a főiskola pinczéi feltörettek s borából szabad gazdálkodás folyt; külgazdasági épületei már régen fel voltak égetve, dűlve; ezenkívül az egészen butorozva hagyott tanári lakokban múzsinai és kákovai oláhok laktak, kik hogy ezen, ha nem is a legmagasabb igények szerint, de türhetően beruházott lakokban, miként gazdálkodhattak, igen könnyű elképzelni.

Kemény tél lévén, elébb a takaréktűzhelyek vaslapjain felül rakták a tüzet; majd a Meiszner-féle fűtés-sel nem tudván tisztába jöni, a szellentyűkbe tüzeltek be: miután a tűz mindkét esetben fuladással fenyegette őket, végre legegyszerűbbnek találták a padozat deszkáit felszagatni s a ház földjén tüzelni. Miután pedig a keri-

tések és kerti fák elfogytak, talán kényelem kedvéért még előbb is, fűtöttek a butorokkal.

Legalább a gyászeset után, annak daczára, hogy e lakok természetesen nem égettettek le, a visszatérők a lakokat egészen üresen találták. Ajtók, ablakok nagy része fel volt használva, a vaskötések még a falakból is kiszedve, melyekhez pedig csak nagy erőfeszítéssel juthattak.

* * *

Ezen számla nélküli gazdálkodás közben egyszerre hirtelen terjedt Bem tábornok betörésének s a rendes csapatok sebtén s részint titokban vonultak át és ki a városból.

A város előkelőbb polgárait fogdosni kezdték. Vajna tanár csak kora értesülésnek és ügyes elrejtőzködésének köszönhető, hogy menekült. Mintegy 30-an valának az elfogandók felírva, de csak 19-et foghattak össze, kiket el is szállítának Szebenbe. Vajna tanár jan. 5-én (1849.) a hegyeken át Tordára menekült.

* * *

Január 1-jén vonultak ki a császári csapatok Enyedről s egész 8-ig Enyed teljesen fedezetlenül maradt. A városiak remegtek s küldöttet indítának a megye főispánja b. Kemény Istvánhoz, hogy eszközöljön a városnak némi fedezetet. De ez Bem hadereje csekélyisége miatt megtagadtatott.

Mind e mellett egész 8-áig Enyed látogatlanul maradt. De a fennirt nap reggelén az oláh népfelkelés részéről mintegy 40 szálláscsináló érkezett.

A megrémült polgárság küldöttséggel járult mind a Fel-Enyed (nyugat) felől közeledő Prodánú, mind a Csombordon (keletfelé, az átfagyott Maroson túl) tanyázó Axentya oláh felkelő vezérekhez.

Az első esküdözött: „hogya úgy fog Enyedre vigyázni, mint saját szemére“; a második egy kised, máig hiven őrzött s írónnal jegyzett levélkében ezt írta: „Uram! Azon 6000 ember, kiknek Nagy-Enyedre kellett volna menni, most egyszer a körülfekvő falvakban marad, tehát nagy-enyedi testvéreink nincs miért várjanak. Csombordon jan. 8-án 1849. Xeverus Axenti, praefect.“

De a Csombordon tanyázó „testvérek“ adott szavuk ellenére még azon éjjel megrohanták a békésen nyugvó várost s az Axenti tábora által adott példát néhány óra mulva Prodánúéi is követték.

Mindent és mindenütt gyujtottak, öltek és raboltak. Szerencsés volt, ki legnélkülözhetlenebb öltönyeiben, puszta életét a nyugoti és északi irányban el nem zárt útakon megmentheté.

A gyujtás, rablás és rombolás több napig tartott s mondhatni művészettel párosult buzgalommal vala úzve.

Igy, miután a hosszas négyszögöt képező Ó-kollegium épülete egy nyolczadán kívül, melyet a hó és egy tűzfal szerencsésen megmentettek, elégett: az Új-kollegium épületét is próbálgaták, minden szobában külön tüzet rakván; s ugyanazt a fedélzet óriási gerendái alá. E célra használtattak a még meglevő fanemük és az el nem vett könyvek s egyéb éghető mőtárgyak. De ezt felgyujtani nem sikerült.

A tömött állatokon s ablakon kihányt könyveken, a roppant tűz által elolvadt hó pocsétáit kerületék.

10-én cs. katonaság jelent meg Enyeden s a halot-

takat (b. Kemény Gábor szerint 400-at) eltakarítá. Aztán visszavonult Fehérvárra.

Tordáról 9-én már indult ki Hegyesi honvédtiszt vezetése alatt mentő csapat; de ez Inakfalvánál a roppant égést meglátván, visszafordult. Egy második Inczédi őrnagy által vezetve 11-én bejött a városba s több menekvőt felszedve, még az nap visszatért. Ezen csapat bennjártakor még égett az Ó-kollegium, a főiskola, „Hattyu“ fogadója s az egyik (városház melletti) tanári lak.

Végre a harmadik mentőcsapat is eljött b. Kemény István és Pereczy őrnagy vezérlete alatt, kik egy a városba épen betolongo oláhcsapatot szétvervén, a még itt-ott erdőkön lévő menekülőket is összeszedték.

Ugyanekkor Vajna tanár, a főgondnok b. Kemény István parancsára a főiskola elásott leveles ládáját, a főiskola egyik pinczejéből, hova, mint említők, elásva volt, kivétette, melyet aztán a csapat magával vitt *).

* * *

Ennyi a nagy veszedelemnek dióhéjba szorított gyász története.

Egyes apró részletekbe bocsátkozni e lapoknak sem célja, sem terjedelme nem engedi.

Legyen elég egyszerűen feljegyezniünk, hogy a főiskolának külgazdászatában és belépületeiben történt kárai, a gyűjteményeket ide nem értve, a gyász eset után törvényesen megbecsültetvén, 200,000 forintnál magasabb összeget adtak ki.

*) Bárá Kemény Gábor fennérintett műve és prof. Vajna életrajza nyomán.

ÉLETRAJZI TOLDALÉK A HARMADIK KORSZAKHOZ.

I. Ajtai (Abód) Mihály ifjúságáról nincsenek adataink. Csak annyit tudunk róla, hogy mint gr. Bethlen Kata alumnusa ment fel akadémiákra s visszatérvén, ennek udvarában lelkészkedett, midőn 1737-ben enyedi tanárrá választák. Tanári székét 1738-ban foglalta el s tölté be kitünő sikerrel s valódi apostoli buzgalommal, 1774-ben történt haláláig.

Művei: 1) Deák grammatika 1744-ből.

2) Kéziratban maradt görög régiségei, melyeket Bod a legkitünőbbek közül valónak ítél.

II. Baricz János, született 1774-ben N.-Enyeden, hol atyja, ugyancsak János, lelkész volt. A n.-enyedi főiskolában tanult s 1799-ben innen ment a bécsi orvosi egyetembe. 1811-ben mint végzett orvos hazatérvén, a főiskola orvosa lett s német nyelvet, állatgyógytant tanított, nem nagy sikerrel.

Annál nagyobb volt hatása mint orvosnak, úgy hogy ez nyájas modorral, nagy emberszeretettel párosultan, hírét az egész országban elterjeszté. Ezért 1837-ben országos főorvosúl (protomedicus) neveztetett ki. Meghalt 1859-ben.

III. Benke Mihály született Oroszfaluban, Kézdi-Vásárhely mellett k. b. 1757-ben. Tanulását kezdte a k.-vásárhelyi particulában (kis gymnasium), s folytatta N.-Enyeden, hol a tanfolyamot bevégezvén, akademiákra ment, Jena és Göttingában huzamosabban időzván. Hazatérve gróf Teleki Lajosnak (a Mihály fiának) lett nevelője. Innen hivatott meg 1791-ben a n.-enyedi főiskola bölcsészeti tanszékére, melyet három évtizeden át teljesen és sikeresen töltött be. A főiskola az anyagiakban sokat köszönhetett az ő rektori gondosságának. A gazdaságot mint igazgató tanár akként kezelte, hogy a 817-ki nagy szükségben nem csak a főiskola, de az iskola jobbágysai sem szenvedtek szükséget, miután azoknak nagy mennyiségű gabonát osztatott ki.

Ezen kívül, maga is jóltevő, hetenként egy kemence kenyeret osztatott ki az éhező nép között. Kazinczi Ferenczet híres erdélyi útja alkalmával ő üdvözlötte a tanári kar nevében. Latin nyelven tanított, de a korszellemmel együtt haladott s előadásait örömmel hallgatták tanítványai. Meghalt 1817-ben. Kiadatott műveiről nincs tudomásunk azon halotti beszéden kívül, melyet gr. Teleki Lajos egykori tanítványa felett mondott: „A háládatos fiu rövid rajzolatja.“ 1810.

IV. Bodola János (zágoni) született F. Dobolyban (sepsi szék) 1754. febr. 24-én. Tanulmányait Kézdi-Vásárhelyen kezdte s N.-Enyeden folytatta. Innen Leydába ment akadémiai tanfolyamra, hol 3 évet töltött. 1784-ben haza térvén, még ugyanazon évben enyedi lelkésszé; három év múlva pedig a hist. theologia tanítására hivatott meg. 1799-ben Angliában járt az „ángol pénz“ ügyének kitisztázására. 1806-ban egyházi fő-jegyzővé, 1815-ben püspökké választatott. Meghalt 1815-ben. Több egyházi beszéde jelent meg nyomtatásban.

V. Bodola Sámuel (zágoni), született 1790-ben decz. 10-én Székely-Udvarhelyen. Atyját, ki udvarhelyi tanár vala, már 6 éves korában elvesztvén, nagybátyja Bodola János vette kezére nevelés végett. Iskoláit N.-Enyeden végezvén, Göttingába ment, hol az angol pénz kamataiból 1816-ban némi segélyalap tétetett volt le.

Haza térve előbb b. Dániel Istvánné és gróf Toldalagi Lászlónénál, majd Héderfáján s végre M.-Vásárhelyt viselt lelkészséget (1818). Innen pár év múlva Udvarhelyre vitetett tanárnak, hol a nemesebb törekvéseknek főmozgatója vala; 1833-ban pedig Maros-Vásárhelyre hivatott meg; 1836-ban egyházi főjegyzővé választatott; 1841-ben pedig a n.-enyedi hittani székre választatott. Itt érte a 49-iki gyász eset, mely minden anyagi javától megfosztotta a lelkiismeretes tanárt. 1849-ben újra M.-Vásárhelyt kezdett tanítani; 1852-ben püspöki helyettes, egyszersmind az ideiglenesen Kolozsvártt öszpontosított hittani képezdében is mint buzgó tanár vevén részt. 1861-ben püspöki hivatalában megerősített s tanácsosi ranggal is felruházott. Itt küzdötte át azon sötét időket, midőn az egyháznak csaknem minden autonóm joga kérdésbe volt téve. 1866-ban, midőn épen 50 éves szolgálati jubileuma megüllésére minden rendelkezés meg volt téve, meghalt a fáradhatatlan, erőteljes főpásztor april 22-én 76 éves korában.

Művei: 1) „Keresztyén hittan“ (1847, 1861).

2) „Zsinati beszédei“ gyűjteményes füzetekben.

VI. Borosnyai Nagy Zsigmond, hét évig volt akadémiákon Leidában, Utrechtben és Franekérában, s tudós értekezései által Utrechtben tudori oklevelet is szerzett 1736-ban. Az 1738-ik évben jan. 15-én együtt állított be Ajtai Mihálylyal enyedi tanszékébe, melyet becsülettel ült meg 1774-ben bekövetkezett haláláig.

Művei: 1) „A keresztyén embernek papi tisztéről, annak is legnemesebb részéről a könyörgésről.“ Amsterdam, 1736.

2) Hét „dissertatio“ latin nyelven, ezek közül a négy első „az apostoli hit formájáról.“

VII. Benkő Ferencz (kis-bacsoni, Marosszék), születési évről s helyéről nincsen tudomásunk. Iskoláit Enyeden végezte s innen Németország egyetemére ment ki. Legtöbbet időzött Jénában és Göttingában, hol különösen az előtte kedvencz természetrajzi tudományoknak szentelte idejét. Haza térve, elébb lelkészkedett, de 1790-ben már a természetrajz, német nyelv és földirat tanszékére hivatott meg. A főiskola ásványtani gyűjteménye neki mind rendezés, mind gyűjtés tekintetében sokat köszönhetett. Irodalmi érdemeiért 1796-ban a jénai természet-vizsgáló társulat tagjává választá. Meghalt 1811-ben.

Megjelent művei: 1) „Magyar Mineralogia: azaz a kövek és érczek tudománya. Kolozsvárott, 1786.“

2) „A keresztyén szeretetnek egyik nevezetes emlékeztető oszlopa.“ Kolozsvár, 1787.

3) „Parnasszusi időtöltések“, 7 vagy 8 füzet. Kolozsvár, 1790—94-ig és a két utóbbi 1800-ban.

4) „Magyar Geografia“ Kolozsvár, IV részben, 1801—2.

5) „Werner Ábrahám, köveknek és érczeknek külső megismertető jegyeikről írott szép és igen hasznos könyvecskéje stb. Fordítás, Göttinga 1782. Kolozsv. 1784.“

VIII. Csorja Ferencz, született Háromszéken, Ilyefalván 1782-ben szegény székely szülőktől. Enyeden tanult, honnan iskolái bevégezte után gróf Toroczkai Miklós mellé ment nevelőül. Innen elébb udvarhelyi tanárságra vitetett, hol igen szerették és tisztelték. Némely

apróbb kézikönyveket, mint számolástant s rövid történettant is bocsátván ki, oly népszerűségre tett szert, hogy maga Hegedűs 1829-ben távoztakor oda nyilatkozott, hogy a megürült enyedi történelmi tanszéket méltóan egyedül Csorja tölthetné be.

Csorja 1831-ben, a Köteles halálával jött Enyedre s így a bölcsészeti tanszéket foglalta el; de Köteles helyét nehéz vala betölteni. Ezt csakhamar önmaga is érezte s miután tanítványaira kellően hatni nem vala képes, elhitette magával, vagy is inkább elhittették a különben igen becsületes férfiúval, hogy mindennek Szász az oka. Szász ellenébe szerették is előre tolni; de a Péterfi-ügy megbukta után, talán épen azért vált meghasonlott kedélyüvé.

Mint igazgató-tanár igen buzgó és erélyes volt s a tanoda anyagi javaira is mindenkor kiterjeszté figyelmét.

Meghalt Tordán 1843-ban, szerencsétlen esés következtében, egy lovak által elragadott szekérről.

Fennemlített eredeti művein kívül, csak ez egyet tudjuk: „Alap-philosophia“ a kezdő philosophusok számára. N.-Enyed, 1842. Ezen kívül a „Wakefieldi papot“ is fordítá ángolból.

IX. Farnos Károly, született Gyaluban, hol atyja lelkész volt. 1810-ben Kolozsvártt járta iskoláit; itt a jogot is 1831-ben, melynek bevégezte után, előbb a királyi táblán fényes vizsgát tévén, 1833-ban Bécsbe ment az udvari kancelláriához. Ő azonban csak erőtetve vala a jogi pályára; szive, lelke a szám- és természettani, gépészeti tudományokhoz vonzá, s ezeket tanulta Bécsben is.

1837-ben Szász K. Kováts tantárgyait vévén át, Farnost Szász helyére hozták le s a jogi tudományokat ő adá elő Enyeden egész 1848-ig. De ez idő alatt is

örömeztobb foglalkozott erómítani dolgokkal s mint gazdasági tanár (Inspector professor) ő tervezte és építette a felenyedi malom - zsilipet, a téglá- és cserépgyárat, fűrész-malmot.

Meghalt Kolozsvártn, mártius 6-án 1855-ben. Munkája, több apró, gyakorlati életre vonatkozó czikken kívül, a „Doppia“, megjelent 1846-ban.

X. Galambos Mihályról csak annyit tudunk, hogy Enyeden tanult s akadémiai tanulását végezvén, 1778-ban lett német-, görög nyelv, földrajz és természetrajz tanárrá. De már 1789-ben, vigyázatlanul menvén le boros pinczéjébe, az ujbór gőze megfojtotta.

XI. Hegedűs Sámuel született 1781-ben Uj-Tordán, hol atyja kir. ügyvéd volt. Tanulását ugyanott kezdé, de már 10 éves korában N.-Enyedre ment át, hol Herepei Ádám, Benke Mihály és Benkő Ferencz hatottak reá leginkább. Husz éves korában atyját elvesztvén, Ugron Istvánnak lett nevelője s itt ennek egy rokona, b. Szentkereszti András tábornok kedvét annyira megnyeré, hogy ez minden vállalatában segítette. 1805-ben Enyeden a költészeti osztályt tanítá, 1806-ban ugyanott lelkészszé választák; 1807-ben a göttingai egyetembe ment. 1810-ben kolozsvári lelkészszé választák, — 1814-ben a meghalt Herepei Ádám helyére tanárrá*).

Itt római irodalmat, széptant és történelmet tanítván, egyszersmind tanvezető tanár is vala.

1829-ben elhagyta túlterhelő állomását s előbb Kolozsvárra, majd 1830-ban Thordosra, végre 1836-ban Szászvárosra ment lelkésznek.

*) Tehát nem 1812-ben, mint némely életirója állítja.

Itt halt meg 1844-ben apr. 29-én. Tisztelői mellszobrot készíttettek emlékére, mely a kolozsvári kollegium könyvtárában áll.

A magyar tud. akademia lev. tagja vala.

Művei: 1) „Poétai próbái.“ Kolozsvár, 1837.

2) Halotti beszédei nagy számmal. (Több 20-nál).

XII. Herepei Ádám született 1756-ban. Először atyjától tanult, ki valószínűleg lelkész vala. Később Enyedre jött s itt fejezte be gymnasialis tanulmányait; innen a marburgi és genfi akademiákra ment, honnan visszatérve, 1790-ben enyedi tanárságra hivatott. Itt adig alig ismert ékesenszólásával és buzgó tanárkodása által köztiszteletet érdemelt ki. Meghalt az 1814-ik év szeptemberében; Hegedűs és Budai enyedi lelkész tartottak gyászbeszédet felette.

Művei: Számptalan halotti és egyházi beszédei, melyeknek csak igen kis része látott napvilágot.

XIII. Herepei Károly született Vizaknán 1802-ben, febr. 24-én. Atyját Jánost, ki vizaknai lelkész vala, még gyermekkorában elvesztvén, nevelését anyai nagybátyja Méhes Sámuel, kolozsvári tanár vezette. Iskolái végeztével Erdély három, nagyobb főiskolájában kitűnő vizsgákat tévén, a göttingai egyetemre készült, de nem ereszték ki s Bécsben egy évet kellett mulatnia, hol kiválóan kedvencz mérnöki tantárgyaival foglalkozott. Csak ezután járhatta be Németország egyetemeit. 1825-ben kolozsvári pappá választák. A Herepei Ádám által megkezdett hitszónoki emelkedettség Károlyban tetőpontját érte el; úgy hogy fényes szónoklata más felekezetek egyházait is megnyitá előtte. 1834-ben a kolozsvári kollegium bölcsészeti tanszékére választatott s azon időben mind az „Erdélyi Híradó“ szerkesztésében, mind a külföldi magyar-utczai népiskola felállításában tevékeny részt vett.

De már 1835-ben a Tompa halála által megürült hittani székre hivatott meg, hol 1841-ig tanárkodott. A Szász-Péterfi törzsalkodások idejében egyedül ő állott tanártársai között a Szász pártján. De valószínűen épen a méteyként terjedő belviszály vette reá, hogy Vizakna meghívását elfogadta s szülőföldi békés lelkészi lakába vonult vissza, hol nyugalalmát csak a forradalom nehéz napjai (vizaknai csata) zavarák meg.

Még enyedi tanár korában megkezdette volt az enyedi főiskolának egy összevont történetét írni, melyet azonban csak 1714-ig hozott le. Szándéka volt nyugalmas lelkészi állásában azt teljesen befejezni, de azt illető irományai a forradalmi napok alatt elvesztek.

Egyházi beszédeit sem rendezé mind ez ideig sajtó alá, nagy kárára hazánk egyázi szónoklat-gyűjteményének.

XIV. Incze Dániel született Ilenczfalván 1805-ben. Iskoláit M.-Vásárhelytt végezte, hol utoljára a logica classisnak volt tanítója. Akadémiára indultában ő vala Erdélyben az utolsó peregrinans (kéregetve vándorló) theol. candidatus. 1835-ben ment Berlinbe. 1836-ban visszatérte után püspöki titkár lett s innen vitték Udvarhelyre theologiae professornak. Itt kiváló szakképességgel működött 1840-ig, midőn Péterfi Alberttel Enyedre átcserélték. 1849 után Kolozsvártt volt a theol. seminariumnál, hol 1854-ben az exeget. theol. véglegesen neki adatott át. Meghalt 1857-ben jan. 12-én.

Kolozsvárt léte alatt dolgozta ki Herepei Gergely odavaló lelkészszel az Uj testamentom magyarázatát 4 kötetben, melyet az egyh. zsinat mint kézikönyvet el is fogadott.

XV. Keresztes Istvánról csak annyit sikerült megtudnunk, hogy iskolánk derék főgondnoka, gr. Bethlen

Gergelynek volt pártoltja és kegyeltje. Papi pályára készült s kellemes társalkodása által annyira kegyenczévé vált az úri rendnek, hogy 1808-ban, mint szebeni pap, egyszersemind esperes is lehessen, a szebeni egyházmegyét kiszakították az enyediből. Innen választották 1816-ban n.-enyedi tanárnak Bodola János helyére, de nem lévén képes e helyet betölteni, később a történelmet bízták reá. Ennek sem felelt meg kellően. Meghalt 1821-ben.

XVI. I-ső Kováts József, valószínűleg székely családból (zabolai). Maros-Vásárhelytt tanult s itt ismerte fel a széptehetségű ifjat gróf Teleki Sándor, ki fia Sámuel mellé vevén, azzal ment ki akadémiákra.

Innen visszatérvén, előbb udvarhelyi tanár lett s innen választatott meg enyedi tanárrá 1767-ben. Itt méltó társa volt Ajtainak mind a kollegium bel- és külügyei rendbeszedése, mind különösen a kormány vagyontámadásai közben.

Nőtlen életet élt. Vagyonának felét (15,000 magyar forintot) jutalom-könyvek vásárlására s segélypénzül hagyta. Meghalt 1795. jun. 5-én.

Nyomtatva megjelent művei: 1) *Elementa philosophiae naturalis a J. G. Krügero delineata. . . .* Claudiop. 1774.

2) *Justinus, Phedrus* kiadásai, iskolai kézikönyvül.

3) *Egyházi beszédei.*

XVII. II-ik Kovács József született 1764-ben Zabolán (Háromszék). Iskoláztatását bátyja, I. Kováts J. vezette, ki előbb Enyeden taníttatá; majd akadémiákra küldé Jéna, Hága és Göttingába, mely utóbbi helyen két évet töltött. Haza érkezvén b. Kemény Simon, később alsó-fehérmegyei főispán mellett — nevelősködött.

1795-ben a nagybátyja által megürült tanszékbe őt választották (mathesis, phisica), hol több évtizeden át jeles tanítványok kerültek ki kezei alól. A főiskola főként neki köszönhető most már nagybecstivé vált erdeinek felmérését, rendezését stb.

42 évig tanított; de utóbbi időkben aggsága miatt fogyott előadási képessége: ellenben haláláig megtartá jó tettekre hajló nemes szívét, melynek 35 székely ifju köszönhető iskoláztatását. A főiskolának hagyá végrendeletileg szép könyvtárát, természettani eszközeit s tetemes öszveget a családjához tartozóknak kiosztandó kegyletül.

Meghalt 1837-ben szept. 4-én. Tanári teendőit már előbb átadta volt Szász Károlynak.

XVIII. Körözi György, hasonnevü küküllői lelkész és esperes fia, 1774-ben Ajtai helyébe választatott a keleti nyelvek és régészet tanárává. E mellett történelmet is tanított egész 1780-ban történt haláláig.

XIX. Köteles Sámuel született Uj-Thordán 1770-ben jan. 30-án. Iskoláit a n.-enyedi főiskolában végzé s ezután Jénába ment, hol tanárai közül leginkább Fichte hatott reá. 1799-ben m.-vásárhelyi, 1818-ban pedig az enyedi kollegium bölcsészeti tanszékét foglalta el s mindeniket kitünően tölté be. Ő a Kánt-féle bölcselemhez ragaszkodott, de némi eredeti magyar szinezettel, mely miatt Szontagh őt tartja az „egyezményes filozofia kezdeményezőjének.“ A magyar tud. akadémiának rendes tagja volt. Meghalt 1831-ben.

Művei: 1) „Erkölcsi philosophia.“

2) „Logica.“

3) „Philosophiai encyclopaedia.“

4) Értekezései (p. a sympathiáról). Kéziratban is sok műve maradt; ilyenek: „Jus naturae, embertudo-

mány, metaphisica“. Bevégetlenül „a phil. története, a szép izlés és nevelés tudománya.“ stb.

Igen sok bölcselmi műszót alkotott.

Családját szegénységben hagyta hátra.

Hálás tanítványai oszlopot emeltek derék tanáruknak az enyedi temetőben, melynek tábláját 49-ben vandal kezek törték össze.

XX. Mihályi Károly (Bögözi) született Dézsen 1808-ban. Atyja M. Mihály oda való ref. lelkész, anyja Gyöngyössi Károlina, a poéta Gyöngyössi leánya. Iskoláit Dézsen kezdte, de már 11 éves korában N.-Enyedre ment rhetornak s itt végezte iskoláit, utolsó éveiben ének-felügyelő, a suprema humanitatis classisban tanítóskodván.

Az 1834/5 évet külföldi egyetemeken, névszerint Hálában és Berlinben tölté. Hazatérve, szülő városa hivta meg lelkésznek s itt volt 1844-ig, midőn Csorja helyére a n.-enyedi bölcsészeti tanszékre választák meg. 1854-től 62-ig az egyház megkeresése folytán lelkészkedett is.

1865-ben a magyar tud. akadémia a bölcsészeti osztályban levelező taggá választá.

Nyomtatásban megjelent művei: 1) Zsinati beszéd: „Az iskola a kicsinyek temploma, a templom a nagyok iskolája.“ M.-Vásárhely, 1841.

2) „Származtató philosophia tanfolyama.“ I-ső köt. Kolozsvár, 1864.

3) „Keresztyén templomba és házba illő erkölcsi rajzok.“ I-ső köt. Kolozsvár, 1865.

4) Svada romana. Latin nyelvben gyakorló, latin irodalomba bevezető kézi könyv stb. Pest, 1867.

5) Prima grammaticae latinae palaestra etc. I-ső könyv. Pest, 1867. (A származtató philosophia s az erkölcsi rajzok folytatásai kiadásra várnak.)

XXI. Mohai Károly alsó-fehérmegyei m.-gersei származású. Iskoláit N.-Enyeden járta, hol 1780-ban irt alá mint deák. Akadémiákon járt s hazatérve gyakorló ügyvéd s diplomatika és geneológiában, valamint általán a jogi tudományokban oly tekintélynek tartatott, hogy 1792-ben a jogi tanszék Enyeden felállítottván, őt választák első tanáruul. Kevély ember volt; tanártársait lenézőleg „papkának“ nevezte. Több ízben rektorkodott. Családi élete örömtelen; s élete vége borus vala. 1821-ben megőrült s 1821. szeptemberében meg is halt; Hegedűs tartott felette halotti beszédet.

XXII. Nemegyei János (Nemegyei, előbb Miklós) született Magyar-Nemegyén 1751-ben. Tanulását kezdette 1761-ben Maros-Vásárhelytt, hol Kovásznai tanár mellett annyira fejlődött, hogy iskolái végeztével, Erdély kollegiumaiban a legdicséretesebb vizsgákat állotta. 1778-ban a helvét Bernbe ment akadémiára, s már ekkor megválasztatott a nyelvészeti tanszékre oly feltétellel, hogy még egy évet Hollandban töltsön, philologiai ismeretek szerzése végett. Helyét 1782-ben foglalta el s szakavatottságának és szorgalmának annyi jelét adta, hogy az 1792-ki országgyűlés nemesítésre ajánlá fel, melyet meg is nyert.

Kitűnő nyelvésznek mondják, mind az ó, mind a nyugoti nyelvekben. Görög nyelvtant is dolgozott, mely azonban nem látott világot. Nagy családja volt; gyermekei nevelésében is kitűnt, kik mind annyian tisztességes állásra vergődtek.

1828-ban a csaknem félszázados tanárt a Fő-Consistorium nyugalomba helyezte, melyet 1837-ben az örök nyugalom álmával cserélt fel.

XXIII. Pápai-Páriz Imre, a „nagy“ Pápai Ferencz fia, épen akkor ért vissza akadémiákról, midőn a Fő-Consistorium határozata nyomán, a harmadik enyedi

tanári szék illetéke, két lector számára kétfelé osztatott s ezek egyikére választatott ő 1723-ban. Logicát és görög nyelvet tanított. Már tanársága előtt hasznára volt a kollegiumnak, mint eszköze az angol pénz megszerzésének. Meghalt 1730-ban.

XXIV. Péterfi Albert (kibédi), Lászlónak édes testvére, Sóváraddon 1800-ban jun. 14-én született. Kezdetleges tanítását atyjától vette; M.-Vásárhelytt folytatta s a debreczeni főiskolában fejezte be, hol osztálytanítóságot, contra- és seniorságot is viselt. Innen 3—4 évig külföldi akadémiákon, névszerint Göttingában mulatott; tanárai megelégedését minden tekintetben kiérdemelvén.

Nagy ismeretre tett szert, mind a klasszikus, mind a modern nyelvekben.

Ezen ismeretei által jutott a n.-enyedi exegetica theologia tanszékére; honnan, mint tudjuk, a Szász-féle per következtében Sz.-Udvarhelyre tétetett át. 1848-ban kiment Oláhországba bukuresti papnak s itt halt el 1850 áprilben.

Nyomtatásban következő művei jelentek meg :

1) „Az ékesszólás, vagy rhetorica elemei, a római nyelvre alkalmazva.“ N.-Enyed, 1839.

2) „Toldalék a latin nyelvnek némely ujonan felfedezett elveiről.“ Az elébbi munka végén.

3) „Egy szó a maga helyén.“ „Mult és jelen.“ 1841.

4) „Másik szó a maga helyén.“ Észrevételkép Fáy „Óra mutatójára.“ Pesten, 1842.

5) „A Pesten felállítandó protestans főiskola tanítási rendét illető tervezeti pályamunka.“ Kecskemét, 1843.

6) „Carmen saeculare ad primum festum saeculare celeberrimae academiae Georgiae Augustae anno R. S. 1837. dicatum et oblatum.“ N.-Enyedini, 1840.

7) Több nyomtatásban megjelent egyházi beszéde, mint az „Igaz liberalismus“ stb.

XXV. Péterfi László (kibédi) hasonnevű sóváradai ref. lelkész fia, született Sóváradon 1788-ban jun. 3-án. Tanulását egész a retorikáig atyja házában nyerte. 1800-ban M.-Vásárhelyre ment, hol a felsőbb tudományok hallgatása mellett, két utolsó évében a Teleki könyvtárnál könyvtárnokságot s osztálytanítótságot viselt. Már akkor irodalmilag is foglalkozott, Kiesewetter Logikáját és „Die Peripatetiker des 18-ten Jahrhunderts“ magyarrá fordítván.

1810-ben gróf Degenfeld Miksa fiai Imre és Otto mellé hivatott nevelőül s ezekkel ment Németország akademiáira, hol különösen mathesisre és phisikára készült; egyszersmind dolgozatokat is közölvén e szakokból a „Tudományos Gyűjteményben.“

1826-ban Sáros-Patakra, 1829-ben Enyedre hivatott meg, hol a történelmi s politikai tudományokat vette át s tanította saját kézíratai szerint egész 1848-ig, midőn október hóban Boros-Bocsárdra menvén, a felkelt oláhoktól keresett kinzások között végeztetett ki, 61 éves korában.

XXVI. Szabó Sámuel székely származású. Tanulását Enyeden folytatta s végezte, hol 1794-ben contra s később senior is volt. Akadémiai utja után hihetőleg lelkész volt valahol s innen hivatott meg 1770-ben theologia és eccl. historia tanítására.

Meghalt 1789.

Egyházi beszédei közül csak azt láttam nyomtatva, melyet a II-ik József császár által engedélyezett, n.-szebeni ref. templom felszentelésekor mondott el.

XXVII. Szász Károly született 1798-ban Vizaknán, székely eredetű, nemes szülőktől. Eleinte atyja és He-

repei János növették; de 1805-ben már N.-Enyeden volt s itt járta végig iskoláit. 1814-ben Kolozsvárra ment jogot hallgatni a kath. lyceumban, s 1815-ben irnoknak esküdött fel a királyi táblán, M.-Vásárhelytt 1817-ben ügyvéd lett; de e hivatalát nem folytathatta egy ajánlat folytán, mely Zeyk János és gróf Teleki Elek mellé nevelőül hívá meg. Ezen vele majd egykorú növendékeivel Bécsbe ment s itt kedvencz szám- és természettani tanulmányainak adta magát; a vegytanból vizsgát is tett. 1820-ban Erdélybe visszatérvén, Mohai jogtanár mellett lett segéd-, ennek halálával 1821-ben rendes professorrá. Alsó-Fehérmegye táblabirójának választá; Vizakna, szülővárosa polgárának s az 1834/5. s következő országgyűlésekre követének. 1833-ban a magyar tud. akad. levelező, 1834-ben rendes tagul választá a történelmi osztályban. 1837-ben felhagyott a jogtanítással s a matematikát vette át, Kováts J. helyett. Itt találta őt 1848, midőn Eötvös József cultusminiszter államtitkárnak hívta meg. A 49-iki gyásznapok után, bár Párára meghívást kapott, nem fogadta el. M.-Vásárhelyre vonult s ott halt meg 1853-ban.

Nevezetesebb művei: 1) „Sylloge tractatum, aliorumque actorum publicorum et argumenta b. Diplomatis Leopoldini, resolutionis item, quae Alvincziana vocatur, illustrantium.“ 1832.

2) „Latin nyelvtudomány.“ 1838.

3) „Igeidők formálódásának szabályai.“ 1838.

4) „Parthenon, tanitmányok tára, magyar tanítók számára.“ N.-Enyed, 1839.

5) „Számтан“, első kötet. 1853.

6) Kissebb munkálatok, emlékbeszédek, folyóiratokban és lapokban stb.

XXVIII. Szegedi Józsefről csak annyi emlékezet maradt fenn, hogy előbb 1772-ben lector professor volt Borosnyai mellett; ennek halála után 1774-től egyedül tölté be több éven át a theologika kathedrát. Meghalt 1779-ben.

XXIX. Szigeti Gyula Györgyről csak annyit tudunk, hogy előbb udvarhelyi tanár volt. Midőn Vesselényi István eszközlése folytán az eddigi 2 tanár helyett 3 alkalmazása elhatározott, ő volt az, kivel a böcselni és matematikai tanszéket betöltötték 1721-ben. Meghalt 1725-ben.

XXX. Szigeti Gyula István, 1678-ban Máramaros megyében Szigeten született, hol édes atyja lelkész volt. Iskoláit Szathmáron kezdette s Nagy-Enyeden fejezte be, hol 1704-ben ő volt az, ki sajátkezűleg falazta be a bibliothékába vezető ajtót. Kibujdosván, N.-Bányán tanított s innen ment ki akademiákra, Frankfurtba és Franekérába, hol jeles disputatiót tartott. 1708-ban haza térve előbb N.-Bányára, majd Szinyer-Várallyára, innen Szathmárra s ismét Felső-Bányára ment tanítónak.

De hire futván szorgalmának és szép tehetségének, 1713-ban Enyedi helyére megválasztatott s n.-enyedi tanári székét 1714-ben el is foglalta.

Szigoru fegyelmet tartó, fáradhatatlan tanár volt. Midőn azt kérdezték, miért nem ad ki valami munkát, azt felelte: „Könyv elég van; holta után nem könyveket, hanem jó tanítványokat akar hagyni.“

1737-ben püspökké választott. 1738-ban a Rákóczi József-féle betörési kísérlet alkalmával, épen virágvasárnap előtt való napon, egy ezred lovas s egy század gyalog által elfogatván, Fehérvárra hurczoltatott s fogóságban tartották sok erdélyi főúrral együtt egész 1739-ig,

midőn feladójok és az ellenök emelt vád elő sem adatván, patensek által ártatlanoknak nyilvánítottak.

Meghalt 1740-ben jul. 1-jén.

XXXI. Szilágyi Péter Kolozsvári István helyére választatott 1715-ben. Benkő kiemeli klasszikus ismereteit. Egy magyar nyelvtana is volt iskolai használatra. A kirablott könyvtár maradékait ő szedte össze. Alatta történt azon osztály is, melynek következtében az egyháziakkal együtt kezelt vagyonból Enyed 22,000 forintot kapott. Meghalt 1723-ban.

XXXII. Tompa János született 1770-ben, anyjáról rokon a Herepei családdal, kik közül Ádám, János s László nagybátyjai voltak. 9 éves korában Enyedre jött tanulni. Itt nagybátyja Ádám segélyzése s vezetése mellett, mint a derék Fülöp Elek és Köteles tanuló társa nőtt fel, s már akkor közajkon forgott: „Tompa, Fülöp, Köteles, Mind a három nagy eszes.“ Iskoláit végezvén 1797-ben akademiákra indult; Göttinga és Jénában majd három évet töltvén. Épen az uj századdal köszöntött be N.-Enyeden, mint ujanválasztott lelkész. 1802-ben m.-vásárhelyi hittanárrá választatott; 1817-ben pedig Enyedre hívták meg. Kitünő előadású, liberalis eszmék felé hajló tanár és szónok volt. Meghalt 1834-ben szept. 23-án.

Művei közül csak némely halotti beszédei (Bánffy Klára, gr. Teleki Lajos, gr. Bethlen Dániel stb. felett) jelentek meg nyomtatásban.

XXXIII. Zeyk Miklós, Zeyk János udvari tanácsos fia, született Bécsben 1810-ben szept. 30-án. A gymnasiumot és bölcsészeti osztályokat, gondos házi nevelés s a kitünő encyclopaedista id. Zeyk M. gondviselete mellett, az enyedi főiskolában végezte; jogi tanfolyamra Maros-Vásárhelyre ment. Tudvágya külföldre vonta s mint aka-

demita Bécsben két évet. Berlinben hármát töltött. Ezen kívül, mint irataiból kitetszik, különösen a németországi nevelési tanmód- és rendszert tanulmányozta. Egyetemi tantárgyait leginkább természettudományok képezték.

1838-ban a Baricz elmenetele által megűrült természetrajzi tanszékre választák, melyet azonban csak 40-ben foglalt el. 1842-ben nősült. Meghalt 1854-ben, apr. 6-án legszebb férfi korában.

Több, különösen növelést illető műdarabot hagyott hátra tanfolyamain kívül, melyek így töredékesen is megérdemlik, hogy napvilágot lássanak.

Nyomtatva: „Nevelésünk ügyében.“ (Kolozsvár, 1848) jelent meg.

XXXIV. Vajna Antal született Kovásznán — Vajnafalván 1804-ben. Tanulását a helybeli népiskolában kezdte s folytatta Nagy-Enyeden, hol mint deák Hegedűsnek volt pártoltja s Lajos fiának nevelője. Hegedűssel ment fel Kolozsvárra is jogásznak 1829-ben. Midőn Hegedűs tordosi pap lett, őt Ugron István gyermekei mellé ajánlá. Mint nevelő egyszersmind az erdélyi gubernium aedilis directiojához is felesküdt. Azután 1832-ig az ügyvezetés minden ágán áthaladva, Ugron István kivánságára, ki ekkor thordai főispánná neveztetett, elhagyta a guberniumot s az ő és b. Kemény Farkas fiával 1833-ban akademiákra indult. Bécsben, Berlinben luzamosabban múlatott. Hazatérve ugyancsak a nevelés ügyének szentelte magát. 1839-ben Consistorrá, 1842-ben Enyedre az ujon felállított paedagogiai tanszékre választatott; de hivatalos működését csak 1844, szept. kezdé el. Az 1849-iki gyászeset után egyike volt azon ritka férfiaknak, kik a n.-enyedi főiskola jövője felől kétségbe nem estek. Lejött s tanítványokat gyűjtött előbb az utczáról, majd a székely földről. S lépéseit si-

ker követte. A főiskola teljes helyreálltával viszont régi tantárgyát vette át és folytatja.

XXXV. Vásárhelyi (Tőke) István, hasonnevű atyjának, ki előbb udvarhelyi tanár, később széki lelkész, fia. Mint akademia együtt tért meg egy jókora természettudományi gyűjteménnyel (köztök az addig Erdélyben nem ismert légszivattyúval s egyszersmind első tanított Erdélyben kísérletekkel összekötött természettant (Phisica experimentalis). E mellett bölcsészetet is tanított. Meghalt 1768-ban apr. 14-én.

Egy művet is adott ki, ily czim alatt: „Institutiones Philosophiae naturalis, Dogmatico-experimentalis.“ Cibinii, 1736.

NEGYESEDIK KORSZAK.

A feltámadás kora. 1849—1862-ig.

I. Az első életjelek.

A vihar átsöpört, nyomában csak romok és pusztulás maradtak s mint egy óriási vizáradat után, egészen átváltozott a vidék alakja. Iszap, a feledés iszapja akarta bevonni az egykori virágos kert helyét; s a kétségbeesés iszonyu perceiben még a remény sem született meg, hogy e helyet újra virulónak lássa valaki.

A részletes csapásra általános következett. A felviruló, szabad haza felemelte volna a büntetlenül lakolt kis várost s vandal kegyetlenséggel feldúlt közintézetet: de az országos gyász, mely bekövetkezett, feledetté, kisszerűvé tette az egyesek szerencsétlenségét. És pedig az nem volt azért kisszerűbb, nem kevésbé érezhető, legkevésbé pedig feledésre méltó.

Nagy veszélyek idején mindenki csak önmagát, legfőlebb legközelebbiét igyekszik menteni; természetes, bár szomorú korszak: a szennyes önzés, lelketlen közöny korszaka.

Voltak, kik határozottan kijelentették, hogy az enyedi főiskola vesztett állomásul (Verlorene Post) tekinthető, melynek soha többé jövője nincsen; mások taná-

csolták, hogy azon vagyon-alap, melyből a főiskola eddig fönállott, osztassék szét, vagy fordittassék máshová.

Mintha közmíveltségi vagy nemzeti szent kincseket szabadna könyvedén oroszlán torkába dobni; mintha a míveltség védbástyáit, a miért egyszer, vagy többször romba dőltek, nem lenne emberiségi és nemzeti bűn, újból fel nem állítani s védeni utolsó emberig; mintha egy ily elvnek elfogadása nem lenne egy a véráruállással, mely ha alkalmaztatnék, nemzetünk míveltsége úgy lehet egy kis szigetre szorulna, hol önmagától sem férne meg többé.

És hol lett volna végül azon szentségtörő kéz, mely dicső emlékezetű fejedelmi ősök végintézményeit szét-tépve, kishitűségében légnek ereszsze, hogy „meg ne találja azt többé az ő helye?”

Ennek nem lehetett, nem volt szabad megtörténni! Nem; még az áthelyezésnek sem. Nincs Erdélynek egyetlen vidéke, mely e főiskola lételet, közmíveltségi, hazai s nemzeti czélből inkább igényelné.

Istené legyen a dicsőség, nem is történt az meg.

Pedig a fentebbieken kívül még egy második és pedig hatalmas tényező lépett fel, mely már nem azt mondá, hogy nem czélszerű az enyedi főiskola helyreállítása, — hanem a hatalom és elnyomás hangján menydörgé: Enyeden nem szabad többé magasabb, mint közönséges elemi iskolát felállítani!

Mindezek daczára olyan férfiak is akadtak, kiknek a jövő iránti reményhez elég szívök s ezen remény létesítéséhez elég akaraterjök vala.

Már 1850 kora tavaszán a főtanoda két tanára, Incze Dániel és Vajna Antal Enyedre jöttek, s miután a kollegium gazdatisztei már többnyire beállottak volt

hivatalokba, ezeknél intézkedést tettek mind a gazdasági teendőket, mind az iskolázás megkezdését illetőleg.

Az igények igen szerények voltak. A két tanár számára egy szobát s a tanítás megnyithatására három tanszobát kívántak a kollegiumban.

És még ez is csak annyira volt létesíthető, hogy az egyik tanári lakban egy szoba lakhatóvá volt téve, ellenben a kollegiumban alig tudtak két szobára ajtót, ablakot szerezni s a tanítás egy ideig ajtótlan szobákban folyt.

És pedig a tanoda épületei nem állottak üresen; ellenkezőleg az egész egy új telepítvény sajátyszerű látványát nyújtotta.

A hazatérő, fedéltelen polgárok a falában és fedelében épen maradt, de szeméttel és bozóttal emeletig benőtt „Uj- és Kis-kollegiumba“ beköltöztek; ablakokat és bejáratot jól roszul eltorlaszoltak; papírral, mivel beraggattak s legtöbben mesterségöket is folytatták; még fazekas-katlant is állítottak fel az egyik folyosóban.

Tanár már volt; tanszoba is készen állott úgy, a hogy egy pár; — tanítványokról és pótló tanerőkről kelle gondoskodni.

A főiskola két volt jogász-tanítványát: Sente Józsefet és Vajna Ádámot felszólítá Vajna tanár, hogy vállaljanak osztálytanitóságot s ezek a felszólításnak engedvén, május 4-ik és 5-ik napjain hozzá fogtak a toborzáshoz a félnépes utcákban, 6-ikáig sikerült néhány gyermeket összeterelni, kiknek száma év folytán 48-ra rugott. Ezek közül negyvenet elemi tanoncznak lehetett tekinteni; csak nyolez volt közép-iskolákra alkalmas.

Ennyi volt a kezdet; de a tanoda életere egyszer megindulván, a növekedés olyanszerű lett, mint a minőt az északamerikai egyesült státusok némely újánkezdett városánál látunk.

Még ez év augusztusában megjelent a fennebb már említett rendelet, mely az enyedi iskola jövőjének útját akarta vágni.

B. Wohlgemuth kormányzó-tábornok rendelete így hangzott: „Die Lehr-Anstalten der reformirten dürfen im nächsten Jahre wieder eröffnet werden; jedoch nehme ich von dieser allgemeinen Bewilligung aus a) Das Collegium in Nagy-Enyed, wo ich nur die Eröffnung der Elementarschule — mit Ausschluss jeder, den Charakter einer Gymnasial- oder lateinischen Grammatical-Schule an sich tragenden Classe — gestatte.“

Ennek daczára ez év szeptemberében Mihályi tanár is lejövén, segédül vett más két tanítóval, az új iskolai évet már négy osztályban inditák meg, melyek közül három elemi — a 4-ik V-ik gymn. osztályul vala tekinthető.

Már 1851-re 3 elemi és 3 gymnasialis osztályban 96 növendék tanult. 1852-ben pedig maga Vajna tanár bemenvén a Székelyföldre toborzani; miután az ott roszarokatulag terjesztett hireket megczáfolta, szeptemberre már több székely-tanuló jelentkezett Enyeden; úgy hogy az 1852/3-ik évben a létszám már 254-re, 1853/4-ben 300-ra, 1854/5-ben 360-ra, 1855/6-ban 506-ra emelkedett; mig most az 1867/8-ik *) iskola-évre már 1080-ig emelkedett a tanuló ifjuság létszáma; oly összeg, melynél magasabb valószínűleg soha sem volt**).

*) Ez évben történt meg először az Entwurf által követelt, ugynevezett „érettségi vizsga.“

**) Ez adatok legtöbbit t. Vajna Antal tanártársam szives közléséből nyertem.

Ily csekély volt a csira, melyből e sokat szenvedett főiskola életfája új hajtást vert s ma már — annyi oldalról történt megkárosítások után — a míveltségnek Európa keleti felében egyik legnépesebb temploma s „elvesztett állomás“ helyett, a nemzeti míveltségnek erős és véderővel, mondhatnám túl a rendén megrakott bástyája.

II. Újabb szervezési mozgalmak.

Azon szervezkedési törekvések, melyek Erdélyben a 49-ki napokon innen történtek, sokkal ismeretesebbek és közelebb is esnek korunkhoz, hogysen azoknak részletezésével untassam olvasóimat: azért legyen elég azokat csak általában jeleznem.

Azon halálos zsidbadtság, melyet a 49-ki nagy országos bukás s ezt követő soldatesca minden mozgást előlő nyomása gyakorolt, lassanként szűnni kezdett; a költő iszonyt keltő „élő szobrának“, hol a belső kín és szenvedések daczára, a szobor nem mozdíthatja tagjait, — elbűvölt burkolata lassanként olvadni kezdett s előbb a fő és szemek, majd a törzs és tagok is életet nyertek. A tüdő és szív megmozdult; az életér verni kezdett.

Ez történt Erdély szelleméletével s ezek közt a reformáltak egyházi és iskolai ügyével is.

A gazda visszatért s igyekezett magát, a romok között is a hogy lehetett otthonossá tenni.

A különböző iskolák anyagi ügyeinek kellő, vagy szükség szerint helyettesített gondviselés alá helyezése után első szükségletnek látszott valamelyik tanintézetet

oda emelni, hogy az országosan nyilatkozó szükséglet szerint az egyház új lelkészi erőket nyerhessen.

Ezért már 1854-ben beállítá egyházi főtanácsunk Kolozsvárrt, mint ez idő szerint legalkalmasabb helyen, a theologicum seminariumot, még pedig a két — enyedi és kolozsvári — főtanoda egyesült tanerejével.

A forradalom okozta zavaraikból lassanként kibontakozó tanodák kénytelenek valának a reájok parancsolt „Organisations-Entwurf“-nak legalább a külsőkben eleget tenni. De mihelyt a pátens-erőszakolás miatt Magyarországon a szabad szó újra hangot nyert s legszentebb jogait megtámadva látván, az eddig reá erőszakolt bilincseket lerázta: első teendője volt az erdélyi reform. státusnak is régi jogaiba visszahelyezkedni.

És ezen visszahelyezkedés csaknem első — és méltán első jeléül, egyházi főtanácsunk még 1860-ban bizottságot küldött ki, mely tanodáinkat az Entwurf nyügeiből még látszatot illetőleg is kiszabadítva: egy a kornak és szükségleteknek megfelelő s nemzeti életünkből fejlett, hajdani iskola-rendszerünkön alapuló Szervezeti javaslatot nyujtson be.

Ezen bizottság püspöki-helyettes és theol. tanár Bodola Sámuel elnöklete alatt az 1860-ik év deczemberének 28., 29., 30. s az 1861-ki év februárjának 7., 8. és 9-ik napjain összeülvén: a kitüzött tárgyat tanácskozás alá vette s bizottsági jegyző Gáspár János enyedi tanár és képezde-igazgató által a tanácskozások eredményét össze is állittatá, mely „szervezeti javaslatot“ az egyházi főtanács 1861-ik jul. 30-án gróf Mikó Imre főgondnok ő nmltga elnöklete alatt tartott népes gyűlésében, a köz sz. zsinat és főtanodák helyeslő felterjesz-

tése után, némi csekély módosításokkal elfogadott s ideiglenes zsinórmértékül kinyomatását is elrendelé *).

Ezen javaslatot készítő bizottság alapelveit a következő pontokban terjeszti elő:

1) Tanodáink nemzeti és szerves fejlődésének semmi sem levén nagyobb ellensége, mint a minden életet elfojtó merev centralisatio, vagy irodai administratioja a nevelésnek: régibb főtanodáink — mint bérczes hazánk különböző vidékein megannyi világító és műveltséget terjesztő középpontok, mint megannyi önállóan fejlődő egyesülések, protestáns szellemtől áthatott nemzeti növeldek: a körülmények közt lehető legnagyobb és önálló intézetekké építendőek ki, jelesen gymnasiumunk fölé teljes bölcselmi, s a hol lehet, jogtani tanfolyam állítandó fel. •

2) Főtanodáink régi szerkezetéből minden életrelvő üdvös intézkedés, névszerint a mi viszonyaink között nélkülözhetlen s nálunk oly gyakorlatian kifejlett együttlakás, a házi nevelés és szülei felügyelés előnyeit a köznevelésével szépen egyeztető magántanítói rendszer lehető tökélyes alakjában alkalmazandó. . . . Mindezek által szegény magyar ifjaink tanulhatására a legbiztosabb mód és segély lévén nyujtva.

3) Minthogy minket magyarországi protestáns atyánkfiaihoz nemcsak a szent korona, dicső multunk s egyházi alaptörvényeink kötnek, hanem egyszersmind oly szentesített törvényczikkek, melyek szerint ez anyaországnak újra teljes részeivé váltunk, s közös hazánk, közös egyházunk alkotmányos felvirágoztatását illetőleg szív és lélekben egyek vagyunk: az ottani protestáns egyházkerületeknek az ujabb idő szellemében javított tanodaszervezete

*) Megjelent ily czimmel: „Szervezeti javaslat az erdélyi ev. ref. főtanodák rendezésére. Bizottsági megállapítás nyomán dolgozta Gáspár János stb.“ Kolozsvártt, 1861.

is figyelembe veendő, s körülményeinkhez képest belőle minden üdvös alkalmazandó.

4) A lefolyt szomorú nyolcz év alatt tanodáinkra lenyűgözőleg erőszakolt kormányi szervezetben tulságosan kiterjesztett, a tanuló figyelmét annyifelé forgácsoló, egyszerre annyi különféle, a gyermek képessége és idejével aránytalan feladattal terhelő s a fegyelemkezelést szinte lehetlenné tevő szakrendszer természetes korlátok közé szoritandó, valamint a maga helyén üdvös osztályrendszer kellő jogaiba helyezendő. Mindkét rendszer előnyeinek lehető egyesítése és hátrányainak kiküszöbölése eszközözlendő.

5) A gymnasialis osztályokban ugyanaz úgynevezett humaniorákra teendő a fősúly; de miután a mi közép-tanodáink nemcsak a szigoruan tudományos pályára készülőket pitvara, hanem az alkotmányos hazá másnemű képzettséget igénylő gyermekeinek (gazdák, kereskedők, néptanítóságra készülőket stb.) is intézete — a reáliákból is az általános műveltségre, a szellem mindenoldalú képzésére, önmunkásság fejtésére szükséges elemekre is lehető figyelem fordítandó, úgy a hogy a növendékek lelke képzettséget nyerjen a rendszeres tudományok fel-fogására.

6) Miután összes tanodáink megállítandó szervezetét, tantervét, tanodaelőljáróságainak kihallgatása után, a mlgos egyházi főtanács népes gyűlése megállítja, annak lehető legczélszerűbb végrehajtása az egyes főtanodák előljáróságára bizandó. Mely azonban köteles leendő intézkedéseiről a mlgos E. Főtanácsot értesíteni, s a netalán helyi körülmények által indokolt változtatás- vagy módosításra előleges jóváhagyását kikérni.

Ezen alapelvekből kiindulva, a bizottság javaslata 4 elemi (22, 22, 28, 28 leckeke órával hetenként), 6

gymnaziális (28, 28, 28, 28, 26, 26 órával hetenként), 3 bölcselemi (26 órával hetenként) és két jogi (24 óra hetenként) tanévből álló összes tanfolyamot állított meg, melyhez a már szervezett két évi theologiai tanfolyam járult.

Apróbb részletekbe nem bocsátkozom; csupán azt jegyzem meg, hogy több éven keresztül ezen rendszer állandósított meg, melyen nagyobb változást csak a legközelebbi években (1866.) beállított új jogi tanfolyam s a bölcselemi tanfolyam évszámának kettőre szállítása, végül az érettségi vizsgának újból beillesztése eszközölt.

Nevezetes és örvendetes lendületet adott tanügyünknek a „szervezeti javaslatban“ ajánlatba hozott „országos tanári értekezleteknek“ fogantatbavétele is.

Az első ilyenmű értekezlet 1863-ban Nagy-Enyeden lőn megtartva s azóta minden évben összegyűl pünköst hetében a különböző főtanodák kebelében.

Ezen értekezletek közül már öt tartatott meg: Enyeden, Maros-Vásárhelytt, Szászvároson, Udvarhelytt és Zilahon. Üdvös hatásuk már eddig is több tekintetben érezhető.

Azon kívül ugyanis, hogy a szabályok értelmében ezen tanodák történelmének kidolgozására alkalmat adott és ad; hogy a tanári kart az egyes tanodák kebelében lévő saját intézkedésekkel, azok gyűjteményeivel, előnyeivel és hibáival megismerteti; s ezen előnyök elsajátítását és hibák eltávolítását eszközlé és eszközli: ez adott lételt már eddig is az oskolák különböző belhivatalnokai, köz- és magántanítói számára készített utasításoknak, fegyelmi szabályoknak, egy irodalmi bizottság tervezetének, egy a tanárok fizetéséből levont részlet-fizetéseken alapuló tanári özvegy- és nyugdíjintézetnek; egy négy

éves tanfolyamú s Maros-Vásárhelytt már be is állított jogakadémia tervezetének, egy 1000 forintos alapítványnak Szászvároson, eloláhosodott tordosi magyar tanulók részére stb., — nem is említve az értekezletek alatt folytatott eszmecserét, felolvasott tudományos értekezéseket, az egymás megismeréséből származó jó hatást, vidékek ismeretét s illető helyeken a tanügy iránti részvét felköltését.

A tanári értekezletek megállapodása és az egyházi főtanács megerősítése folytán a tanodáink tan és fegyelmi ügyeit illető szabványok ily czim alatt: „Rendszabályok, törvények és utasítások az erdélyi ev. ref. fő- és középtanodák számára stb. Kolozsvártt, 1864.“ megjelentek s ezen füzet, valamint a fennebb említett „Szervezeti javaslat“ részletes és kimerítő ismeretet nyújthat annak, kit iskoláink jelen tanügyei közelebbről érdekelnek.

III. Iskolai belügyek.

A 49-ki események után egyesek ugymint közintézetekre nyomasztó teherként nehezedtek a szerencsétlen anyagi viszonyok.

A főiskola kötlevelei közül kevés vészett el; de a kifektetett tőkék után, ki lett volna képes a forradalmat követő első években fizetni?

A gazdaságnál hiányzott a munkaerő. A jobbágyság megszüntetve, s az urbéri kárpoztolás későre megindítva. Pedig a tanoda tisztviselőinek, tanárainak fizetés kellett s a tanoda elpusztított jószágai beruházást, az épületek fedelet, felszerelést igényeltek. Mindezek eszközlésére az egyházi főtanács ideiglenesen Fosztó Ferencz algondnokot nevezte ki 1852-ben.

A legszükségesebbeket is nélkülözni kellett egyelőre s válogatni a kikerülhetetlen kiadásokban.

Végre megindult az urbéri kárpoztás fizetése; de a főiskolának ebben sem sok haszna volt. Tőkéit csaknem mindenki ezekkel fizette be és pedig névszerinti értékben s miután a tanodának készpénzre volt szüksége, nagy veszteséggel lehetett azokat elarusitnia; míg más felől a részére kifizetett kárpoztásokat, mint a munkaerő tőkéjét, újra fekvőkben kellett elhelyeznie, e bevásárlásoknál újra sokat veszített. Így történt ez a toroczkó-szentgyörgyi jószág átvételénél, hol az azon fekvő terhet kellett törleszteni 1854-ben s a b. Radák István és neje gróf Rhédei Klárától vásárolt vingárdi jószág vételénél.

Ide járult, hogy a reform. státus saját szegénysége miatt, nemhogy segíeyezhette volna iskolánkat, sőt ennek jövedelmeiből tetemes összegeket vont el. A Kolozsvártt lévő theologicum seminarium fenntartásán kívül, úgy a kolozsvári, mint a m.-vásárhelyi iskola évenként fizetett két ezer forint segélyben részesült egész az újabb időkg; a szászvárosi gymnasium igazgató-tanára s a Maros-Vásárhelytt (1866-ban) létrejött jogakadémia tanárai máig is innen veszik félfizetésöket.

Volt idő midőn saját létezhetését s némileg az erdélyi protestans autonomiát, az enyedi főiskolának 40,000 forintnyi állam-kölcsönnel kellett megváltani. S a szerencsétlen, még romjaiból ki nem emelkedett főiskola kénytelen vala e miatt legbiztosabb tőkéje; az ángol pénz egy részét hozni áldozatul.

Ezen szünet nélküli lejobb szállása épen a kamatozó tőkéknek, ott is gazdálkodni kényszeríté az előljáróságot, hol az a szellemi hanyatlással jár karöltve.

1853-on kezdve a régi tanári fizetés pénzzé alakított át; és pedig az idősb tanárok fizetése 1000, az

ujabban választandóké 800 ezüst forintban állapított meg.

Az 1837-ben alakult tanári nyugdíj-intézet, néhány tanár kivánságára, 1854-ben feloszlott s ezek illetéköket kivették; míg mások — és igen helyesen — felbonthatlannak tarták ez igen czélszerű intézkedést.

Ez alatt a külgazdaság beruházásai, a mennyire az erő engedte, folyton folytak; a tanári lakok a mint lehetett helyreállítottak; de bár a főiskola népessége — mint láttuk — nagy mérvekben növekedett, lakszobák és tantermek építéséről nem lehetett szó.

Csak 1863-ban épült az Ó-kollegium egy része helyén 6 lakszoba; úgy hogy a jelen népesség mellett a továbbépítés egy évig sem halasztható; nem, már csak közegészségi szempontból sem.

* * *

A mint a gymnasialis osztályok sorozata teljessé nőtt ki, a főiskola előljárósága, a szükséghez képest mind több-több tanárt állított be. Vajna, Mihályi, Zeyk már itthon voltak s ezek mellé választattak 1855-ben Szabó György és Kasza Dániel, első a görög és latin irodalom, utóbbi a számtani és természettani tanszékre; Jancsó József a természetrajzra s Gáspár János a mesteri képezde vezetésére s neveléstan tanítására.

Végre 1862-ben a jogi és bölcselmi osztályok tanerőinek kiegészítésére e sorok írója a történelmi- s Gyarmathy Soma a jogi tanszékre hívtak meg s ugyanazon év végén az egész theologicum seminarium Enyedre tétetett át, Hegedűs János, Décsi Károly korábban — és Garda József ujanválasztott tanárokkal. Az ujanválasztott tanárok ugyanazon év novemberében (15-én)

gróf Mikó Imre, b. Kemény István főgondnokok — főt. Bodola Sámuel püspök s népes hallgató közönség jelenlétében be is köszöntöttek; és így a főiskola 10 rendes-, 4 szak- és egy segédtanárral, tanerők tekintetében kiegészítettnek volt tekinthető. 1863-ban a vegytan számára új tanszék állittatván fel, Herepei Károly segéd-tanár rendes tanárrá választatott.

A tanuló ifjuság magányszorgalmának tanuságául 1859-ben az ifjusági „Önképző kör“ is megkezdé működését. Azóta hetenként gyűléseket tart, mely szavaltatok, értekezések és vitatkozással foglalkozik. Össze van ezzel kötve az olvasó kör, mely már több száz kötetből álló könyvtárral rendelkezik s több tudományos, politikai és szépirodalmi lapot, folyóiratot járat. 1862 óta e sorok írója vezetése alatt, ez ifjusági egyesület arra törekszik, hogy ne csak szépirodalmi szárnypróbálgatásoknak legyen itt út nyitva, hanem a hivatottaknak a tudomány minden ágában terök és alkalmok legyen erejüket kifejtteni. Az önképző kör „Haladjunk“ czimü, hetenként megjelenő lapot is ad ki; s pályaművekre jutalmakat tűz.

1865-ben a testgyakorlásra is kiterjeszté figyelmét az előljáróság. Uszodát építettett és testgyakorló iskolát állított fel; szakértő úszó és testgyakorló-mestert állitván be.

A fennebbi tanerőkhöz számítva még a fennebb is említett öt szaktanárt (ének, zene, rajz, szépírás, latinnyelv és természetrajz) s a 10—11 osztálytanitót: ez oly tanerőt teszen ki, mely a fiatalság nagy száma mellett is, teljesen elég a főiskola vezetésére, kivált ha azon segéd-eszközök is megszerezhetők lennének, melyek hiányában ma már eredményes tanítás alig képzelhető.

* * *

Oly tanintézetnek, melynek épületei még nagy részint romokban hevernek s melynek jövedelme a rendes évi fizetendőségeket is csak folyvást növekedő deficitekkel képes fedezni; bármily égető is a szükség, nehéz nagyobb összevegeket fordítani a tudományok jelen állása által igényelt segédeszközökre.

Pedig igen természetesen, ezekre annyival nagyobb szükség van, minél érettebb korig terjed valamely tanintézet ifjúsága s minél távolabb esik maga a tanintézet azon központoktól, hol országos gyűjtemények ezek hiányát pótolhatnák.

Mind a mellett nem mondhatjuk, hogy a 49 utáni évek e tekintetben is merőben meddők lettek volna főiskolánkra nézve.

A tanároknak engedélyt adott az előljáróság, hogy a szakmaikhoz tartozó könyvekre évenként 50 forintot fordithassanak a főtanoda pénztárából. És ez egyik alapja a főiskolai könyvtár növekedésének. (A régészeti s természettudományi gyűjteményekre is történt már néhány száz forintnyi kiadás.)

A másik alapot lelkes hazafiak ügyszeretete és nagy-lelküése rakta le, kiknek egy részéről — bár nevök gyűjteményeink lapjain feljegyezve áll, helyén valónak látjuk itt megemlékezni.

Első helyen kell emlitenünk tanodánk fő-gondnokát, Hidvégi gróf Mikó Imre úr ő nagyméltóságát, kinek nagylelkűségét az erdélyi muzeum s minden más hazai intézet iránt tanusított áldozatai nem meritvén ki: értelmi fejlődése ezen egykori bölcsőjéről, szerencsétlen iskolánkról sem feledkezett meg; sőt e közintézet iránti meleg vonzalmából, önmagát fosztá meg saját kézi könyvtára- és egyéb tudományos gyűjteménye nagy részétől.

1863-ban egy 823 kötetet számító s római és görög klasszikusokból álló gyűjteményt ajándékozott ő nagyméltósága intézetünknek, mely a legpompásabb pármái kiadásokon elkezdve, a magyar fordítási kísérletekig, csaknem mindent magában foglalt, mi a régi klasszika litteraturára vonatkozik.

„Mély hódolat érzését hordozva lelkemben kora ifjuságom óta a classica irodalom iránt: felkerestem, olvasgattam s egyet és mást megszerezni jókor elkezdtem. Úgy akartam, hogy idővel a lehető legteljesebb classica gyűjteményt hagyjam nevem s kedvencz tanulmányaim örökösének. Azt gondoltam, az ezekben letett eszmék vonzó ereje, az itt hallatlanult nagy jellemek példája segíti őt abban, hogy szívet és elméjét a kor súlyedező szellemi és erkölcsi állapotai közt fedhetlenül megőrizze s a szépnek, igaznak, jónak rendíthetlen valója, tisztelője, cselekvője legyen.

„Az égi hatalom elszakította tőlem azt*), a kinek e gyűjtemény eredetileg szánva volt. S így most, midőn hajdan virágzó nagy-enyedi főiskolánk, egyesített törekvéseink által új életre kelt: hová tehetem szükségesebb helyre, kinek adhatám méltóbban, mint ez intézetnek, melyben szeretett székely nemzetem fiai nagyobbára tanulását végzik, hol én is nevedtem, melynek főgondnoka vagyok s melynek nagyszámú felső osztályu tanuló ifjusága ilyenemű könyv-gyűjtemény s a classica irodalom alapos ismerete nélkül egyáltalában el nem lehet.

Legyen tehát e gyűjtemény örök időkre a nagyenyedi ev. reform. iskoláé! Terjessze annak ifjusága kö-

*) 1862-ben meghalt egyetlen nagyreményű fiát, Ádámot érti.

zött az alapos tudást, a tisztult izlést, a classicai műveltséget. Az azokban lévő nagy eszmék, nemes polgárjellemek, dicső élet példák birják, vezéreljék jóra és szépre; ápolják a bölcs és tevékeny hazaszeretetet; tartásuk vissza mindenha a rúttól; óvják meg a szellemi és erkölcsi sülyedéstől.“

E nemes szívből fakadt lelkes szavakkal tette le a nemes gróf-főgondnok ajándékát a közműveltség oltárára, ezekkel helyettesíté a szerencsétlen, de hamvaiból emelkedő intézetet kedves fia helyett, örökösévé.

De ezzel még nem vala kimerítve nagylelkűsége s főiskolánk iránti atyai érdekeltsége.

Még ugyanezen 1863-ik év végén egy 105 arany-, 1131 ezüst-, 551 réz-, 18 ón-, részint antik, részint modern érmek és pénzekből álló gyűjteményt ajándékozott, mely rendezettsége és czélszerű válogatottsága által a haddanit nemcsak pótolja, hanem a tanítási czélt tekintve, több tekintetben felül is múlja.

Fő-gondnokunk ő nméltósága ezen gyűjtemény czimtarához illesztett adományozó soraiban elevenen festi azon közvetlenséget, mely a történelem tanítása és annak segédeszközei között létezik.

„Elevenen emlékszem — ugymond — még most is, mily bámulattal néztem gyermekéveimben főiskolánk e nembeli gazdag gyűjteményét. A magyar királyok és nemzeti fejedelmek képeiben a haza elmúlt szép napjait és e multban egy dicsőbb jövő zálogát és előképét véltem látni.

„Ez ifjúi álmok közt fogamzott meg lelkemben a történelem melletti hajlam; ott ébredt fel a gyűjtés vágya.

„És gyűjtöttem gyenge erőmhöz képest mostanig, s e gyűjtésnek eredménye az itt következő lapokon feljegyzett szerény éremgyűjtemény egybeállítása lőn.

„Hová tegyem? — kérdém már most sebhedt szívemtől. És ez arra ösztönze, hogy tegyem amaz oltárra, melynek dicső alapítója által gerjesztett lángjától vettem én is egykor meleget és világot; de a melynek szentségeit gonosz kezek hamuba temetni nem irtóztak.“

Ő nagyméltósága atyai gondossága még ezután is lelt hiányokat; nagylelkűsége ajándékozni valót.

1865-ben ugyanis kijelenté, hogy az A r a n k a G y ö r g y hagyatékából megvett magyar történelmi és irodalmi könyvtárat ugyancsak főiskolánknak szánta s ennek leszállítása csakis azért késik, mivel főiskolánk még mindeddig nincs azon helyzetben, hogy egyéb szükséges épületen kívül, e gyűjtemények számára is kellő és alkalmas helyiséget építhessen.

E nemes tettek nem egy követőre, sőt megelőzőre is találtak.

Ilyenkül jegyezhetjük fel:

Mélt. Zeyk Károly urat, iskolánk egyik gondnokát.

Néhai nagyt. Király Mihály enyed-vidéki esperes urat.

Néhai Incze Simon n.-baczoni ev. ref. lelkészt.

Néhai tek. Tompa Ádám urat.

Tek. Bágya Ferencz, tek. Veress Ferencz, nt. Salamon József, Mühelyes János. Néhai Dr. Eötvös Ágoston, Csiszár Lajos, Mihály Károly és mélt. Mózel Antal bányász-tanácsnok urakat, kik főiskolánk könyvtárát tetemesebb mennyiségű könyvvel szaporiták.

Ide számíthatjuk még b. e. tanár Nemegyei János örökösait, kik néhai atyjok könyvtárát e napokban ajánlák fel a főiskola könyvtára számára.

Érem-gyűjteményünket, melynek szaporításánál különösen a hazai történelmet tartjuk szem előtt, kisebb adományokkal többen szaporíták. Nagyobb gyarapodást nyert ez Dr. Lészai Dániel, Herepei Károly, Gáspár János tanároktól, Benedicti Albert, Trajanovics Ede, Lukács Sándor urak- és e sorok szerzőjétől.

Ezenkívül 1865-ben e sorok írója egy kis régészeti gyűjteményt is indított meg, mely kő-, bronz-, római és hazai régiségekben már több mint 100 darabot számlál.

Ezek nyomán az alig 300 kötetnyi könyvtár, mely a 49-ki pusztítás után a régi gazdag gyűjteményből csudás utakon és módokon visszakerült, ma már 7000 kötetre növekedett s az érem-tár megközelíti a 2000 darabot.

* * *

A terményrajzi gyűjtemények új alapja is részint vétel, részint ajándékozások által lőn megvetve.

Az ásványtani osztály legnagyobb növekedést nyert: mélt. Tisza László úr által, ki több mint 500 darabból álló geognostikai gyűjteményt ajándékozott főiskolánknak, továbbá az ásványtan tanára Herepei Károly gyűjteménye által, mely több mint 300 db. teszen ki. E sorok írója saját rendezett gyűjteményét szintén átbocsátá, a saját maga által szerzetteket ingyen, a külföldön szerzett darabokat vételárban, mely gyűjtemény közel 400, különösen tanításra alkalmas jellemző darabot tartalmaz.

Ezen kívül kisebb mennyiségű, vagy egyes darabokkal s a régi gyűjteménynek némely utcán talált példányaival, e gyűjtemény annyira növekedett, hogy jelenleg mintegy 5—600 ásványtani, majdnem 2000 őslénytani s mintegy 800 geognostikai darabot tartalmaz.

A főiskola növény-gyűjteménye csak pár száz darab honi példányból áll.

Az állattani gyűjtemény a régít meg sem közelíti. Van benne 5 darab emlős, 192 darab, többnyire hazai madár kitömve, s néhány kaponya-csont. A halak osztálya mintegy 60 példányban; a hullók, pankányok és héjanczok osztálya alig képviselve. A rovar és csiga-gyűjtemény több száz darabot tesz ki s az utóbbiak között több ritka példány is van.

E gyűjteményt a 49-ki napok után Vajna Antal indítá meg a Gy.-Fehérvártt felfedezett néhány kitömött állat visszahozásával, melyek a kirabolt gyűjteményből ide vetődtek volt.

A madarak legtöbbje t. Buda Elek úr, ajándéka, melyhez aztán főgondnok b. Kemény István, b. Kemény János, mélt. Pogány György úr s tanár Jancsó József több példánnyal járultak. Ugyanez utóbbi gyűjté a honi halakat, rovarokat és kagylókat; a külföldiek csere és vétel útján szereztettek.

A természet- és vegytani gyűjtemény fájdalom a legszerényebb igényeknek sem felel meg.

A hajdani jeles kézirat-gyűjteményből pedig épen semmi sincs.

* * *

A főiskola anyagi ügyei lassanként rendbe jöven, évről évre mind több-több kegyalapítvány nyitott meg;

a mult évi kegyletesek száma 110 volt s az idén azok száma néhányal ezt is meghaladja.

1849-en innen csak 3 kegyleti adomány történt: gróf Gyulai Lajos úré, ki két meglévő kegyleti alapítványa mellé egy harmadikat alapított (1865.), néhai mélt. Jablonczai Elek úré nyolcz kegyletesre (alumnus), mely 1862-ben indult meg, s végre mélt. Szilvási László úré (ugyanezen évben) egy alumnusra *).

Ezeken kívül mintegy 12 különböző czélú jutalom is osztatik ki, melyek közül 49 után b. Kemény István főgondnoké (8 db. arany), az önképzőkör számára (1864-től) s Reményi Edé-é (1866.) elméleti zene- és ének-képzettségre érdemelnek említést.

E segélyezésekhez még nagymennyiségű, évenként 4—5000 forintnyi kenyér (cipó) osztatik ki a deákok és segélytelen tanulók között s a legszegényebbek részére a főiskola 60—70 személyre kegy-kosztot is tart fenn, hol ezek minden másodnapon meleg ételben részesülnek.

S mindezek daczára, miután a főiskola népességét leginkább a túlnépes s ép ezért szegény székely földről nyeri: a hazulról semmi segélyben nem részesülő tanulók mennyisége oly nagy, hogy a szolgál-gyermekek száma százakra megyen s nem egy van közöttök, ki a főiskolától kapott cipón kívül, heteken keresztül, semmi más ételben nem részesül.

1865-ben, miután a főiskola orvosa kijelentette, hogy több gyermek betegségét ezen csupán kenyérrel élésnek tulajdonítja: a tanári kar, saját konyhájáról, egy második kegy-kosztot indított meg, melyhez több derék városi polgár is járulván, ezen sorban főzetett eledelből újra

*) Lelkesebb egyházi községek az ünnepi legatiókat is megindíták, melyek száma ma már a 30-at meghaladja.

több mint 30 növendék nyer minden másodnap meleg ételt.

* * *

Tudom, nyájas olvasó, hogy ezen sebek felmutatása csak elszomorító hatással lehet reád nézve.

De e sorok írójának szilárd meggyőződése, hogy miután nemzetünk az ön ügyei felett rendelkezés jogát visszanyerte: mindezek nem sokáig maradhatnak így s főiskolánk jövő századbeli krónikása e korszak folytatásáról mint „Ujabb felvirulási korszakról“ fog írni.

Adja meg ezt a hazánk és nemzetünk felett őrködő, igazságos és kegyelmes Isten!

ÉLETRAJZI TOLDALÉK A NEGYEDIK KORSZAKHOZ.

I. Décsei Károly született Bonyhán, Küküllő megyében, 1822. aug. 20-án. Iskoláit szülőföldén kezdette s a kolozsvári reform. kollegiumban folytatta és végezte be 1846-ban. 1846—47-ben a Makrai családnál B.-Szolnok megyében nevelősködött; de ez nem lévén inyére, lelkészi pályára kezdett készülni s 1848. márt. 2-án a lelkészi vizsgát le is tette. 1851 őszén helyreállván a főiskola Kolozsvártt, segédtanárul alkalmaztatott; de már 1855-ben régi vágyát és tervét valósítandó, Bécs és Triesten át Göröghonba; innen a sz. földre s a Kaukasz vidékére is elvándorolt egész Tiflisig. Konstantinápolyon át hazatértében, Smyrnában vette apr. 12-én 1857-ben a fő-consistorium általi megválasztása hírét az exeget. theologia tanárává. 1858 júliusában ért haza s még azon év őszén akademiákra indult s Göttingában Ewald és Dorner előadásait hallgatta. 1859 majusában tovább indult nyugotra s Hamburgon át Edinburgba érkezett, honnan épen Amerikába készült, midőn közbejött betegsége e szándokát meghiusítá. 1859 őszén leérkezvén, hozzá fogott a tanításhoz s azt Kolozsvárt folytatá

1862-ig, midőn a theol. seminariummal együtt ő is Enyedre jött le.

II. Garda József született 1833-ban febr. 27-én N.-Fülpösön (Tordamegye), hol atyja ref. lelkész volt. Iskoláit Tekében kezdette, hová atyja lelkészül választotta; 1844-ben pedig a m.-vásárhelyi tanodába ment át s itt volt 1848-ig, midőn a honvédseregbe csapott fel. 1849-ben ugyancsak Vásárhelytt folytatta tanulását. 1853-ban a Török-féle ügyben való részvétellel vádoltatván, befogták; de semmi sem bizonyulván reá, egy hó mulva szabadon bocsáták. 1855-ben Kolozsvárra ment át, az oda központosított theol. seminariumba s itt a theol. tanfolyam bevégezte után 1857-ben osztálytanítóságot viselt. A következő két évet a berlini, marburgi és báseli egyetemeken töltvén, 1859 nyarán hazajött s az enyedi főtanodában segédtanárkodott. 1862-ben az Enyedre visszahelyezett theol. seminarium tanárává választatott, hol tanszékét elfoglalván, ez idő óta a ker. erkölcsant és gyakorlati theológiát adja elő.

Nyomtatásban megjelent művei: 1) „Görög régiségtan“ a tanuló ifjuság számára. 1862.

2) „Katheketika.“ 1865.

3) „Lelkipásztori gondviselésant.“ 1866.

4) „Keresztyén hittan“, néh. Bodola Sámuel után dolgozva. 1867.

III. Gáspár János született Toroczkó-Sz.-Györgyön 1816-ban. Tanulását a helybeli unitar. iskolában kezdette s 1827-től a n.-enyedi főiskolában folytatta. Atyját korán elvesztvén, szerencséjére még mint tanuló bejutott b. Kemény Simon udvarába, mely akkor az erdélyi legfelsőbb liberalis kör középpontja vala. Mint már felsőbb tanokat hallgató, Zeyk Dániel fia, Miklósnak lőn nevelője, kivel Szász Károly házánál lakván: a fennebbi

liberalis kör, Szász K. és a híres encyclopaedista id. Zeyk Miklós, az akkor forrongó eszmék lelkesítő hatása mellett, nagy befolyással voltak reá. Nemcsak önmaga kezdet, különösen szépirodalmi dolgozatokat írni, hanem 1839-ben 27 társával együtt önképző kört is alakított, mely a tanári kar hire nélkül törtévé, aljas feladások folytán a csaknem egy évig tartó 1841-ki nyomozódásra adott okot. Még ugyan ez évben felvállalá a derék Zeyk József hason nevü fiának nevelését oly feltétellel, hogy ismeretszerzés végett előbb akademiákra mehessen; minek következtében Mentovich barátjával a berlini akadémiába indult. Itt főtényező volt a magyar könyvtár és felvilágosító „Emlék-könyv“ megalapításában s az egyetemen két évet a legjelesebb tanárok hallgatásával töltvén, ez idő alatt Észak-Európa nevezetesebb pontjait meglátogatá s csak 1844-ben tért vissza Erdélybe, növendéke növelése átvételére.

1850—53-ig néhány nevelő társával egyesülve magány-növelvét nyitott; ez utóbbi évben azonban a kolozsvári főiskolához a magyar irodalom tanítására segédtanárnak hivatván meg, a magány növelde feloszlott. 1855-ben a kísérletképen felállított mesterképezde vezetését vette át s ugyanez évben a theol. seminarium paedagogiai tanszékére is megválaszták. Ez év őszén növendékét Berlinbe kísérte, hol majdnem egy évet töltött s befejezésül Közép-Európát utazta be. 1858-ban a mesterképezdével lejött Enyedre, 1861-ben pedig részt vett a „Szervezeti javaslat“ készítő bizottságban, melynek jegyzője s illetőleg fogalmazója vala.

Nyomatásban megjelent művei: 1) A „Csemegék“ több kiadásban (utoljára 1863-ban).

2) „Olvasókönyv“ két folyam 2—2 kötetben, ugyancsak több kiadásban.

3) Több értekezés és szépirodalmi cikk, részint álnevek alatt lapok és folyóiratokban.

IV. Gyarmathy Sámuel született 1822-ben apr. 23-án Farnason, Kolozsmegyében. Iskoláit Enyeden kezdé 1829-ben s ott is végzé 1844-ben, midőn mint végzett deák Szászvárosra ment a logikai osztály tanítójának. 1846-ban felesküdt a királyi táblához s 1848-ban, miután ügyvédi vizsgáját letette, Alsó-Fehérmegye főjegyzőjévé választatott. Még ugyan azon évben Aranyosszék képviselőjévé lett s mint ilyen, fenn volt az országgyűlésen.

Az elnyomatás korszakában visszavonultan élt; de 1860-ban újra főjegyzővé lett Alsófehérnek; 1862-ben pedig a főegyháztanács jogtanárrá választá a nagy-enyedi főiskolához.

V. Hegedűs János született 1821. oct. 24-én Maros-Vásárhelyen, hol édes atyja lelkész volt. Tanulását kezdette ugyanott s folytatta másod éves deák koráig (1838), midőn átjött Enyedre s a jogi és theologiai tanfolyamokat itt fejezte be. 1843/4-ben a logikai osztálynak vala köztanítója; a következő évben pedig senior volt ugyanezen főtanodában. Letévén a szokásos lelkési szigorlatot 1845 szeptemberében, akademiákra indult s itt találta 1846-ban lett megválasztatása a m.-vásárhelyi főiskola egyik tanszékére, melyet azonban, miután Berlinben s Németország más egyetemlein létele s utazása majdnem három évet töltének be, csak 1848. szept. 4-én foglalt el. A 48-ki párizsi forradalom épen Párizsban érte. 1857-ben a Kolozsvártt központosított theol. seminariumhoz tétetett át, egyháztörténelmet, symbolika theológiát s egyházi jogot tanítani. 1862-ben pedig, az Enyedre visszahelyezett seminariummal ő is Enyedre jött át, hol a dogm. theológiát és egyházi történelmet tanítja.

VI. Ifj. Herepei Károly született Búzás-Bocsárdon, Alsó-Fehérmegyében 1817. szept. 1-ső napján. Tanulmányait N.-Enyeden kezdé és végezé. Iskolái befejezte után a selmeczi bányász-akademiába ment s ezt is elvégezvén, 1848-ig államszolgálatban volt; ekkor a honvédseregbe lépett s a tüzérségnél, majd az útász-karnál szolgált, hol tiszti rangra emelkedett. 1850-től 54-ig ifj. Pataky József házánál nevelősködött; 1854-ben a n.-enyedi főiskolában szaktanítónak, 1855-ben segédtanárrá s végre 1863-ban felállítottván a vegytani tanszék, rendes tanárrá választatott s szám- és természetrajzi tudományokat tanít.

VII. Jancsó József született 1821. márt. 21-én Árapatakon, hol atyja lelkész volt. Tanulmányait az udvarhelyi iskolában kezdé s a n.-enyediben folytatta, hol 1844-ben Zeyk Miklós segédül vette fel és alkalmazá 1846-ig, mely társaság egész jövőjére döntő hatással vala. 1847-ben a szebeni erdész-iskolába s innen stipendiummal ellátva a selmeczi erdősz akademiába ment. Itt találták a 48—49-ki napok, melyek őt a tüzérséghez vezették, hol mint hadirnok szolgált, egész a világosi fegyverletételig.

E gyász napok után Tisza-Rofon és T.-Várkonyban nevelősködött, majd Pestre ment, hol a Szőnyi-féle növeldében nyert állomást, mint természetrajz-tanító. Itt volt egész 1855-ig s mint a természettudományi társulat tagja, több értekezést olvasott fel ennek gyűlésein. 1855-ben a kolozsvár-enyedi seminariumhoz választatott meg s 1858-ban, a mint az osztályok szaporodása igénylél, lejött az enyedi főtanodához, hol természetrajzot tanít.

VIII. Kasza Dániel született Thordán 1822. febr. 14-én. Tanulását Enyeden kezdette 1829-ben s itt is fejezte be, mi közben b. Kemény Dénes fiainak, (Gábornak és Geizának) vala nevelője. A forradalom után,

1850-ben, gr. Degenfeld Imre fia (Gusztáv) mellé ment nevelőül s ezzel 1853-ban a berlini egyetemen volt. 1854-ben pedig Német-, Francia- és Olaszországot utazták be együtt. Ugyanazon évben a meghalt Szász Károly helyére vásárhelyi, a következő 1855-ik évben pedig n.-enyedi tanárnak választották, a mathesis és természettani tanszékre.

IX. Nagy Ferencz született 1804-ben márt. 8-án. Iskoláit M.-Vásárhelyt kezdte s itt is fejezte be. 1825—27-ig gróf Lázár Dénes és Mór mellett nevelősködött. 1828-ban a szokásos rigorosumot mindhárom főiskolánál letette. 1829—30-ban akademiákon volt. 1831—34-ig lelkes volt az ó-thordai egyházban. 1834—35-ig bölcsészett tanított a zilahi lyceumban. 1836. febr. 12-én lett kolozsvári tanár, mely állásában a tanvezetőséget 7, az igazgatóságot 3 éven át viselte. 1854—62-ig az Enyedről Kolozsvárra áttett theologica facultasnak volt egyik tanára. Midőn ez Enyedre visszaköltözött, ő kolozsvári tanár maradt.

Mind irodalmi, mind socialis téren erélylyel és sikerrel fáradozott. Az erd. gazdasági egyesület, mérsékleti egyesület nagyrészből az ő fáradozásainak vala gyümölcse.

Nagyobb művén, „Mentor“ népkönyvén kívül, több gazdasági, népismertető, bölcselmi stb. czikk jelent meg tőle az időszaki sajtó hasábjain.

X. Nagy Péter született Kolozsvártt 1819-ben apr. 22-én. Tanulását a kolozsvári ref. kollegiumban kezdte s fejezte be. Alig végezte iskoláit, ismert képzettsége és kiváló szónoki tehetsége már megszerzé neki a kolozsvári segédlelkészi állomást (1839.), két év múlva pedig ugyanott rendes lelkészszé választották. Tudományszomja ekkor a külföldi egyetemekre vonta s letévén mindhárom főta-

nodánál a szokásos szigorlatot, Göttingába ment, hol a híres Wöhlernek vala tanítványa. 1846-ban természetrajzi segédtanár lett a kolozsvári főtanodánál; 1848-ban pedig, a jeles vegyész gyutacsgyár felállításával bizta meg a magyar kormány. Azonban Urbán ezredes többekkel együtt elfogatta s N.-Szebenbe vitette, honnan csak a város bevételel szabadult ki. 1850-ben a kolozsvári főiskola rendes természetrajz-tanárává választá az egyházi főtanács; 1855-ben pedig, miután a különböző tanodáknál lévő theol. seminariumok a n.-enyedi főiskola neve és segélye alá, ideiglenesen Kolozsvárra összevonattak: ezen egyesített theologiai intézetnek lón egyik tanára. 1862-ben a seminarium Enyedre költözvén, Nagy Péter kolozsvári lelkészi állomásán maradt. 1864-ben az erd. reformáltak köz-főjegyzőjévé (Generalis notarius) választották s 1866-ban Bodola Sámuel püspök halálával, bevett szokás szerint, ennek helyét foglalta el, melyben kir. tanácsosi czim mellett a kormány is csakhamar megerősíté.

Nyomtatásban megjelent művei: 1) „Szent történetek“ (1855).

2) „Uj szövetségi történetek.“

3) „Mythologia“ Lame Fleury után.

4) „Állattan“ Milne Edward után.

5) „Konfirmatiói kis káté.“

6) „Konfirmatiói nagy káté.“

7) „Isten igéje a szószékből hirdetve“ (Vadas és Herepei lelkész társaival együtt).

8) Igen sok apróbb czikk és forditmány, többnyire álnév vagy irodalmi jegy alatt.

XI. Salamon József született Zilahon 1790-ben aug. 30-án. Iskoláit Zilahon kezdé s Enyeden folytatta, hol utolsó évében a logica classisnak volt tanítója. 1814-

ben a göttingai egyetembe ment tudományai betetőzésére s innen 1815-ben visszatérve, pár hóig b. Dániel István-nénál lelkészkedett. Innen hívta meg a zilahi gymnasium igazgató-tanárnak, hol 15 éven át nemcsak a szellemiekben, de az anyagiakra nézve is annyira buzgólkodott, hogy előnyösebb állomásokra hivatván kimondá, hogy míg a tanoda új épülete fel nem épül, nem távozik. És csakugyan 1830-ban a kolozsvári theol. tanszékre meghivatván, a már kész tanoda nagy termében búcsuzott ki állomásából.

1837-ben a göttingai universitástól tudori oklevelet nyert s egyszersmind azon megbizást, hogy Erdély egyházi történelmét és jelen állását a külfölddel ismeresse meg.

Már 1836-ban elkezdette volt tanítani, — első Erdélyben — a prot. egyház-jogot, mely később minden tanodánál bevétetett. 1848-ban a pesti protestáns conventre ő volt az egyik erdélyi küldött s itt jegyzővé is választatott, 1850-ben pedig az egyházi és tanodai igazgatás rendezésére Szebenbe hivatott be; tanársága két utolsó évében, 1854—56-ig, az egyesített theol. facultasnak volt tanára; végre 1856-ban iskola-tanácsossá nevezetett, 1862-ben pedig egész fizetéssel nyugalmazták s Ferencz-József renddel decorálták.

1866-ban Zilahra, szülő városába költözött a félszázadot szolgált tanférfiu, hol elvonultan él, mint Zilah város képviselője, az egyházi gyűlés consistora és a helybeli gymnasium algondnoka.

XII. Szabó György született Háromszéken, Papolczon 1808-ban. Iskoláit szülőföldén kezdé s 1815-től Sz.-Udvarhelyen folytatta, bátyja segélyezése mellett. Innen egy rokona, Kelemen György hírét vevén szorgalmának, Zilahra vitte gyermekei mellé s itt végzé a deáki

első osztályokat is, két évig köztanítóskodván. 1825-ben N.-Enyedre ment át, hol Köteles, Tompa, Szász, Hege-
dús stb. valának tanárai. Bevégezvén a hittani folyamatot,
1830-ban kir. táblai elnök Zeyk Dánielhez ment házi
nevelőnek, hol b. Kemény Pál, Dózsa Elek és Zeyk
Miklóssal megismerkedvén, ezek nagy hatással voltak
reá, id. Zeyk Miklós pedig tanulmányaiban is utasította.
Majd gr. Teleki Elekhez ment át, ki őt gazdatisztül
kivánván alkalmazni, előbb (1835-ben) M.-Óvárra, majd
Thaer mögelinei gazd. intézetébe ment tanulmányozás
végett. De 1837—38-ban rosszul ütven ki főnökénél a
gazdálkodás, elhagyta e pályát s b. Vesselényi Miklós
ajánlatára, elfogadta a báró és családja által Zilahon ala-
pitott tanári széket 1839. máj. 5-én. Innen 1844 juniusá-
ban az udvarhelyi főiskolához választák meg, s itt volt,
a forradalom és az utáni időszak kellemetlenségeit átélve,
1855-ig, midőn a főegyháztanács által Enyedre tétetett
át a latin és görög irodalom tanárául. 1858 szeptembe-
rében innen a hanyatlásnak indult szászvárosi gymnasium
igazgatóságára választatott és sikerült neki e tanintézetet
az iskola derék gondnokai, különösen gr. Kún Kocsárd
úr segélyével, a hajdaninál még előnyösebb állapotra
emelni.

XIII. P. Szathmáry Károly született Szilágy-
Somlyón 1831. jul. 24-én. Iskoláit ugyanott kezdé s előbb
Zilahon, majd Kolozsvártt folytatta. 1848-ban felesküdt
a kir. tábla irnokai közé; de pár hó mulva a haza kiáltó
szava a harczosok sorába állítá. 1848 novemberében
közhonvédnek állott s előbb a 31-ik, majd a 73-ik zász-
lójnál szolgálván, 49 augusztusában mint az erdélyi
(gyalog) utászkar parancsnoka tette le a fegyvert Dévá-
nál. A 49 utáni zaklatásokat kikerülendő, előbb Mára-
marosba, majd Pestre menekült, hol előbb mint magány-

nevelő, majd mint egy nevelő-intézet és reáliskola (Váradiféle) tanára tartá fenn magát, miközben két évig (1853—54.) a polytechnikumot; háromig (1854—57.) a bölcsészeti tudományokat hallgatván, melyeknek három ágából (természettan, számtan, történelem) le is tette a tudori vizsgát; a tisztán bölcselmi tudományokból, miután német feleletre kényszeríték, a feleletet megtagadván. Ugyanezen idő alatt előbb a „Viszhang“, majd a „Divatcsarnok“-nak vala segédszerkesztője.

1858 tavaszán külföldi útra indult s bejárta Német-, Angol-, Franciaországot és Helvétiát a tanítási rend-, módszereket és gyűjteményeket vevén különösebb tanulmánytárgyul. Ugyanez év őszén M.-Szigetre hivatott meg, hol négy éven át (1858—62.) leginkább reáltudományokat tanított. 1862-ben kapta meghívását a nagyenyedi történelmi tanszékre, melyet ugyan ezen év szept. havában el is foglalt.

Nyomtatásban megjelent műveit illetőleg a napi lapok és folyóiratokban megjelenteken kívül, utasítjuk az olvasót ezen könyv borítékán közlött névjegyzékre.

A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda főgondnokainak időszerinti sorozata: .

1. Gr. Bethlen János tanács ur és kancellár	1663-tól.
2. B. Bánfi Zsigmond A.-Fehérmegye főisp.	1664-től.
3. Rhédei Ferencz Kolozs megye főispánja	} 1669-től.
4. Gr. Bethlen Farkas kancellár és főisp.	
5. Gr. Bethlen Miklós kancellár	} 1671-től.
6. Macskási Boldizsár B.-Szolnokmegye főisp.	
7. Keresztesi Sámuel A.-Fehérmegye főisp.	} 1680-tól.
8. Lázár Imre Marosszék főkirályb.	
9. Pekri Lőrincz A.-Fehérmegye főisp.	
10. Gr. Bethlen Sámuel Küküllőmegye főisp.	} 1690-től.
11. Gr. Teleki Sándor	
12. Hidvégi Nemes János	
13. Kocs. Szilágyi András	
14. Toroczka Péter	} 1718-tól.
15. Gr. Teleki József A.-Fehérmegye főispánja	
16. Inczédi (később b. Józsinzi) József ítélőmester	} 1736-tól.
17. B. Kemény Sámuel	
18. Alvinczi Gábor Gubern. Secretar.	} 1744-től.
19. B. Veselényi Ferencz K.-Szolnok főisp.	
20. B. Dániel István Udvarhelyszék királyb.	} 1755-től.
21. Gr. Teleki László Gubern. Consiliarius	
22. Gr. Gyulai József kővárvidéki kapitány	
23. B. Radák István	} 1767-től.
24. Gr. Teleki Sámuel Gubern. Consiliarius	
25. Gr. Teleki Ádám Dobokamegye főispánja	1768-tól.
26. Gr. Bethlen Sándor Consiliarius	1778-tól.
27. B. Alvinczi Gábor	1781-től.
28. Zeyk Dániel Gub. Consil. és kir. táblai elnök	1788-tól.

29. Gr. Tholdy Zsigm. Kraszna- és Szolnokm. főisp.	} 1793-tól.
30. B. Naláczai József Zaránd főispánja	
31. Gr. Bethlen Gergely Gubern. Secretarius	1796-tól.
32. Gr. Toroczkai Pál	1806—1826.
33. Gr. Bethlen Imre	1816—1834.
34. B. Kemény Simon insp. cur.	1821—1826.
35. B. Bánfi Ferencz	1830—1835.
36. Gr. Kendeffy Ádám	1833—1834.
37. B. Vesselényi Miklós	1834—1836.
38. B. Kemény Dénes	1834—1840.
39. Gr. Mikó Imre	1838—.
40. Gr. Degenfeld Otto	1840—1848.
41. B. Kemény Domokos	1848—.
42. B. Kemény István	1848-tól; a forradalom után főgondnok.

**A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda tanárai-
nak névsora, megválasztási idősorozatban, tanárkodási
idejökkel együtt :**

I. Gyulafehérvártt:

Rendes tanárok:		Segédtanárok:	
1. Opicz Márton	1622—1625.	6. Keresztúri Pál	1622—1630.
2. Alsted János	1629—1638.	7. Bihari Ferencz	1647 körül.
3. Bisterfeld Henrik	1629—1655.	8. Csaholczi János	1647 körül.
4. Piscator Lajos	1629—1648.	9. Apáczai Cséri J.	1653—1656.
5. Basire Izsák	1655—1658.	10. Crispin János	1654—1655.

II. Nagy-Enyeden:

11. Vásárhelyi Péter	1659—1666.	17. Kolozsvári Istv.	1678—1715.
12. Dr. Enyedi Sám.	1664—1671.	18. Pápai-Páriz Fer.	1680—1716.
13. Nadányi János	1666—1678.	19. Enyedi István	1691—1714.
14. Csernáttoni Pál	1668—1679.	20. Szigeti Gyula I.	1714—1738.
15. Csengeri K. Istv.	1668—1671.	21. Szilágyi Péter	1715—1723.
16. Dézsi Márton	1671—1691.	22. Szigeti Gyula Gy.	1721—1725.

23. Pápai-Páriz Imre 1723—1730.	45. Péterfi László 1829—1848.
24. Vásárhelyi Tőke I. 1725—1768.	46. Csorja Ferencz 1831—1843.
25. Borosnyai Nagy
Zsigmond 1738—1774.	47. Péterfi Albert 1831—1840.
26. Ajtai (Abód) Mih. 1738—1774.	48. Farnos Károly 1837—1855.
27. I-ső Kovács Józsz. 1767—1795.	49. Zeyk Miklós 1838—1854.
28. Szegedi József 1772—1779.	50. Incze Dániel 1840—1857
29. Kőrösi György 1774—1780.	51. Bodola Sámuel 1841—1861.
30. Galambos Mihály 1778—1789.	52. Mihályi Károly 1844—.
31. Szabó Sámuel 1779—1789.	53. Vajna Antal 1844—.
32. Nemegyei János 1782—1830.	54. Nagy Ferencz 1854—1862.
33. Bodola János 1787—1815.	55. Nagy Péter 1854—1862.
34. Herepei Ádám 1790—1814.	56. Salamon József 1854—1856.
35. Benkő Ferencz 1790—1811.	57. Gáspár János 1855—.
36. Benke Mihály 1791—1817.	58. Kasza Dániel 1855—.
37. Mohai Károly 1792—1821.	59. Szabó György 1855—1858.
38. II. Kovács József 1795—1837.	60. Jancsó József 1855—.
39. Baricz János 1811—1837.	61. Hegedűs János 1857—.
40. Hegedűs Sámuel 1814—1829.	62. Décesei Károly 1857—.
41. Keresztes István 1816—1821.	63. Garda József 1862—.
42. Tompa János 1817—1835.	64. Gyarmati Sámuel 1862—.
43. Köteles Sámuel 1818—1831.	65. P. Szathmáry Ká-
roly 1862—.
44. Szász Károly 1821—1848.	66. If. Herepei Károly 1863—.

(Jegyzés: Az egy évben választottakat betűrend szerint soroztam.)

Végül igen kedves kötelességet teljesítek, midőn az ezen munkához nyújtott, kisebb és nagyobb számú adatokért, gr. Mikó Imre főgondnok és közlekedésügyi miniszter úr ő nagyméltóságának, Szabó Károly erd. muzeumi könyvtárnok, id. Herepei Károly vizaknai lelkes, Jakab Elek orsz. levéltárnok, Olasz Károly egyh. főtanácsi titkár, Basa Mihály enyedvidéki esperes, Fosztó Ferencz isk. algondnok, Hadnagy Péter lelkész, Koronka Antal unit. esperes, Nemegyei Pál ny. őrnagy, Jakab György, Nagy Elek, Péterfi Károly uraknak; nemkülönbén Szabó Sámuel, Kis Ferencz, Vajna Antal, Mihályi Károly, Kasza Dániel, Gáspár János, Garda József és Jancsó József tanártársaimnak, meleg köszönetemet nyilvánítom.

T A R T A L O M.

Előszó	Lap. IX
------------------	------------

Történeti előzmények.

I. A jezsuiták iskolái	2
II. Városi iskoláink a XVII-ik század elején	7
III. Házi és udvari vagy lovagi nevelés	13
IV. Külföldi egyetemek a XVII-ik század közepén	17
V. A külföldi (németországi) egyetemek erkölcsi élete	21

Első korszak.

Az alapítás kora (1622—1658).

I. Bethlen Gábor mint alapító	27
II. A „Collegium Bethlenianum“	38
III. Kereszturi Pál magán növeldéje, az úgynevezett „aulicum collegium“	42
IV. Basire és Apáczai	46
V. Erkölcsi élet és fegyelem	56
VI. A tanoda kül-története	61
Életrajzi toldalék az első korszakhoz	66

Második korszak.

A megszilárdulás kora (1685—1704).

I. A tanoda áttétele N.-Enyedre	74
II. Beléleti küzdelmek	81
III. Vendég-tanoda. A Cocceján-harcz	86
IV. Pápai-Páriz Ferencz	97
V. Az 1682-ki enyedi közgyűlés	108
VI. Tanodai belélet	111
VII. A tanoda kül-története	123
Életrajzi toldalék a második korszakhoz	148

Harmadik korszak.

A teljes virágzás kora (1704—1849).

	Lap.
I. Feltüdülési küzdelmek. Az angol pénz	155
II. A főiskola alapjainak megtámadása	161
III. Az 1713-ki általános gyűlés. (Generalis synodus)	177
IV. Az 1769-ki vásárhelyi „litteraria Comissio“ és az 1777-ki „ratio educationis“	181
V. Tanáraink e korszakban	205
VI. Az 1819-ki „Norma discendi“	223
VII. Szász Károly	229
VIII. A Szász-Péterfi per	249
IX. Az 1833-ki reform és annak következesei	261
X. Zeyk Miklós	266
XI. A főiskola belélete e korszakban	271
XII. A főiskola kül-története	280
Életrajzi toldalék a harmadik korszakhoz	300

Negyedik korszak.

A feltámadás kora (1849—1862).

I. Az első életjelek	319
II. Újabb szervezési mozgalmak	323
III. Iskolai belügyek	328
Életrajzi toldalék a negyedik korszakhoz	340

A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda főgondnokainak időszerinti sorozata	350
A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen főtanoda tanárainak névsora; megválasztási idősorozatban, tanárkodási idejökkel együtt	351

60/R544

